

MAGYAR NYELVŐR

136. ÉVF.

*

2012. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

„Szeretsz-e engem?”

(János ev. 21:15–16)

Nyelvi világgép és szövegértés

Az ember könnyen átsiklik többször olvasott vagy hallott és így megértettnek vélt szövegeken anélkül, hogy igazi jelentésüket felfogná. Ennek oka legtöbbször a különböző nyelvek fogalomszavainak sokszor csupán árnyalati, de a közlés lényegét mégis alapjaiban érintő eltérése vagy az egyes nyelvek kifejezésbeli gazdagsága és árnyaltsága közötti különbség lehet, ez tulajdonképpen a műfordítás és általában véve az egyik nyelvről a másikra való átültetés egyik fő problémája is.

Ezt az ismert tényt tudatosította bennem az a bibliai locus, amelyről Kovács Mihálynak a Reformátusok Lapja 2012. évi május 20-i számában megjelent hasonló című elmékedése szól. A szerző Gyökössy Endre egyik írását idézve hívja fel a figyelmet arra a nyelv-, illetve szóhasználatbeli különbségre, amely Jézus feltámadása után Péterrel folytatott párbeszédében a *szeretsz*, illetve a Péter válaszában használt *szerelek* nyelvi kifejezése között a Septuaginta és a Vulgata szövegében mutatkozik. A teológiai és ebből kifolyólag vagy éppen ezért nyelvi tekintetben is érdekes kérdéssel a János evangéliumát feldolgozó monográfiájában természetesen Bolyki János is foglalkozik (Bolyki 2001: 537–8). Idézzük Bolyki szövegét: „Jézus [kétszer egymás után Ny. I.] [...] az iránta való szeretetről (*ἀγαπᾷς με* – „szeretsz-e engem?”) kérdezi Pétert... (15a), majd [...] (16a), harmadjára az *ἀγαπᾷς* kifejezést megcserélve az árnyalattal kevesebbet jelenthető *φιλεῖς με* („kedvelsz-e engem?”) kérdéssel [fordul Péterhez]. A péteri feleletek egyformák: „Igen, Uram, te tudod, hogy szerelek (*φιλω*) téged” (15b, 16b). Bolyki lábjegyzetben utal a két görög ige, a *φιλεῖν* és az *ἀγαπᾶν* közötti „fokozati vagy minőségi különbségre”.

Az áttekinthetőség kedvéért idézem a párbeszéd teljes szövegét magyar fordításban (Biblia. Magyarázó jegyzetekkel. Magyar Bibliatársulat. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest 2007; János ev. 21: 15–17):

15. Miután ettek, így szólt Jézus Simon Péterhez: „Simon, Jóna fia, jobban *szeretsz-e engem*, mint ezek?” Ő pedig így felelt: „Igen, Uram, te tudod, hogy *szerelek téged!*” Jézus ezt mondta neki: „Legeltesd az én bárányaimat!” 16. Másodszor is megszólította: „Simon, Jóna fia, *szeretsz-e engem?*” Ő ismét így válaszolt: „Igen, Uram, te tudod, hogy *szerelek téged.*” Jézus erre ezt mondta neki: „Őrizd az én juhaimat!” 17. Harmadszor is szólt hozzá: „Simon, Jóna fia, *szeretsz-e engem?*” Péter elszomorodott, hogy harmadszor is megkérdezte tőle: *szerehetsz-e engem?* Ezért ezt mondta neki: „Uram, te mindent tudsz, te tudod, hogy *szerelek téged.*” Jézus ezt mondta neki: „Legeltesd az én juhaimat!”

Az eredeti görög szövegben az első és a második kérdésben 'szeret' jelentésben más igét használ Jézus és más Péter; végül a harmadik kérdést Jézus is a Péter válaszaiban szereplő igével teszi fel. A görög szöveghez igazodik a latin fordítás is. Csak a kérdéseket idézzük:

15. Σίμων... ἀγαπᾷς με πλέον τούτων...
vaí κύριε, σὺ οἶδας ὅτι φιλοῦ σε | Simon... <i>diligis me plus his?</i>
Etiam, Domine, tu scis quia <i>amo te</i> |
|--|---|

A másik kérdés megegyezik az elsővel, majd:

17. Σίμων... φιλεῖς με
Κύριε... φιλοῦ σε | Simon... <i>amas me?</i>
Domine... <i>amo tu.</i> |
|---|--|

A két kifejezés közötti különbség kérdését Bolyki lábjegyzetben érinti (ugyancsak Gyökössy Endrére [is] hivatkozva), aki szerint „...az előbbi (*φιλεῖν*) jelentése »kedvelni«, utóbbié (*ἀγαπᾶν*) pedig »szeretni« a szó jézusi értelmében, tehát viszonzást nem várva” (Bolyki i. m. 537). Bultmann és Schnackenburg szerint a különbség nem lényeges (Bolyki i. h.). Bultmann a következőket mondja: „Der Wechsel von *ἀγαπᾶν* und *φιλεῖν* kann nicht von Bedeutung sein, wie denn in der dritten Frage Jesu auch *φιλ.* statt *ἀγ.* gebraucht ist.” (‘Az *ἀγαπᾶν* és a *φιλεῖν* cseréjének nincs jelentősége, mert Jézus harmadik kérdésében is *φιλ.* fordul elő *ἀγ.* helyett’ [Bultmann 1941: 551]).

A Bolyki által hivatkozott másik neves teológus, Schnackenburg megjegyzi, hogy „für die Liebe der Jünger zu Jesus wird *φιλεῖν* auch im 16,27 gebraucht” (‘A tanítványok Jézus iránti szeretetének kifejezésére a [Ján.; Ny. I.] 16,2-ben is *φιλεῖν* használatos’), majd hozzáteszi: „wenn Kap. 16. nicht von Evangelisten stammt, ist diese Parallele beachtlich. Der Evangelist gebraucht im Kap. 14. für die Liebe der Jünger zu Jesus durchweg *ἀγαπᾶν*” (‘ha a 16. [rész; Ny. I] nem az evangélistától származik, akkor ez a párhuzamosság figyelmet érdemel. Az evangélista a 14. részben a tanítványok Jézus iránti szeretetére kizárólag az *ἀγαπᾶν*-t használja’) (Schnackenburg 1975: 57).

Valóban nincs-e jelentősége a görög és a latin szöveg két különböző igéjének?¹ A Jézus és Péter közötti párbeszéd idején (a szír szöveg tanúsága szerint) valószínűleg nem volt, de a korai keresztény hagyománytól kezdve van. Jézus három kérdésében és Péter válaszaiban ugyanis a szír nyelvű szövegben egyaránt a *rhēm* ‘miseri-cordus est, amavit’ (‘könyörtelen szívű, szeret’) ige szerepel (Brockelmann 1928). A szír szövegben tehát a kérdező és a kérdezett között semmiféle félreértést, meg nem értést, tehát nyelvi világgépi különbséget nem találunk. Így igazuk van azoknak, akik azt mondják, hogy a görög és a latin szövegben későbbi „keresztény többlet” fogalmazódik meg, hiszen „figyelni kell arra a tényre, hogy az *ἀγαπᾶν* igét a kereszténység előtt alig használta a görög nyelv, kell tehát, hogy valamilyen „keresztény többlet” legyen” (Bolyki 537). Ez

¹ A Jézus korában beszélt nyelv fontosságára Dezső Tamás és Nyomárkay Viktor hívta fel figyelmemet. A szír adatot Maróth Miklósnak köszönöm.

a „többlet” a később kialakult keresztény világkép tekintetében érdekel bennünket. Ez a világkép megkülönböztette egymástól az isteni és az emberi szeretetet, s ennek a „többletnek” nyelvi világképi eredetére derítenek fényt a görög és a latin fordításban szereplő kifejezések.

Mivel sem a magyar, sem a német, sem a szláv fordítások nem tesznek különbséget a szeretet két különböző szemléleti hátteret (világképet) mutató kifejezése között, a megértéshez a két ige eredetének, tehát a bennük eleve kifejezett világképnek a vizsgálata segít hozzá.

Az *ἀγα-* erősítő prefixum, jelentése ’fokozott mértékben, nagyon’ (főként a régebbi nyelvhasználatban, például: *ἀγα-κλής* ’nagy dicsőséggel’; vö. avesztia *aš- aojah* ’nagy erővel’; *ἀγαν* ’túlságosan (nagy mértékben)’). A *φι-λο* vagy *φ-ιλο* alakok egy közelebről meg nem határozható alapszó származékai, amelynek jelentése ’barátságos, kedves, szeretetre méltó, valakihez tartozó’. Lehetséges, hogy egy *bhili*, *bhilo* ’alkalmas, szabályos; jó, barátságos’ tövel is rokon (vö. ófn. *bila* ’kedves, értékes’ [Hjalmar 1960]). A görög eredetit híven visszaadó latin fordításban használt *diligo* ’nagyra értékel, tisztel, szeret’ igéről Walde (1965) megjegyzi, hogy „fast nur von der nichtsinnlichen Liebe” (’csaknem kizárólag [fizikailag, Ny. I.] nem érzékelhető szeretetről’); vö. továbbá Mt 5:44: „szerezéteek ellenségeitek” – *ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθρούς* – *diligite inimicos vestros*) stb. Rekonstruálható az eredete: **dis-lego* ’elválaszt, kiválaszt → becsül, tisztel’. Az *amo* Finálnál: „szeret (hajlamból és szenvedéllyel), vö. *diligo*” (Finály 1884).

Az első két kérdés görög és a latin igéjével kifejezett világkép az első jézusi kérdésnek (*πλέον τούτων* – *plus his*) azt az értelmezését is lehetővé teszi, hogy tudniillik *jobban ezeknél, jobban, mint ezeket*. A névmás itt vonatkozhat nem csupán a többi tanítvány személyére, hanem mindenre, ami Péter éltét kitölthette (hálászat stb.), hiszen ebből következik logikusan a megismételt jézusi megbízatás.²

A görög és latin fordítások közvetítette világkép tanúsága szerint a két különböző szemléleti hátterű ige használata tudatos. Ezek szerint Jézus feltehetően valami különleges, intenzív, többek közül való kiválasztáson nyugvó (erre utalhat egyébként a „jobban, mint ezek?” megszorítás is), nem fizikai értelemben vett szeretetre gondol; lehetséges azonban, hogy Péter ezt nem is érti. Az ő világképében csak egyfajta szeretetet létezik, ezt képes kifejezni. Ezért „ereszkedik le” Jézus a harmadik kérdésben Péter világképi és nyelvi színvonalára. A különbség tehát, amint azt az *ἀγαπᾶν* és származékai későbbi elterjedése is mutatja, nem lényegtelen. Bolyki véleménye szerint: „figyelní kell arra a tényre, hogy az *ἀγαπᾶν* ígét a kereszténység előtt alig használta a görög nyelv, tehát kell, hogy valami keresztény »többlete« legyen” (Bolyki i. m. 537). Ez a későbbi keresztény „többlet” fogalmazódik meg az első két kérdésben.

Ennek a kétfajta vagy kétféle irányultságú szeretetnek, amelynek megkülönböztetésére – mint említettem – sem a magyarnak, sem a németnek, sem egyik szláv nyelvnek sincs lexikai eszköze, igazi tartalma, ez a finom, de igen lényeges differenciációja a fordításokban elsikkad.

² Molnár Sándornak köszönöm, hogy erre felhívta figyelmemet, hiszen így még közelebb juthatunk az eleinte különböző világképet mutató párbeszéd teljes megértéséhez.

A fordítások iránti szkepticizmus több műfordítónál, írónál, filológusnál visszavisszatérő gondolat. Számosan képviselték és képviselik azt a nézetet, hogy fordítani tulajdonképpen nem is lehetséges. Utóbbi időben a kutatók elhatárolják egymástól a fordítástudomány két ágát, a traduktológiát és a traduktográfiát, hogy elválasszva egymástól magával a fordítással foglalkozó elméleti tudományt, valamint a fordítások konkrét leírását és elemzését, közelebb jussanak a megoldáshoz (vö. Albert Sándor 2011). A legfontosabb, amint példánk is mutatta, magának a szövegnek a pontos megértése, ehhez pedig az eredeti világkép nyelvi megjelenése segít hozzá (részletesen Bańcerowski 2008), amelynek fontosságát csaknem kétszáz esztendővel ezelőtt Humboldt is hangsúlyozta. Érdemes végül még egyszer a múltba fordulnunk, és a pozitivizmus kiemelkedő képviselőjét, Voßlert idéznünk: „Sobald man nach den verschiedenen Bedeutungen und Bedeutungsfärbungen eines einzelnen Wortes forscht, wird man unfehlbar auf die Zusammenhänge, in denen es vorkommt, hingewiesen” (‘Mihelyt egyetlen szó különböző jelentéseit vagy jelentésárnyalatait kutatjuk, tévedhetetlenül rámutatunk azokra az összefüggésekre, amelyben előfordul’) (idézi: Dengl. 1937: 52). Egy ilyen összefüggésre vet fényt a János ev. 21:15–16. is.

A kézikönyvekhez és szótárakhoz való hozzáférésben Jakab Katalin és Nagy Mária segített, akiknek köszönetet fejezem ki.

SZAKIRODALOM

- Albert Sándor 2011 *A fővényre épített ház*. Áron Kiadó, Budapest.
- Bańcerowski Janusz 2008. *A világ nyelvi képe*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bolyki János 2001. *Igaz tanúvallomás*. Kommentár János evangéliumához. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bultmann, Rudolf D. 1941. *Das Johannesevangelium, erklärt von D. Rudolf Bultmann, D. D. ord. Professor der Theologie zu Marburg*. Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht.
- Dengl János 1938. *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadó-vállalata.
- Finály Henrik 1884. *A latin nyelv szótára*. Budapest, Fraknklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda.
- Frisk, Hjalmar 1960. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. C. Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- Schnackenburg, Rudolf 1975. *Das Johannesevangelium 13–21. Dritter Teil*. Herder. Freiburg–Basel–Wien.
- Walde, Alois 1965. *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.

Nyomárkay István

akadémikus

ELTE BTK

Szláv és Balti Filológiai Intézet

SUMMARY

*Nyomárkay, István***“Do you love me?” (John 21:15–16)****Linguistic world view and text comprehension**

If we consider our spoken or even written utterances and the answers we get to them with meticulous care, we may often be surprised to find that we do not understand one another, or at least not according to our intentions. One telling example of misunderstanding or lack of understanding in our conversations is the dialogue between Jesus and Peter as reported in the Gospel of John (21:15–16). The paper discusses this problem, both communicative and translation-related as it is, in the variegated mental background of the verb *szeret* ‘love’.

Keywords: the Gospel of John, love, *ἀγαπᾶν*, *φιλεῖν*, world view, etymology

Kézzel írott szövegek hibajelenségeinek vizsgálata diákok magyardolgozatai alapján

Bevezetés

A beszélt és az írott nyelvi produkció és percepció hibajelenségei. Az elírás

A nyelvbtlás, elírás, félreolvasás, félrehallás: a beszéd- és az azzal analóg írásos produkció és percepció zavarai. Sok szempontból egymás analogonjainak tekinthetők, ám például az írásfolyamatban a beszédprodukció fonológiai komponense helyén az írás megtervezésének szakasza működik (Huszár 2005: 42–3). A cikk célja tehát a (szintén beszédprodukciónak nevezett) analóg nyelvi folyamat működésének a leírása – az írásos modalitásban. Kitérek továbbá a beszélt (Huszár 2005: 126–54) és az e cikk alapját képező írott nyelvi hibakorpusz közötti fontosabb eltérésekre is. Ilyen szempontú korpuszelemzést magyar nyelvre még – tudomásom szerint – nem végeztek. Angol beszédben és írásban elkövetett hibák összehasonlítására példaként első helyen MacKay (1993, idézi Huszár 2005: 44) munkáját említhetjük.

Deary (2003, idézi Huszár 2005: 15) definíciója szerint nyelvbtlásnak csak az adott nyelvet első nyelvként beszélő, ép értelmű¹ felnőtt ember szándéka ellenére létrejövő, saját normatudatának meg nem felelő hibás beszédprodukcióját nevezzük. Az **elírás** (és az elgépelés) Meringer és Freud szerint (Huszár 2005: 42) a nyelvbtlással analóg hibajelenség a kézzel, illetve géppel írott szövegek esetén – vagyis az író szándéka ellenére létrejövő, saját normatudatának meg nem felelő hibás írott szöveg.

A percepció zavarai a félreolvasás és a félrehallás: ekkor a nyelvi inputot befogadó személy szándéka ellenére az agyába eljutó információ torzul. A félreolvasás gyakorlattan olvasó személyek alkalmi hibázása, míg a félrehallás leg pontosabban talán a verbális input hibás értelmezése révén írható le: az adott nyelvet első nyelvként értő, mentálisan egészséges, ép értelmű személynél a hallott szöveg nyelvi elemzésében zavar keletkezik. Percepciói zavarok általában valamilyen előzetes elvárás, zavaró külső tényező hatására jönnek létre. Jó részüket igen nehéz felderíteni, a hiba sokszor az érintett személyben sem tudatosul. A továbbiakban a percepció zavarai nem, csak a nyelvi produkció hibajelenségeivel foglalkozom.

A hibajelenségek definíciói tovább pontosíthatók, finomíthatók, lényegük azonban az, hogy az elírás és a nyelvbtlás a **performancia** és nem a kompetencia

¹ Dearynél eredetileg „átlagos intelligenciájú” szerepel, ez azonban „nem értelmi fogyatékos” értelmet takar.

hibája: az idegennyelv-tanulók ugyanakkor éppen a kompetencia terén megmutatókozó bizonytalanságaik miatt hibáznak. Ugyanez igaz egyes kétnyelvűekre is – elsősorban a domináns kétnyelvűek második nyelvi kompetenciájára, valamint – mindkét nyelvet érintően – a félnyelvűekre.

Először Huszárt (2005: 15) idézem: „A nyelvbotlás a megakadásjelenségek közé tartozik. Ez utóbbi gyűjtőfogalom azonban a nyelvbotlásokon kívül tartalmaz még kitöltött szüneteket, diszfunkciós szüneteket, nyújtásokat stb.” Forrása, Gósy (2002) a következőket írja: „Adataim feldolgozása alapján a megakadásjelenségeket funkcionális szempontból két nagy csoportra különítem el. Az egyik csoportban a beszélő bizonytalanságából adódó jelenségek, a másikban a téves kivitelezés jelenségei vannak. A beszélő bizonytalanságából adódnak a (nem lélegzetvételt biztosító és nem retorikai célú) néma szünetek, a hezitálások, a nyújtások, az újrakezdések, az ismétlések és a tölteléksszavak. A téves kivitelezés jelenségei a nyelv szabályainak mondanak ellent, tehát ebben az értelemben hibák. Ide tartoznak az elszólások, a nyelvbotlások, a »grammatikai« és lexikai hibák, téves szótalálások, a változtatások és »a nyelvem hegyén van« jelenség.”

Sok hibaelemzéses vizsgálatban a Gósy által említett megakadásjelenségek egyformán fontosak, tehát például a szünetek éppúgy, mint a nyelvbotlások. Olyan, percepciót és produkciót is magukban foglaló folyamatok elemzésekor vizsgálják a megakadásjelenségeket a legrészletesebben, mint amilyen a tolmácsolás (Lesznyák Márta személyes közlése).

Huszár (2005: 17) a nyelvbotlások tipizálását illetően Stemberger (1993) kategóriarendszeréből indul ki. Az elírás (és az elgépelés) Meringer–Freud-féle meghatározását ismerve logikusnak tűnik, hogy az írásos modalitás hibáit is ugyanígy rendszerezzük – akkor is, ha egyes hibajelenségek vagy csak beszédben, vagy csak írásban fordulnak elő. Ez utóbbiról esvén szó, a kézi elírásban szerephez juthat a grafémajegy (íráslem), a graféma (betű, írásjegy), a betűklaszter (a magyarban ilyenek pl. a két- és háromjegyű mássalhangzók) és a layout (vagyis a szövegnek a sorok elhelyezkedését érintő tagolása) is (Rickheit–Strohner 1993, idézi Huszár 2005: 43). Az elgépelésnél a leggyakoribb hibatípusok a félreütés, a kihagyás és a betűcsere, ezek a kéz hibás koordinációjából, a betűk nem megfelelő erejű lenyomásából, valamint általában a két kéz mozgásának nem megfelelő szinkronizációjából adódhatnak.

Módszertani kérdések. Elvben az írásfolyamat vizsgálatok is lehetséges, hogy a kísérletvezető „online” jelen legyen, pontosan megfigyelve a hibázás körülményeit, motivációját, bár nagyobb korpuszok létrehozása ilyen módon igen költséges. A (komplexebb) fordítási folyamat vizsgálata történhet például a „hangos gondolkod(tat)ás” módszerével (Jääskeläinen 1999): ekkor azonban a vizuális percepció és az írásfolyamat működése mellett a verbális csatorna elsődleges információforrássá lép elő. (A kísérletvezető ilyenkor jegyzeteket és hangfelvételt is készít.)

Lényegesen egyszerűbb és költségkímélőbb módszer korábban született írásos produktumok „offline” vizsgálata. Ehhez folyamodván egy szombathelyi iskolában írt magyardolgozatokból gyűjtöttem hibákat és elírásokat. Az eredetiek

helyett be kellett érnem jó minőségű fénymásolatokkal, e tény azonban a releváns hibák gyűjtését nem befolyásolta jelentősen.

A magyardolgozatok ellenőrzött, osztálytermi körülmények között, az óra (szokásosan) 45 perce alatt születnek. Az általános iskola felsőbb osztályaiban, valamint a középiskolában ezen idő alatt a néhány lehetséges téma közül ki kell választani egyet és azt kidolgozni (irodalomból), illetve egy megadott témát szövegszerűen kifejteni, továbbá egyéb, egy bizonyos szintű nyelvészeti háttértudást igénylő feladatokat megoldani (nyelvtanból). A tollal írt dolgozat hibái ritkán tüntethetők el nyom nélkül, azokat – legalábbis általában, főleg korábbi időkben – csak a tanár által engedélyezett módon (volt) szabad javítani. A tanári javító jelek készlete is véges. A hibajelenségek tehát tág keretek között vizsgálhatók, és kiterjedt hibakorpusz gyűjthető még akkor is, ha – nehezítő tényezőként – ma már elterjedtek a hibajavító tollak, amelyek használatát, legalábbis magasabb szinteken, ritkán tiltják a tanárok.

Az **elgépelés**eket korábban csak nagyon korlátozottan lehetett vizsgálni: a számítógépek tömeges elterjedése előtt a géppel írott szövegek többsége másolás (kézzel írott vázlat alapján) vagy diktálás útján keletkezett, így hiba lett volna valódi szövegproduktív folyamatról beszélni. Ma már azonban lehetőség van arra, hogy a kísérleti személy számítógépére annak beleegyezésével billentyűzetnaplózó programot (keylogger) telepítsünk. Ennek segítségével visszakövethetjük a gépelt szöveg produktív folyamatát. Teljes képet persze csak akkor kaphatunk, ha a billentyűleütések között eltelt időt is méri a program. Az írásos modalitásnak a hibázáson kívüli megakadásjelenségeit (az írás abbahagyása) ugyanis leginkább ennek révén vizsgálhatnánk. Kézírás esetén a toll nyomásának változásait is nyomon lehet követni: igen gyakran betűforma-javításra utaló jeleket is így figyelünk meg.

Írott szövegre is igaz tehát az, hogy a szövegproduktív (köztük egyes hibajelenségek) **összes** körülményének és motivációs háttérének pontos megismerése csak személyes jelenléttel volna lehetséges, ugyanis a nyelvi produktívra vonatkozó következtetések gyakran csak akkor vonhatók le, ha azokra több jel is utal. Vagyis az információforráshoz való tisztán „offline” hozzáférésnek itt is éppúgy megvannak a maga korlátai, mint a verbális modalitás vizsgálata esetén. A sokszoros költségek (a kísérletvezető nem képes sok személy produktívját egyszerre figyelni) és az adatvédelmi aggályok azonban az „online” elemzést nemigen teszik lehetővé.

Amióta számítógéppel írnak, kész dolgozatokban is gyakoribbakká váltak a gyakran a tagmondatok határát is átlépő szerkezetkeveredések, valamint például az egyeztetési hibák. Ezek nem vezethetők vissza kizárólagosan beszédproduktív háttérre: képernyőn nézve a szöveget az emberi vizuális **percepció** (vagyis az [akár többszöri] **átnézés**) korlátai is sokkal markánsabban jelentkeznek, mint egy kézzel írott szöveg átolvasásakor. A nemzetközi kutatások (Mangen 2008, idézi Tószegi 2009) rámutattak arra, hogy a képernyőről, illetve a könyvből történő olvasás közben a figyelem összpontosítása terén komoly különbség mutatkozik az utóbbi javára. Ebből a tanulás hatékonyságára is következtethetünk, de a szerkezetkeveredések (a régi – hibás – és a javításként leírni szándékozott új mon-

datszerkezet nem szándékos keveredései) megnövekedett számára is kézenfekvő magyarázatot ad.

Probléma az elírás definíciójával kapcsolatban: a normatudat kérdése. Lényeges pont a nyelvbotlás definíciójában a **saját normatudatnak való meg nem felelés**. Ezt írásra átvinni nem magától értetődő: az idiolektus írott változata mellett a személy idealizált (hibátlan), szintén egyedi **írásképét** is a normatudat részének kell tekintenünk. Mivel mindkét tényező változik, a normatudat összességében gyorsabban alakul át. Az írás betűformák és kötések (ductusok) egymásutánjából áll; grafémajegy- vagy betűszinten² önkorrekciót általában akkor tapasztalunk, ha a betű hibás, az író megítélése szerint olvashatatlan, vagy túlságosan hasonlít egy másik betűre, ugyancsak rontva az olvashatóságot. A nem egyértelmű, az egybe- és különírás elhatárolását megnehezítő kötésekét ugyancsak korrigálni kell.

Szidnai (1998) szerint az íráskép az iskolában tanult normáirásból (Fazekasné 2005: 57–106) alakul ki oly módon, hogy „mindenki addig »próbálkozik« egyedi írásképének kialakításával, amíg a megjelenés önmaga számára nem lesz elfogadható kompromisszum”. A leírni kívánt betűformák azonban torzulnak, amint az írás sebességét növeljük. Ezért mindenki kialakít valamilyen stratégiát a megfelelő (olvasható) íráskép és a lendület (az írás megnövekedett tempója) közötti kompromisszum megtalálására. A grafológusok foglalkoznak azzal, hogy az egyes stratégiák választása mögött milyen – pszichológiailag releváns – személyiségvonások húzódnak meg. Következtetések egy részét – ha „túl messzire mennek” – sokan vitatják, ám maga az individualizáció ettől még létezik, és eredménye egy saját normatudat. A meglévő betűformák egyéni átalakításán túl az író másoktól is átvehet egy-egy számára tetszetős betűformát, új megformálás- és kötésmódokat találhat ki, teljesen egyedivé téve az írást.

A korpusz. A vizsgálati anyagot összesen 37, nyolcosztályos gimnáziumba járó diák magyardolgozatainak egy része adja. Az adatgyűjtés időpontjában, 2010 őszén a 37 adatközlőből húsz 12. osztályos volt, míg tizenhét diák a 8. osztályba járt. Nehézséget okozott, hogy az adatokat szolgáltató tanárnál (T.) a lányok száma még a gimnáziumokra jellemző átlagos arányeltolódásnál is jobban meghaladta a fiúkét. Ezért utólag további anyagot kellett kérnem mindkét vizsgált osztályból a nemek arányának kiegyenlítésére. Ennél is fontosabb szempont volt viszont, hogy a korpusz összméretét tekintve legalább nagyságrendben közelítsem Szitnyainének (2010) a magyart idegen nyelvként tanulók írásos produkcióiból gyűjtött hibakorpuszát. Adatközlőinek száma 74 volt; az én dolgozataim feltehetően hosszabbak, mint egy átlagos, nyelvvizsgafeladatként megírt levél (ez utóbbiak terjedelme vélhetően nem haladta meg az 1 oldalt, így nem csoda, ha az oldaltöréskor jelentkező elírásokról Szitnyainé nem szólt). Nálam is előfordult, hogy ugyanazon személytől két dolgozatot is vizsgálhattam (a másodikat az utó-

² Az elírások írásrendszerfüggők: mást ért elíráson egy kínai, mint egy magyar. Én a továbbiakban csakis a magyar nyelv latin betűs írására szorítkozom, így a szó köznapi értelmében vett **betűket** említem.

lagos kiegészítés során kaptam).³ E tény, vagyis a mintáknak csak részbeni függetlensége persze hol segíti, hol korlátozza az összehasonlíthatóságot. A **nem** szerinti összehasonlítás például csak a tizenkettedikesek esetén volt lehetséges – tőlük az utólagos kiegészítés során T. további, hasonló terjedelmű irodalmi dolgozatokat bocsátott rendelkezésemre. Ugyanakkor a 8. osztályosoktól kapott nyelvtandolgozatok semelyik másik részmintával nem társíthatók, mert nyelvtanból más, döntően lexikális és nyelvészeti-logikai tudást kérnek számon. A vizsgált iskola „elit” iskolának számít, ezért egyfelől – irodalomból – a jó jegyhez lehetőség szerint önálló, eredeti gondolatoknak is helyet kell kapniuk a dolgozatban, másfelől viszont a gyerekek általában egyenletes, jó teljesítményt nyújtanak. Az irodalomdolgozatok életkor szerinti összehasonlítását pedig (bár a két osztály azonos tanterv szerint tanul, és a tanár is ugyanaz) az igen különböző elemzett téma (ógörög epika, egy esetben líra; illetve 20. századi magyar líra) akadályozta.

Mindezek miatt az osztályokon kívül (8. o. = A, 12. o. = B) a mintákat is A és B jellel láttam el. A 12. osztályosok esetén mindkettő figyelembe vehető: az első témacsoporthoz tartozó dolgozatok az A, a másodikhoz tartozók a B jelet kapták. Ha egy tizenkettedikes diáktól két dolgozatot is kaptam, a hibázási arányok vizsgálatakor a két minta átlagát tekintettem. A heterogén szöveganyag fentebb említett összes hátránya ellenére maguk az elírások a nyolcadikosok B mintáiból (nyelvtandolgozatok) is kinyerhetők – sőt eltérő jellegük a hibakorpusz összetételét javította. E minták használhatóságát növeli, ha az adatközlő összefüggő szöveget írt. Az utolsó, 3. helyesírási feladat megoldását nem vettem figyelembe, mivel az az írott nyelvi kompetencia egy tényezőjét méri, és nem a performanciára (összefüggő szövegalkotás) alapoz, míg a másik két feladatnál a szövegalkotásnak legalább részleges szerep jutott.

Kisebbségi problémát okozott, hogy a tizenkettedikes dolgozatokat javítatlanul kaptam meg. A javítás megléte vagy hiánya azonban az átolvasás alaposságát nem befolyásolta – néhány hiba ugyanis még T. figyelmét is elkerülte, de a korpuszban ezek is szerepelnek.

A hibákról és azok értelmezéséről. A hibák közül nyelvészeti szempontból csak azokat értelmezhetjük, amelyek vagy javítatlanok maradtak, vagy ha az adatközlő javította őket, maga a hiba is olvasható volt. Néhány satírozás, áthúzás esetén, továbbá a javító toll használatának többségében ez nem állt fenn. Ekkor csak a hiba tényét (1 performanciahiba) rögzíthetjük – így maguknak a hibázásoknak a gyakoriságára következtethetünk –, viszont további kategorizálásra nincsen mód.

Az úgynevezett **tollhibák** esetén az író önkorrekciónal javít egy-egy graféma olvashatóságán. Egy szintre tehető a grafémajegyeket érintő egyéb hibákkal (ismétlődő betűelemek és kötések, pl. girlandok [füzérék] számának nem megfelelő megválasztása, füzérhiány vagy -többlet), a betűk szintje alá. E hibák tehát (még)

³ Mivel azonban Szitnyainé cikkében nem szerepel a szövegek pontos hosszúságára vonatkozóan semmiféle adat, csak azt a nagyon bizonytalan feltételezést kockáztathatom meg, hogy az én szövegeim összhossza az övéinek körülbelül 60–70%-a.

nem tekinthetők nyelvi jellegűeknek, hanem tisztán a grafomotoros rendszer működésének pillanatnyi zavaraiából fakadnak.

Külön kell kezelnünk az írott magyar nyelvi kompetencia és performancia szintjén jelentkező hibákat is: ezt megtehetjük, tekintettel az adatközlők magyar anyanyelvére. (A néhány, idegen nyelvi hatást tükröző performanciahiba mögött nem korai kétnyelvűség állt.) Az előbbieket, ha nyilvánvalóan nem elírásból származnak, döntően apróbb (tipikusan írásjel-), ritkán súlyosabb helyesírási hibák. Csak néhány esetben nem volt eldönthető, hogy a kompetencia vagy a performancia hibájáról van-e szó: ilyenkor inkább az utóbbit tételeztem fel. A tollhiba is performanciahibának minősül: az írás**folyamat** megakadása vagy zavara áll mögötte, ezért helytelen volna a tollhibákat az íráshoz kapcsolódó magasabb szintű (részben nyelvi) folyamatok zavaraitól különvenni. Annál is inkább, mert csak hipotéziseink (a fonológiai közvetítés hipotézise, illetve az ortográfiai autonómia hipotézise) vannak arról, hogy a fonológiai rendszer működésével analóg írásos tervezés hol kapcsolódhat például a beszédprodukciónak Levelt-féle modelljéhez. Ez a kapcsolódás egészen biztosan nyelvfüggő, és csak az iskolában, az írástanulás folyamán alakul ki, erről a későbbiekben még lesz szó.

A kompetencia- és performanciahibák elhatárolásánál fontos, de nem kizárólagos támpontot adott az önkorrekciónak megléte vagy hiánya és az esetleges ismétlődés. Külön kezelést érdemel a tulajdonnevek és az idegen szavak írása: az ezeket érintő hibák a (szaknyelvi, az adott témához kapcsolódó nyelvi regiszterbeli) kompetencia hiányosságait tükrözik, mégis fontosak a mi szempontunkból is, ezért a beszédprodukciónak zavaraihoz eredő hibák közé bekerültek. A többi kompetenciahiba szinte kivétel nélkül az írásjeleket, valamint az egybeírás-különírást érintette, ez utóbbi hibák néhány adatközlőnél halmozottan jelentkeztek, bizonyítva, hogy esetükben nem elírásról van szó.

Ahogy az várható volt, graféma-, morféma-, szóanticipációból viszonylag sokat sikerült gyűjtenem, de a perszeverációk száma a főleg a 12. osztályban ezekétől alig marad el. Sőt a pozícióhibák magasabb nyelvi szintek átlépésével együtt (szintagma, mondat) is megjelentek főképpen a sor és az oldal végének vagy a munkamemóriában tárolt egyéb lexémáknak a zavaró hatása miatt. Az egyéb hibatípusok közül például a hibás lemmaelőhívásokból néhány rejtve is maradhatott, a leírt első (néhány) betű alapján nem minden esetben lehetett egyértelműen ide sorolni a hibát. Lexémák hibás megtalálása, kontamináció, szerkezetkeveredés is előfordult.

Mivel az írás lassabb folyamat, mint a beszéd, a hiba észrevétele esetén az önkorrekciónak már akkor működésbe léphet, amikor a hibás nyelvi elemnek még csak egészen kis részét írta le az adatközlő. Ezért az elemző gyakorta nem állapíthatja meg teljes bizonyossággal például azt, hogy anticipációról vagy kiesésről van-e szó, csak valószínűsítheti egyiket vagy másikat. A szintaktikai, illetve tartalmi-szemantikai javításoknál (ezeket, mivel megakadásjelenségek, szintén érintenünk kell) ugyancsak felvetődhet két lehetséges folytatás egyszerre történő megjelenése, ám valószínűbb, hogy a mondat (vagy akár az egész dolgozat) utólagos átolvasását követően indult be az önkorrekciónak folyamata. A szerkezetkeveredés legegyszerűbb eseteire éppen az önkorrekciónak elmaradásából következ-tethetünk, és ekkor könnyebb az egyéb hibák típusát (anticipáció, perszeveráció,

kiesés, betoldás) is meghatározni. A **tartalmi** javítás és az **átfogalmazás** oka is a saját normatudatnak való meg nem felelés még akkor is, ha az adatközlő tudása az elemzett műről láthatóan nem teljes, pontatlan. Ezért szerepeltettük ezeket is a hibák között. Az adatközlők néhány szintaktikai „zsákutcába” is belefutottak: a mondat az adott szintaktikai keretek között nem volt folytatható úgy, hogy a leírni kívánt információ ne csorbuljon: ez átírást, áthúzást eredményezett, vagy akár az egész mondat újakezdését.

A ranschburgi érvelés (idézi Huszár 2005: 95) gyakorlati működését főképpen a nyelvtandolgozatok szemléltették: egy-egy hiba – lemmák, néha lexémák hibás megtalálása – a mögöttes lexikális tudás bizonytalanságából, az anyag (még) nem készség szintű elsajátításából eredhetett. A dolgozatban a kommunikációs folyamattal, a szóösszetételekkel és a szintagmákkal kapcsolatos kérdések szerepeltek. Ez utóbbiak kapcsán (hogy ennyire közel tanítják egymáshoz a szóösszetételeket és a szintagmákat) felvetődhet egyrészt a homogén gátlás problémája (egy-egy kérdés csak a szóösszetételeknél vagy csak a szintagmáknál [szószerkezetek] merülhetnek fel, míg alá- és mellérendelés mindkettőnél létezik), másrészt tipikus hibaként előfordult, mint annyi más nyelvtani feladatnál, hogy a határozók fajtáit és a tematikus szerepeket a diákok összekeverték. Így volt, aki az *apjának küldte* szintagmát célhatározósként elemezte, a tematikus szerep hasonlósága (végpont, illetve beneficiens) miatt.

A 8. osztályosok egy kivétellel (aki Szapphóból írt) a homéroszi eposzokból írták az irodalomdolgozatot. Az Iliász és az Odüsszeia ógörög tulajdonneveit annyira sokan írták helytelenül, hogy már abban sem lehetünk biztosak, hogy a tanár kellő súlyt helyezett ezek helyesírásának a begyakoroltatására. (Viszont éppen emiatt nőtt meg a korpusznak a tulajdonnevekhez kapcsolódó része, ez a mi szempontunkból nem hátrány.) Korpuszelemzésünket tehát jobban szolgálta volna, ha a Homérosz-dolgozatokat vagy a Kalevalával, vagy valamelyik sokszereplős regény elemzésével társítjuk, így viszont a 8. és a 12. osztályból gyűjtött anyag az érdemi összehasonlíthatósághoz túl sokban különbözött egymástól.

Eredmények

Az elírások számának alakulásáról. A hibákat mindig annyiszor vettem figyelembe, ahányszor előfordultak. Ennek alapján a kompetencia- (*error*) és performanciahibák (*mistake*) száma a következőképpen alakult (adatközlő: $error_A + error_B / mistake_A + mistake_B$ formában, ahol a nyelvtandolgozatok adatait *dőlt* számokkal különböztettem meg; $n = \text{nincs}$):

A1♀: $0+12/11+12$; A2♀: $7+n/13+n$; A3♀: $3+n/4+n$; A4♀: $6+n/22+n$; A5♀: $1+n/22+n$; A6♂: $5+2/40+24$; A7♂: $3+n/22+n$; A8♂: $2+n/11+n$; A9♀: $13+n/25+n$; A10♀: $n+5/n+11$; A11♀: $n+4/n+7$; A12♀: $n+2/n+17$; A13♂: $n+2/n+19$; A14♂: $n+2/n+10$; A15♂: $n+0/n+2$; A16♂: $n+3/n+7$; A17♂: $n+1/n+10$; A0: $3+n/5+n$
8. osztály összesen: 43 (átl. 4,444) + 33 (átl. 3,300) / 175 (átl. 18,889) + 119 (átl. 11,900); fiúk: 3,333 + 1,667 / 24,333 + 12,000; lányok: 5,000 + 5,750 / 16,167 + 11,750.

B1♀: $6+n/9+n$; B2♀: $2+2/2+10$; B3♀: $3+4/1+6$; B4♀: $4+n/11+n$; B5♀: $1+2/18+23$; B6♂: $3+1/10+8$; B7♀: $1+6/8+16$; B8♀: $4+8/4+9$; B9♀: $0+0/7+0$; B10♀: $3+n/8+n$; B11♂: $6+n/20+n$; B12♀: $1+n/4+n$; B13♂: $9+n/22+n$; B14♂: $n+2/n+26$; B15♂: $n+1/n+5$; B16♂: $n+8/n+10$; B17♂: $n+15/n+16$; B18♀: $n+5/n+28$; B19♂: $n+0/n+1$; B20♂: $n+12/n+27$; **12. osztály összesen:** 43 (átl. 3,308) + 66 (átl. 4,714) / 124 (átl. 9,538) + 185 (átl. 13,214); súlyozott összegek: 90,5 (átl. 4,525) / 248 (átl. 12,400); nem szerinti 12. osztályos átlagok: 6,111/15,111 (fiúk) és 3,227/10,182 (lányok). **Mindösszesen** 185 kompetencia- és 603 performanciahi-bát számoltam meg.

A 12. osztályosoknál súlyozott összegek és átlagok szerepelnek. Dolgozataik terjedelme (a hibák számától eltérően) nem mutatott nagy szórást, azt kvázikonstansnak lehetett tekinteni. (A 8. osztályos irodalomdolgozatok átlagosan valamivel rövidebbek voltak.) Így beszélhetünk „egy dolgozatra eső átlagos hibaszám”-ról. Az (ismeretlen nemű adatközlőtől származó) A0 dolgozat töredékesen került hozzám, azt csak a hibakorpusz egészében vettem figyelembe.

A **nem szerinti eltérések** (12. osztály) vonatkozásában **hipotézisem** az volt, hogy a lányok kevesebb, elírásból származó hibát vétének, mint a fiúk. A kétmintás *t*-próba 10,6%-os eredménye ezt **nem igazolta**. (Megjegyezzük, hogy a **kompetencia**hibákra ugyanezt a próbát elvégezve 5,5%-ot, **marginális szignifikanciát** kaptunk.) Ennek oka az, hogy az adatok nagyon szórnak, úgy a fiúknál, mint a lányoknál, bár a fiúknál valamivel több a kiugróan sok hiba, elírás, önkorrekció. Ugyanakkor egy fiútól származó dolgozat majdnem, míg egy lánytól származó teljesen hibátlan volt, azaz önkorrekciót sem tartalmazott. Adódik tehát a kérdés, hogy valóban normális eloszlást mutat-e az elírások száma, vagy sem. A nagy egyéni eltérések miatt vetődik fel akár az adatközlőket adó iskola diákjairól is, hogy nem oszthatók-e legalább két csoportra a hibázások száma szerint.

Fontos megjegyeznünk, hogy még kamaszkorban (7–8. osztálytól) sem zárul le a nyelvi fejlődés – bár az az anyanyelv tekintetében ekkor már inkább csak lexikálisan érhető tetten, a nyelvtani struktúrák már kiépültek. A fejlődés egyik aspektusa az, hogy az iskolában elsajátított tananyag szókinése bekerül a mentális lexikonba, egyes szakszavak **írott** formája azonban gyakorta valamivel később épül be, mint a hangzó alak. Ez áll az **idegen** (pl. ógörög) **tulajdonnevek** jelentős részére is. Az elsajátítandó lexikális tudásanyag mennyisége is nő, megértése egyre absztraktabb gondolkodást követel meg, ugyanakkor viszont a pubertással együtt járó fizikai, mentális, lelki változások nemegyszer komoly kihívás elé állítanak tanárt, osztályt, iskolát. Ezért nem csoda, ha mindez meglátszik például a szövegértési feladatokban elért eredményeken – a 7. osztályban ugyanis tapasztalható egy igen komoly (időleges) visszaesés (Gósy 2008). Innen pedig már csak egy lépés annak feltevése, hogy **ez a hullámvölgy a beszédproduktions folyamatokra**, mégpedig a verbálison kívül az írásos modalitásra – is kiterjed, és legalábbis a grafológusok egyöntetű véleménye szerint az írásképen is látszik. Adódik a kérdés, hogy mindez az elírások **mennyiségén és jellegén** (ideértve az érintett nyelvi szintet is) is tetten érhető-e – megválaszolásához további osztályok vizsgálata volna szükséges, ráadásul a részkorpuszoknak is elegendően nagyoknak kellene lenniük ahhoz, hogy statisztikai módszerekhez folyamodhassunk. A jelen

korpusz birtokában csak a fő hibatípusok (anticipáció, perszeveráció, átfoglalmas stb.) közül vizsgálhatunk néhányat kvantitatívan.

Az egyéni eltéréseket megjósolni igen nehéz. Fazekasnéra is utalva (Agárdi–Szidnai 1998: 154) azt gondolhatnánk, hogy azok a tanulók, akik számára a normakövetés és a szabálytisztelet fontos, a sablonhoz hasonlító írást használják tovább, magasabb szinten, míg a másik, „lázadozó” csoport a kereteket szétfeszítve az írás egyéni jellegét hangsúlyozza. Az adatközlők ilyen irányú személyiségvonásairól információkkal nem rendelkezünk, megjegyezzük azonban, hogy például e sorok írójának kézírása nagyon hamar egyedivé, „rondává” vált. Úgy hisszük tehát, vannak emberek, akik számára az íráskép valóban (és gyakorta tudatosan) az egyéniség kifejezésének, az önállósodni kívánó személyiség megjelenítésének egyik módjává válik, míg mások az élet, ezen belül akár a nyelvi produkció más területein mutatják ki egyéni vonásaikat. De a túlzott, a személyiség egészére vonatkozó általánosításoktól tartózkodnunk kell, azok nem képezik a nyelvészet feladatát.

Van azonban néhány tényező, amely a betűformák alakulását korlátozza. Az egyszerűsödésnek a betűk egymással való összetéveszthetősége szab gátat, míg a túl összetett betűformák a grafomotoros és a kognitív tevékenység közti szinkronizációt ronthatják (úgy, ahogy a lassú merevlemezek lelassíthatják egy számítógépes rendszer működését), teret adva az elírásoknak. A hibák, javítások száma tehát mindkét esetben növekedni fog.

A pubertásnak is szerepe lehet abban (bár a korpusz jellege miatt óvatosnak kell lennünk), hogy a 8. osztály (ráadásul valamivel rövidebb) irodalomdolgozataiban a performanciahibák száma egy kivétellel kétjegyű, vagyis viszonylag egyenletesen magas. Azt mondhatjuk ugyanakkor, hogy a pubertást kísérő változások a kognitív képességek terén megmutatkozó egyéni vonások (amelyek a grafomotoros rendszer működésében is megmutatkoznak) felerősödését is eredményezik, egy addig viszonylag kis szórású jelzőszám a pubertást követően nagy egyéni eltéréseket mutathat. Kérdés, pontosan mely képességek működnek ilyen módon. Johnson és Newport (1989) másodnyelv-elsajátításra vonatkozó felméréseinek eredményein (a pubertás után az adatok szórása igen nagygyá válik) túlmenően a jelen felmérésben összegyűjtött hibázások és önkorrekciók átlagos száma is hasonló jellegzetességeket mutatott. A (pubertáson már átesett) 12. osztályosok egy részénél az elírások száma akár a nulla közelébe is leesett, míg a többieknél a nyolcadikosokéval közel azonos szinten maradt, vagy csak kisebb mértékben csökkent.

A fejlődépszichológiai háttér helyett csak magát az írásképet nézve a kevés hibával történő írás és a normatartás között már nem beszélhetünk szoros korrelációról. Bár a rendezetlenebb, így a normairástól szükségképpen elütő szövegekben – érthető okokból – sok a javítás, volt olyan eset is, hogy a normához közeli külalak mellett is meghaladta a javítások és az elírások száma a húszat. Arra is akadt példa, hogy a normától erősen elütő (bár rendezett), nagy hurkokat, keresztalakú *t*-ket tartalmazó szövegben alig volt hiba.

A kompetenciahibák számának változásáról a fentiek kevésbé mondhatók el: például központoszási hibákat még művelt felnőtt emberek is gyakran elkövetnek.

Az írásjelek ugyanis nem követik teljes mértékben a magyar nyelv intonációját, frazeológiáját – a verbális nyelvi norma és a szintaktikai struktúra más-más helyeken indokolná a vessző használatát. Ugyanez áll a külön- és egybeírásra: ha két szó valójában **egy** fonológiai szót alkot (pl. igemódosító + ige), akkor néhány adatközlő hajlamos volt egybeírni a norma szerint két szóban írandó szerkezetet úgy, mint az igekötős igéknél. E (kisebb gyerekeknél gyakoribb) hibák esetén tehát az **írott nyelvi kompetencia hibája a beszélt nyelvi performanciára vezethető vissza**.

A nyelvi produktions folyamat mechanizmusából adódó, nyelvbotlásszerű hibák. A 788 hiba – ezen belül 603 performanciahiba – egy része **tollhiba** (ideértve a grafémajegyhibákat is⁴) vagy **ismeretlen eredetű hiba** (pl. a javító toll használata), más része a nyelvi produktions folyamat mechanizmusából adódó, **nyelvbotlásszerű hiba volt. Ez utóbbi csoportba 363 – részben multikauzális – hiba tartozott.** Utólag szemlélve a korpusz adatait, nem gond, hogy nyelvtandolgozatok is bekerültek a vizsgálati anyagba, mert egyes, definiálásra szoruló nyelvészeti fogalmak iskolai elsajátításának folyamatáról is képet kaptunk (lásd az előző fejezet végét).

Bár az elhatárolás sok esetben nehézséget jelentett, mégis kijelenthetjük, hogy **a pozícióhibák eloszlását** (anticipációk és perszeverációk száma) **illetően Szitnyainének a magyart idegen nyelvként tanuló adatközlőihez képest az általunk vizsgált osztályok diákjai merőben más adatokat produkáltak.** Szitnyainé korpuszában mindössze két esetben fordult elő perszeveráció, míg anticipációból csak a példaanyagban felhozott 16-ot. Az adatok a következők:

(Nyelvi) elem	Anticipáció	Perszeveráció	Kiesés	Betoldás
[grafémajegy]	(1)	–	(48)	(18)
betű/jel/klaszter	30+4	29+4	56	4
toldalékmorféma	4	1	19	4
szó/tő	4	9	13	–
álszintagma	1	0	1	–
szintagma	0	2	0	–
Összesen:	39+4	41+4	89	8

Összegezni csak a legalább betűszinten⁵ megjelenő hibákat lehetett, a +4 nyelvi adat anticipációként és perszeverációként is értelmezhető. (A metatézis mindkét

⁴ A grafémajegy-tévesztés mögött állhat más szó írásának eredeti szándéka is, ekkor a hiba nyelvinek – nyelvbotlásszerűnek – volna tekinthető. Ugyanakkor a szám feletti vagy hiányzó ductusok (pl. *nm* betűkapcsolatnál), bár ugyancsak elírások, nem rendelkeznek nyelvészeti, csak grafológiai relevanciával. Az elhatárolás azonban a hiba ilyen minimális szintű megjelenésénél nehézkes, ezért a beszédproduktions folyamat mechanizmusából adódó, nyelvi hibának csak a nagy biztonsággal elemezhető, általában legalább betűszintű elírásokat tekintjük.

⁵ A grafémajegyeken szintjén megjelenő hibák többsége hiányzó vagy fölösleges, illetve túl nagy számban ismétlődő íráselem volt. Tipikusan az *m*, *n*, *u* stb. betűk gírlandjai, árkádjai, szögei, fonalredői jelentek meg az (akár saját) normának nem megfelelő számban. Mindezt a grafomotoros rendszer elemi műveleteinek kiesései vagy szám feletti ismétlődései eredményezték. E hibák értelmezhetők ugyan kiesésként vagy perszeverációként/betoldásként, egyéni megjelenési formáik között olyan nagy eltérések lehetnek, hogy pusztá számuk megállapítása is komoly nehézséget jelent. Ezért csak néhány, jól azonosítható, nyelvi szintek alattinak tekintett grafémajegyhiba szerepel a korpuszban, amelyek közül néhánynak már lehet nyelvi relevanciája is (pl. *komunikációs*).

oldalon szerepel.) A hibatípusok elhatárolásának nehézsége miatt e számok csak irányadó adatok, mégis azt mondhatjuk: **legalábbis erősen függ a korpusz jellegétől** (beszélt vagy írott, anyanyelvi beszélőktől vagy idegennyelv-tanulóktól származó stb.) **az anticipációk és a perszeverációk aránya**. Ha a tulajdonnevet valamilyen formában érintő adatokat kivesszük, a 39:41-es arány 34:34-re módosul, nem mondhatjuk tehát például azt, hogy a görög mitológia tulajdonneveinek nagy száma a perszeverációk arányát irreálisan megnövelte volna. Sokkal inkább meghatározó lehet viszont az a tényező, hogy a **kiesés** (betűszinttől felfelé 89!) is felfogható az anticipáció egy válfajaként. A kiesés ugyanis a beszédproduktív folyamat előremutató irányát éppúgy fenntartja, mint az anticipáció. Ha pedig az önkorrekciónak kellően korán jelentkeznek, nem is mindig dönthető el, csak valószínűsíthető (e korpuszban is), hogy az író agyában mi ment végbe, azaz anticipációról vagy kiesésről van-e szó.

Említettük, hogy a korpusz kicsi ahhoz, hogy a részminták hibatípus-előfordulási arányait statisztikailag általánosíthassuk. Csak megemlíjtük, hogy a 12. osztályosoknál a főbb hibatípusok nem szerinti megoszlása (fiú : lány) a következő volt: **anticipáció 6 : 11, perszeveráció 12 : 7, nyelvi elemek kiesése 15 : 23**. Ez esetünkben **valószínűsíti annak a ténynek az írásos modalításra való kiterjesztheségét, hogy a lányoknál az anticipációs hibák aránya a perszeverációkéhoz képest magasabb, mint a fiúknál**.

Az érintett nyelvi szinteket illetően egyetérthetünk Huszárral abban, hogy az egyszerű **pozícióhibák és kiesések** a szónál magasabb nyelvi szinteken (szintagma) ritkán jelentkeznek, írásban azonban van egy nagyon fontos tényező, amely miatt ezek mégis előfordulnak, és főleg a szintagmaperszeverációk még csak nem is ritkák: ez pedig a **sor- és oldaltörés**. Az írásfolyamat ilyenkor megszakad, az előző sor vége kikerül a szem fókuszából, de az agyban megmarad, hogy a mondatot az író folytatni tudja. Az aktuális soron belül erre nem feltétlenül van szükség, mert a vizuális tárban a már leírt szó képe jelen van, vagy zavar esetén a szem bármikor visszaugorhat egy-két szót. Az előző sor vagy pláne oldal végére azonban a visszaugrás nehezkesebb, így az utolsó szót vagy szintagmát az ember a munkamemóriájában tartja. Ugyanoda, a már bent lévő elem mellé kerülnek a szövegproduktív következő szakasza során megtalált lexémák is (tipikusan a **tagmondat végéig** terjedően, a szintaktikai javítások legalábbis erre mutatnak rá), és amikor az elemzés eljut a fonológiai rendszerrel analóg grafomotoros tervezés szintjéig, a tervező rendszer autonómiáját feltételezve az a munkamemória **teljes** tartalmát elkezd feldolgozni a **legrégebben** bent lévő elemtől kezdve. Ez pedig az előző sor vagy oldal utolsó nyelvi eleme – vagyis az eredmény **perszeveráció** lesz. Ennek elkerüléséhez csak a **második** legrégebben bent lévő elemtől kezdve kell a munkamemória tartalmát kiírni, amelyről (illetve arról, hogy az első elem csak az oldal alján kezdődő mondat továbbfűzéséhez maradt a munkatárban) gyakorta megfeledekezünk.

Hasonló eset az akár **mondathatáron is átnyúló** perszeveráció, amelyre a nyelvtanulmányok világitottak rá: egy éppen **elemzett** és e célból le is írt lisztémát (itt: a munkamemóriába tett, onnan egészlegesen előhozható elem; nyelvtanból pl. elemzendő szó, szintagma, illetve mondat egy része – pl. *kislány*)

folyamatosan észben tartunk. Ilyenkor a perszeveráció veszélye fokozott: *kislány* | *Milyen? Mekkora kislány? (lány helyett)*.

A **szövegformázásért (layout)** felelős folyamat két lehetséges működését írja le a korpusz e részének egy-egy eleme: **kieshet** egy bekezdés **utolsó** mondatának **utolsó** sora (az „új bekezdés” lisztéma **felülírja** az utolsó sorhoz tartozó munkamemóriabeli elemet), vagy az „új bekezdés” layoutelem az utolsó sor lisztémája **elé** furakodik antipációs jelleggel.

A beszédben elő nem forduló **betűkiesések** háttérben **minimális fonáció** állhat: a magánhangzókat (pl. *édsanyjának, kold(s)*) a száj néma mozgásakor kevésbé érezzük, mint a mássalhangzókat, de a szótagmag mellett az egy mássalhangzóból álló kóda (*befogja*) is gyakran esik ki. A **toldalékmorféma-kiesésekre** jellemző, hogy gyakran két azonos módon toldalékolt szó közül a **másodikról** marad le a toldalék a miatt a tévedés miatt, hogy mivel az adatközlő a morfémát **már leírta**, azt nem kell ismételni; ha az elsőről, akkor általában egyfajta – egyeztetési hibát eredményező – szerkezetkeveredéssel (is) magyarázható az elírás. Gyakori hiba a birtokos jelző dativusragjának elmaradása is. A kieső szavak jelentős része névelő, ha nem az, akkor szövegpragmatikai háttér (az antecedens távol-ságának eltévesztése) vagy akár téves asszociáció (*eleven fa – eleven jog fája* helyett) is okozhatja a kiesést.

A kimutatható toldalékmorféma-antipációkkal ellentétben azok **perszeverációja** beszédben is ritka: az egyetlen ide sorolható példa (*intézi a beszédeti*) egy funkciógés szerkezet, amely az *intéz* gyakorlatilag üres szemantikája miatt egészen tárolódhatott a mentális lexikonban. Az ige helyett vélhetően (lisztémaként) rögtön a teljes szintagma jött elő, és ahhoz azért (is) kapcsolódhatott a toldalék, mert *-et* végű ige a magyarban sok van.

A **betoldások** „tisztá” esetei ritkák: ezek mögött a szöveg más részeiben vagy a munkamemóriában tárolt egyéb elemek zavaró hatása áll; de freudi elszólás is eredményezhet betoldást. Néha a **betűcserék** mögött is állhat ugyanez, de ezeknek számos más oka is lehet. Minimális fonáció esetén a fonetikai jegy akár írásban is releváns maradhat – *pompa* helyett *pomba*, *teljes* helyett *telyes* (magam pl. a *k/g, d/g* [talán a cirill írás hatása?] betűket cserélem össze viszonylag gyakran). E jelenség létezése elvben a fonológiai közvetítés hipotézisét támasztja alá, ugyanakkor az ortográfiai rendszer **részleges különállása** mellett szól az, hogy az angol anyanyelvű gyerekek külön tanulják az úgynevezett „rendhagyó” szavakat: például az angol szókezdő *s* általában [s]-nek ejtendő, a *sure* szó első hangja azonban nem.

Különleges hibafajta az **írásmód-kontamináció**, vagyis a – tipikusan ógörög – nevek magyar és nemzetközi átírásának keveredése (pl. *Calüpső*). Az idegen átírás passzív ismerete a két írásmód keveredését eredményezte, többletfeladatot adva a magyartanárnak.

Az irodalomdolgozatoknak része volt egy **memoriter** leírása is. Ezeknél a vers ritmikája segíti a megtanulást, ám annak módja és maga a költői stílus is kedvez egyes funkciószavak elírásának (Szapphótól pl.: „*vágy tölti a el szívem*” – lemmaelőhívás), valamint olykor a lexémák hibás megtalálásának is (*föltúr-ván szent falu* [sic!] *Tróját*). Mindez két nyelvváltozat – a diákok által beszélt

köznyelv és az archaikusabb költői nyelv – keveredéséből adódik; a példában a névelőfosztás a költői nyelvhasználat sajátossága, a köznyelvi norma viszont megkívánja a névelőt. A *föltúrván* jellegű lexikai tévesztésekből is látszik a tanulás módja – a vers ritmusát adó hosszú magánhangzó a *dül* és *túr* esetén ugyanaz, hasonló jelentés mellett.

Ebben a speciális esetben tehát a **zárt szóosztályok** elemeinek egy része (pl. névelők, igekötők) a kiesés mellett hasonló szóval helyettesíthető. Színészek szövegtévesztésénél is előfordulnak hasonlóak, bár vizsgálatuk csak sokórányi felvett anyag többszöri visszahallgatásával volna lehetséges.

Gyakran előfordul, hogy a dolgozat írója a leírt mondat **szintaxisával** vagy **szóhasználatával** nincs megelégedve (az e hibákat érintő önkorrektúrákról is szól Szitnyainé cikke): az **átfogalmazások** többsége szintaktikai, de szerepelnek lexicoszemantikai jellegű javítások is. Példák: *ezek az erős [hasonlatok]* helyett *ezek a fajta hasonlatok*; *édesanyja ne[m él]* helyett a metaforikus *édesanyja element*; *utal* helyett *hivatkozik*; *nem fogadta [el]* helyett *nem engedte*; *el kell viselnie a fájdalom[almat]* helyett *ezt az érzést*; *mindez hiá[bavaló volt]* helyett *mindez nem hozott létre* (sic!) *túl nagy eredményt*. Ezek rokonságot mutatnak a **hibás lemma-előhívással**, míg a szintaktikai javítások a **szerkezetkeveréssel**. A „klasszikus” elírástól eltérően itt két egyformán vagy (legalább látszólag) közel egyformán helyes alternatíva között kell döntenie az írónak. Azt, hogy maga a javítás is eredményezhet szerkezetkeveredést (a szükséges egyeztetések elmaradása miatt), már korábban említettük.

Következtetések

Az egyes hibatípusokra vonatkozó nagy egyéni eltérésekből (ideértve a kompetenciahibákat is) arra következtethetünk, hogy **az írásos tervezésért felelős alrendszer nemcsak nyelvenként, hanem egyénenként is valamelyest eltérő módon kapcsolódhat a beszédprodukciós rendszer magasabb szintjeihez**. Ez már egészen kicsi gyermekkorban gyakran érhető tetten „eltérő fejlődés”, olykor például fejlődési diszlexia formájában. A diszlexia csaknem minden formájának gyakori velejárói, egyben előrejelzői a mozgásfejlődés, a dominancia, általában a téri tájékozódás zavarai. Ezek már a vizuális percepciót és így az olvasástanulást is nehezítik, de írásnál **kétszeresen** – a szem mellett a kéz koordinációjában is – jelentkezhethet a megkésett fejlődés. Vagy éppenséggel a vizuális memória, illetve a vizuális információ globális feldolgozására szolgáló agyterület lehet sérült vagy alulfejlett, ezért a gyermek nem képes globálisan olvasni, illetve helyesen írni – az ilyen gyermekek gyakran „hang után”, vagyis a fonológiai rendszer közvetítésével írnak. (Ezért vannak különböző olvasástanítási módszerek, amelyek az ép területek adta lehetőségeket jobban kiaknázzák.) Ha viszont már a percepcióhoz kapcsolódó agyterületek is érintettek, akkor ez a produkciós rendszer fejlődésén még inkább meglátszik, és speciális fejlesztést igényel.

A magyartól eltérő nyelvekre, például az angolra vonatkozóan (Ellis 1993) – a helyesírás „történeti” volta miatt – azt a módszert alkalmazzák, hogy a „rendhagyó” szavak esetén az írott lexémát egészen helyezik be a mentális lexi-

konba. Emiatt az angol és a francia anyanyelvű felszíni diszlexiások közül sokaknak jóval nehezebb a dolguk, mint nálunk.⁶

A kevés elírás az írás- és a gondolkodási folyamat jó szinkronitására utal, ha ez nem megfelelő, több hiba jelentkezik a szövegben. Ez nem feltétlenül jelent kóros kognitív folyamatokat, hanem például azt, hogy a konceptuális szintű gondolkodás túlzottan előrehalad vagy lelassul (pl. a tudás bizonytalan volta miatt), esetleg más irányt vesz („hátsó”, azonnal le nem jegyezhető gondolatok) az íráshoz képest, míg a grafomotoros rendszer az alacsonyabb szinteken eltárolt adatokat még kiírja. A lelassulás mögött sem feltétlenül az értelmi képességek csökkenése vagy tudásbeli probléma áll, hanem ellenkezőleg, az író egyes összefüggéseket mélyebben átgondolhat úgy, hogy a már leírt mondatkezdemény segédtként és (asszociációs) stimulusként is szolgál számára. Ha egy ilyen típusú dolgozatíró végül más megfogalmazás vagy a téma más irányú kifejtése mellett dönt, akkor a javítás eszközához nyúl.

E kis kitérő kapcsán azt mondhatjuk, hogy azok a magyar anyanyelvű emberek, akiknél az egészséges olvasás jól működik, és egyéb tényezők nem gátolják őket, a megtanult írott lexémát a fonológiai rendszertől függetlenül **is** képesek visszaadni, írásban produkálni, mégpedig kicsi koruktól kezdve, már az iskolai tanulás során is. Később, az írás-olvasás gyakorlásával a mentális lexikon kiegészül a „szabályos” szavak egészséges formájával is, így írásban valóban nem lesz elengedhetetlenül szükséges a fonológiai rendszer működése. Ám ha az írott lexéma előhozása akadályozva van, akkor sokan mégis a fonológiai rendszert hívják segítségül. (A fonológiai rendszer működésének legbiztosabb jele a **minimális fonáció**, tipikusan a száj mozgása vagy suttogás írás közben.) Ez a magyar helyesírás alapelveinek megfelelően írandó ismeretlen szó esetén működik is, de például a szó félrehallása esetén (rossz bevésés a lexikonba), vagy ha egyes alapírasmódok (pl. a kiejtés szerinti írás) alkalmazásának korlátai a gyermekben nem tudatosulnak, akkor helyesírási hibákhoz vezethet. Ha az írott lexéma egészségesen nem reprodukálható, akkor az ember elemezni kezdi a szót, majd a (magyar nyelvhez kapcsolódó részlexikonban tárolt!) hangzó alak(ok) alapján ír. Ha a lemma annyira új (pl. az idegennyelv-tanulás esetén), hogy nincs hozzátársítva sem az egészséges írott lexéma, sem a fonológiai szabályrendszer nem ad megfelelő támpontot, az író felteszi a „hogyan kell ezt írni?” kérdést, vagy (helyesírási) szótárhoz fordul.

Azt mondhatjuk tehát, hogy egy normál fejlődést mutató embernél a beszéd-alkotás rendszeréhez a grafomotoros alrendszer két ponton **egyszerre** kapcsolódik: a lemma- és a lexémaszint alatt **is**, míg a diszlexia egyes formái mögött a két kapcsolat valamelyikének akár teljes hiánya is állhat (a „hang után írás” esetén tehát a lemmaszint alatti transzfer nem épült ki). Néhány diák esetében az ógörög tulajdonnevek vagy egészséges írott lexémaként rosszul, vagy – az idegen kontextus miatt – egyenesen valamely idegen nyelv lexikonjába épültek be, vél-

⁶ A diszlexia nem egységes kórkép, vannak például olyan diszlexiások is, akiknél a probléma éppen fordítva jelentkezik, mint a felszíni diszlexiásoknál: *csak* egészségesen tudnak olvasni. Ők teljesen más bánásmódot igényelnek.

hetően ugyancsak egészlegesen. A lemma előhívása után a két (magyar és idegen nyelvű) írott lexéma egyszerre, keveredetten jött elő (*Calüpsó*). A *Thélemaikosz* alak egyéb, *Th*-val kezdődő görög tulajdonnévvel (pl. *Thészeusz*) való keveredés révén jöhetett létre. A tulajdonnevekhez köthető még, hogy egyes szabályok alkalmazásában (nagybetűs írás) a 8. osztályos gyermekeknél még tapasztalható némi bizonytalanság.

Nem elvetendő Fromkinnak (1971, Huszár 2005: 53–4 utalásai alapján) a **fonetikai jegy** relevanciájával kapcsolatos meglátása. Ha két, egymáshoz közeli, azonos fonetikai helyzetben lévő beszédhang fonetikai jegyei is hasonlítanak, a nyelvbtlás és az elírás esélye is megnő: *válastékos, se[relmes], sügséges*. Ez is a fonológiai rendszer párhuzamos működésére vall, ez pedig a segítség mellett néha zavarhatja is az írás folyamatát. Az egyes, egészen apró fonetikai jegyek ugyanis – például a nyelv egyes részeinek helye, az ajakformálás stb. – **nem** környezetfüggetlen módon változnak. A *sükséges* szó *k*-jának kimondása **közben** már hátra kell húzni a nyelvhegyet az *s*-hez. Ha *e* fonetikai jegy megváltozása elmarad, vagy a kelleténél korábban jelentkezik, az eredmény nyelvbtlás – például *sükségesz* – lesz. Ezek és a hasonló fonetikai jegyek hibátlan beszéd közben jól szinkronizált módon változnak. Ha ebbe a szinkronizációba becsúszik egy hiba, az eredmény egy-két fonetikai jegyben megmutatkozó nyelvbtlás, tulajdonképpen – például – kategóriaanticipáció vagy -perszeveráció (*serelmes*, illetve *sükségesz*) lesz. A *rerelmes, reszelmes, szeszelmes* alakok beszédben nem fordulnak elő. Bizonyos fonémák és fonémapárok tehát különböző mértékben lehetnek kitéve a nyelvbtlás veszélyének (Szépe 2000, 2002; az afázias korpusszal való összevetés szintén fontos).

Írásban azonban a *szeszelmes, szesrelmes* alakok anticipáció és/vagy perszeveráció révén megjelenhetnek: az *r/l* és az *s* túl sok fonetikai jegyben különbözik ahhoz, hogy beszédben előfordulhasson, viszont az *e* betű gyakorisága, valamint az írott *r* és *s* betűk részbeni alaki hasonlósága kedvez a szóvégi *s* anticipációjának, illetve az azt megelőző betűk kiesésének.

A **betűkiesések** kapcsán megemlíthető a **szótaglexikon** szerepe: működése, ha korlátozottabb is, de írásban sem szűnik meg teljesen: a szótagmag és a kóda írásban minden további nélkül kieshet (*édsanyjának, ves verseiben*), a szótagkezdet kiesésekor azonban gyakran egyéb tényezők is szerepet játszanak (*fejszék o[kán]*: az *f* betű kétszeri előfordulása közül a második kiesett). Ugyanakkor a vélhetően csak írásban megjelenő *fofa* logatomban (*foka* helyett) inkább a *k* és az *f* betűk részleges **alaki hasonlósága** (nagy felső hurok mint kezdő írásjelelem) játszhat szerepet.

Azt mondhatjuk tehát: a fonológiai és a grafomotoros modul az írásos modalitásban egymással **párhuzamosan működik**, de úgy, hogy 1. az előbbi működése **korlátozva van**, hiszen például a hangszalagok zárásáért felelős izmok felé a közvetítés nem történik meg, a grafomotoros rendszer felé viszont igen; 2. a grafomotoros rendszer a fonológiaiától függetlenül is tud működni (másképpen, mint azzal együtt), és az (agyban betűkké alakuló) fonémák mellett egészen írott szóalakokat is képes fogadni. Általában, ha egy betű úgy esik ki vagy változik meg, ahogy az beszédben nemigen volna lehetséges, akkor két esetet különböz-

tethetünk meg: 1. a hibajelenség **a betűk alaki hasonlóságára**, azaz kizárólagosan a **grafomotoros rendszer** hibás működésére vezethető vissza; 2. **a fonológiai rendszer szótagszint alatti részének működése az adott ponton egy pillanatra kiesett**, így nem közvetített a grafomotoros rendszer felé. Ettől még az írás nem szakad meg, de az ellenőrzés lehetősége ezen a ponton megszűnik. Érdekes volna vizsgálni az ehhez hasonló elírástípusok gyakoriságát Caramazza (1997, idézi Szitnyainé 2010) betegeihez hasonló pácienseknél, akiknél a fonológiai rendszer **súlyosan** károsodott, de a grafomotoros rendszer épen maradt, és a produktumot összehasonlítani egészséges emberekével, vagy ha ez lehetséges, akkor ugyanazon alanyoknak a trauma vagy a betegség előtti írásprodukcióival.

Összegzés

Előfordul, hogy a kutató nem egészen olyan korpuszt kap, mint amilyet vár: ekkor szükséges lehet a kutatás aspektusának részleges vagy akár teljes megváltoztatása. Jelen kutatás során a hibakorpusz mélyebb kvantitatív elemzésekre felhasználható részének nagysága valamivel alatta maradt a statisztikai elemezhetőség határának, maguknak a hibáknak a jellegéből, azok lehetséges magyarázatából, valamint éppen a korpusz „egyenetlenségéből” adódóan – egyes megnövekedett gyakoriságú hibatípusok mélyebb elemzéséből – viszont elméleti következtetéseket is le lehetett vonni a rendelkezésemre álló irodalom alapján. Eszerint tehát az írás-olvasás gyakorlása során a mentális lexikonnak az írott lexémákat tartalmazó része fokozatosan fedi le az elsajátított nyelv egészét (így téve lehetővé a gyors, egészséges olvasást is), és a fonológiai rendszertől függetlenül **is** képes inputot szolgáltatni a grafomotoros rendszernek. Szükség esetén azonban a fonológiai rendszer is segítségül hívható az írás-olvasás során. Mindezek miatt az írott korpuszban olyan (betű)hibák is megjelennek, amelyek a beszélt nyelvből hiányoznak, ugyanakkor továbbra is fel-felbukkannak például a beszélt nyelvre jellemző pozícióhibák is, amelyek közül azonban sokat elfed az írásfolyamat egészéhez képest gyors önkorrekció.

SZAKIRODALOM

- Agárdi Tamás – Szidnai László (eds.) 1998. *A grafológia kézikönyve*. Grafológiai Intézet, Budapest.
- Ellis, Andrew W. 1993/2004. *Olvasás, írás, diszle(ksz)xia*. TAS-11 Kft., Budapest.
- Fazekasné Visnyei Irma 2005. *Pedagógiai grafológia 2. A 20. századi magyar normáirások*. RegioGRAFO, Komló.
- Fromkin, Victoria A. 1971. The non-anomalous nature of anomalous utterances. *Language* 47: 27–52.
- Gósy Mária 2002. A megakadás-jelenségek eredete a beszédprodukción tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126: 192–204.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–77.
- Gósy Mária 2008. A szövegértő olvasás. *Anyanyelv-pedagógia* 2008/1. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=25> (2010. december 23.)
- Huszár Ágnes 2005. *A gondolatól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbottlások tükrében*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 40. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Jääskeläinen, Riitta 1999. *Tapping the Process: An Explorative Study of the Cognitive and Affective Factors Involved in Translating*. Joensuu Yliopisto, Joensuu.
- Johnson, Jacqueline S. – Newport, Elissa L. 1989. Critical Period Effects in Second Language Learning: The Influence of Maturational State on the Acquisition of English as a Second Language. *Cognitive Psychology* 21: 60–99.
- MacKay, Donald G. 1993. Slips of the Pen, Tongue and Typewriter: A Contrastive Analysis. In: Blanken, Gerhard (ed.): *Linguistic Disorders and Pathologies*. Gruyter, Berlin–New York.
- Rickheit, Gert – Strohner, Hans 1993. *Grundlagen der kognitiven Sprachverarbeitung*. Francke, Tübingen–Basel.
- Stemberger, Joseph P. 1993. Spontaneous and Evoked Slips of the Tongue. In: Blanken, Gerhard (ed.): *Linguistic Disorders and Pathologies*. Gruyter, Berlin–New York.
- Szépe Judit 2000. *Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Intézetének Kiadványai 2. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba.
- Szépe Judit 2002. Hangsorépitési stratégiák nyelvbtlásokban és parafáziákban. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 52–69.
- Szitznyainé Gottlieb Éva 2010. Önkorrekciós jelenségek magyar nyelvvizsgadolgozatokban. *Hungarológiai Évkönyv* 11., Pécsi Tudományegyetem, 109–17.
- Tószegi Zsuzsanna 2009. Az olvasás trónfosztása? Adalékok a könyvből, illetve a képernyőről való olvasás kérdéséhez. *Könyv és Nevelés* XI/4., Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest. www.tanszertar.hu/eken/index.htm (2010. december 23.)

Függelék

Mutatványok a hibakorpusból

| = sor vége, || = oldal vége, [= bekezdésjel. A multikauzális elírások közül néhány több helyen is szerepel. Az áthúzásos önkorrekciót kettős áthúzással, az egyéb módon javított hibás szöveget egyszerű áthúzással, a javítás hiányát aláhúzással jelöltem. A feltételezhető, illetve részben kiírt betűket szögletes zárójel ([]) közé raktam. A grafémajegyeket érintő hibák leírásánál a grafológia terminológiájából kölcsönöztem, így az adatközlő írástípusának megfelelően beszéltem például girlandról és árkádról. Terjedelmi okok miatt a korpusból csak néhány, jellemző hibát sorolok fel.

Grafémajegyeket érintő, nem nyelvészeti relevanciájú hibák

komunikációs (4×)

admi

kérők

fűrőval

vágtam

beev

na magas

ugyanúgy t'oldalékoljuk

folyamal

kb. i^m

kb. ^elyíti

megfelelő

nem t^{ed} némán küzdeni

kommunikációs (hiányzó 3 girland)

adni (szám feletti girland)

kérők (hiányzó ékezet)

fűrőval (szám feletti ékezet)

vágtam (hiányzó girland, árkáddal javítva)

levegő (kis horogvonal mint többlet)

magas (hiányzó árkád)

toldalékoljuk (az *σ* jobb (!) irányú oválja egy extra redővel kötődik a *t*-áthúzáshoz)

folyamat (hiányzó *t*-áthúzás)

imádkozó (extra szög, hibás kötés)

mélyíti (hiányzó 2 fonalredő és ékezet)

megfelelő (többletként jelentkező kötővonal)

tud (anticipált ékezet)

Betű, írásjel, betűklaszter kiesése

alny	alany
birtokhatározós	birtokhatározós, <i>helyesen</i> : birtokos jelzős
bővítménye	bővítményre
szóösszetétel	szóösszetétel
tis	tilos
ugyanolyan † bővítményt	ugyanolyan bővítményt (hibás javítás)
üzen[<u>t</u>]	üzenet
válastékos	választékos
felka	felkiáltás
nőtársakó	nőtársakból
Moš zsiros kenyeret (sic!) kóstol üres ajkad.	Most
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül, ebbe fog	belehalni (trigger: átvitt értelemben harcról
be † halni!	[~belharc?] van szó)
nem hallod, mam?	nem hallod, mama?
problémi	problémáival (trigger: <i>polémia</i> ?)
jelennek meg „káromlással	jelennek meg: „káromlással
A reformáci genfi emlékműve előtt	A reformáció
azt mondja a slágerek	azt mondja: a slágerek
gyógyulást	gyógyulást

Betű, írásjegy, betűklaszter betoldása

csímzett	címzett
másféle-képpen	másféleképpen
szem	sem
Thélemaikosz	Télemakhosz

Betű, írásjel, betűklaszter helyettesítése, cseréje

formá † y	formájában (fonetikai azonosság)
a juh † szőrébe kapaszkodva	juhok (fonetikai hasonlóság)
mer † d	mert (fonetikai hasonlóság)
medvét (önkorrekcióval)	Medvét (ld. még: tulajdonnevek)
foga † maz	fogalmaz
pom † ba	pompa (fonetikai hasonlóság)
„hangzavart?”	„Hangzavart?”
ih † lette	ihlette (német hatás!)
»	» (idézőjel idézése)

Betű, írásjel, betűklaszter anticipációja

helyezkednek	helyezkednek (anticip. és/v. perszeveráció)
kommunikáci † a valóságról szól	kommunikáció a valóságról szól
szükséges	szükséges
betete	betetőztem (anticipáció és perszeveráció is)

gyöke[t]
 Klüposz
 sárása
 mintsem f[ogy]

m mindent elrontsz
 fejhéfez (a *h*)
 megválaszulatlanul

gyökerétől (trigger: *gyök*, kiesés is lehet)
 Küklopsz (két anticipáció)
 sárása
 mintsem *hog*y a fiával legyen (trigger: a *fogy*
 is értelmes szó; multikauzális elírás,
 lexémakiesés is lehet)
 s mindent elrontsz
 fejéhez
 megválaszolatlanul

Betű, írásjel, betűklaszter perszeverációja

állítmányi kapcsolat
 csoportosíthatunk
 monológot mont
 sső.
 telel
 12 fejsze fofa
 A kérők kinevetik, de azért engednek neki.
 [K] Csodálkozva nézik
 csal és hiteget
 fejhéfez (az *f*)
 szerelem tehet
 kényszez

állítmányi kapcsolat
 csoportosíthatunk
 monológot mond
 sző. [szóösszetétel]
 telefondrót
 12 fejsze *fokán*
 (trigger: sok *k* hang az előző mondatban [!])
 csal/ és hiteget
 fejéhez
 szerelem tehat
 kényszerult

Toldalékmorféma kiesése

a kondás és a fiú elreteszél minden kijáratot
 o[örögítette]
 A költő ezt félvezetésnek érzi, s a csalódás
 így még nagyobbnak
 Az ideális kapcsolat tehát a biztonságot,
 védelmet nyújtó nő testesíti meg.
 meggátja
 ezek a népre erőszakkal való ráerőltetése
 családokat, barátokat hasítottak ketté

elreteszélnek minden kijáratot
 megöregítette (kiesett az igekötő)
 a csalódást így még nagyobbnak
 Az ideális kapcsolatot
 meggátolja
 ezeknek (átfogalmazás után lemaradt)
 barátságokat

Toldalékmorféma betoldása

a versenyent
 nem tudja meggyőzni a „tömegeket”
 Bartókról írta, esetleg a zenéjéről
 Illyés sértve érzik

a versenyt
 „tömeget”
 írt
 sértve érzi magát

Toldalékmorféma anticipációja

ilyenek szavak
 ugyanolyant bővítmény

ilyen szavak
 ugyanolyan bővítmény

Odüsszeusz fegyvereit
szellemét[y]

Odüsszeusz fegyvereit
szellemét, személységét (-ály/-ély)

Toldalékmorféma perszeverációja

intézi a beszédeti

beszédet

Szó, tő, szintagma anticipációja

Ezután *Télemakhosz*

Ezután csapdát állítanak a kérőknek.
Télemakhosz olyan indokkal [...] (Mondathatárt átlépő anticipáció!!!)
(tagmondathatárt átlépő anticipáció)

Odüsszeuszt egy régi dajkája mossa,
észrevesz rajta egy régi sebet

Szó, tő, szintagma perszeverációja

Milyen? Mekkora kislány?

Mekkora lány?
(a *kislány* szó elemzése: a mondatatárt átlépő (!) perszeverációt legitimálja az a tény, hogy a *kislány* szót az elemzéshez a munkamemóriában kell tartani)

nem kell már félnie, már csak a kérőkkel

nem kell már félnie, csak a kérőkkel
(perszeveráció)

összesen az összes művét
kérdéseket, felkiáltásokat halmoz,
ké[r]dések]

összesen a műveit (perszeveráció)
(szintagmaperszeveráció is lehet:
ha az önkorrekciónak lassú, akkor esetleg tagmondatszinten is jelentkezhet)

Ezt az akkori politikai történésekre is mondhatta, hiszen akk[or] múltbéli tettei miatt miatt elvesztette a hitének egy részét, bizalmát a társadalomban, | bizalmát a társada[lomban] pár mon- || pár mondattal később hogy ne éhezzen anyja, de már ne[m él]

hiszen számtalan diktátor került hatalomra ilyen módon (tagmondathatár átlépése) múltbéli tettei miatt bizalmát a változásban; inkább csak: a változásban (szintagmaperszeveráció) pár mondattal később (szintagmaperszeveráció) de már édesanyja elment.
(multikauzális, a *ne* perszeverálódhatott)

Lexéma, tőmorféma kiesése

a feladó és címzett
Erre utal rendkívül támadó, póre, kitarulkozó,
nyers mivolta is.
utalást tesz költő
„az eleven fa

a feladó és a címzett
Erre utal *a vers* rendkívül támadó,
(...) (álszintagma!)
utalást tesz a költő
„az eleven jog fájáról (multikauzális)

Szóalakvegyülések

Calüpsó
Achilleusz (3×)
Odüsszeusz
Hephaiszos
monológus
szellemét[ysiségét]
csüingg
állítottak
élt
nem szinpatizál velük, hiszen Az ember
tragédiáját is levették a műsorról

Kalüpszó / Calypso (írásmód-kontamináció)
Achilles / Akhilleusz
Odüsszeusz / Ulysses?
Héphaisztosz / Hephaistos
monológ / dialógus
szellemét, személyiségét
csüing / csüigg
állítottak / állítottak
élhetett át az / állhatott ki az
szimpatizál / szinpad
(trigger: Az ember tragédiája)

Hibás lemmaelőhívás: szinonima

vágy tölti a
 ʃék[ai]
 húsz évvel ezelőtt
 akivel vá[lasztani]
 beszél otthon az anyuka
 szó szerkezet
 építette
 l[egyőzte]
 hozzárendelés
 nagyon sok határozói igenevet használ az igék
 j[elzőjeként]
 az őt cserbenhagyó an
 a szerelmeiből próbálja felidézni
 a Hazám című [műben]
 has[onlat]
 talán az-író
 írja
 egy olyan korszakban, ahol
 régi, elavult dolgokat
 új[ításokért]
 dicsőséget mond rá[ajuk]
 akik ʃ[adják]
 Ha a címből nem derülne ki, hogy ʃ[va]

vágy tölti *el* szívem
 (ritmika, mindkettő ún. egyéb szófaj)
 (költőre kellett példát írni)
 húsz évvel korábban
harcolnia (csak egy nyerhet)
 édesanyjával
 szóösszetétel
készítette (a házról is szó volt az ágy mellett)
 megölte
 alárendelés (szóösszetételről [!])
 bővítményeként (hiponímia)
 az őt cserbenhagyó édesanyjához
 kifaragni (*képről* volt szó)
 alkotásban
 megszemélyesítés
 talán a *költő* / **vers írója**
 Utal
 amelyben
 rendszerrel
 felfedezéseikért (trigger: tudományos *újdomságok*
 az előző mondatban)
 az alakokra (a referens már rég nem szerepelt,
 ez írásban komolyabb probléma,
 mint beszédben)
 hallgatják
 kire gondolt (trigger: a *hog*y kötőszó eleje)

Hibás lemmaelőhívás: antonima

egy más[ik szolgálóleány]
 Télemakhosz má[rad [*utoljára?*]]
 Odüsszeusz hiá[ba?]

az *egyik* szolgálóleány
 szól/beszél *első*nek
 Odüsszeusz *úgyesen* húzta ki
 (trigger: a főhős *új*járól volt szó ~ *hiába*)

alany tárgyias alárendelő

tárgyas alárendelő (trigger: a szénégető szóról
volt szó, a jelöletlenség megzavarta)

Hibás lemmaelőhívás: metonímia

Odüsszeusz ~~nyila~~[át]
A mű egyike a költő visszatérő verstípusainak,
az anya-vers formának.
Már a mű elején
nyílt ~~vá~~[álasztás]
családokat, barátokat hasítottak ketté
orvosnak nevezi ~~Bartó~~kat

Odüsszeusz íját
az anya-verseknek.
Már a mű *címe*
nyílt szavazás
barátságokat (trigger a *család*)
a zenét

Freudi elszólások

az a személy vagy tárgy, **aki**
hogyan az ~~ma~~[i]
nem tudja meggyőzni a „tömegeket”
zsiros kenyeret kóstol

az a személy, aki
hogyan az akkori világban
(valószínűleg mindkettőben)
„tömeget” (a média/politika
mai nyelvhasználatának hatása)
zsiros *nyirkot* (éhség)

Lexématalálási hibák és bizonytalanságok

~~We~~[öres]
maradék
fejszék ~~o~~[kán]
amit
telefonbeszéd
~~fö~~tt[úrván]
Etiópiában
~~raj~~ta
dialog
„a ~~fat~~[ak lehulltak]”
volt 2 testvére
vád[alja]
kiderül, ho

(költőre példa, helyesírási bizonytalanság,
inkább mást írt az író)
töredék (lemmatalálási hiba is lehet)
fejszék fokán
mit (kérdőszó)
telefonbeszélgetés
földülvén
az *aetiopoknál*
*r*ákovácsolja
dialógus (angol lexéma megtalálása)
„a falvak [...] lehulltak” (multikauzális, trigger:
Körmives Kelemen balladája?)
volt *két* testvére (betű helyett számot írt)
vádolja (trigger: *vád* nyitótó)
kiderül, hogy (szinonima homonimája,
a nyelvbottlástól talán védett a *hogy*,
az elírástól ezek szerint nem!)
beszél a nőhöz (multikauzális)

Még hevesebben ~~m~~[esél]

Tulajdonnevek, idegen szavak írása, malapropizmusok

Itakha
Klúposz

Ithaka
Küklopsz

Agamennon
Tethisz
ókeánosz
Calüpsó
Achilleusz (3×)
Odüsszeusz
iliászbán
reflexáló
szinecdoché
ars poetika
elementáris
Gusztáv Adolv
tolousi
trentói zsinat

Agamemnón
Thetisz (hibaforrás: talán *Tetris*)
Ókeanosz (hibaforrás: *óceán*)
Kalüpszó/Calypso (írásmód-kontamináció)
Akhilleusz/Achilles (mint Kalüpszó)
Odüsszeusz/Ulysses?
Iliászbán
reflektáló (malpropizmus)
szinecdoché / synecdoche
ars poetica, ill. poétika
elementáris (talán egyes angol szavak hatása)
Gusztáv Adolf
tolouse-i
trentói zsinat

Szerkezetkeveredés

a feladó és a címzett szerep

egy a mindkét fél által ismert nyelv
kommunikációs a valóságról szól

pl. [...] szervesen szóösszetétel, amelyek |
a mondatban sokszor használjuk
egy- | más mellett, ezért összeforrtak

az verseny előtt
Őt sokan tartják a világ legnagyobb
költőjéhez.
tartóztatja szerelm-e[re]jével]

Az őt a halállal megcsaló anya képét
a szerelmeiből próbálja meg „kifaragni”.

A költő ezt félvezetésnek érzi,
s a csalódás így még nagyobb
ellentmond az ő ideológiájával

és az eljövetelet kéri, hogy
kezdj a költő
T/3.-ben

a feladó és a címzett szerepe /
a feladó- és címzett-szerep

egy mindkét fél által / egy a felek által
kommunikációs folyamat a valóságról szól /
kommunikáció a valóságról szól

pl. / [...] (vagy az egyik, vagy a másik)
helyesen: szervesen szóösszetétel, amelynek
elemeit a mondatban sokszor használjuk egymás
mellett, ezért azok összeforrtak
amelyek (amik) *állnak* egymás mellett / amelyet
(amit) használunk (trigger: első sor vége)
a verseny előtt / az íjászverseny előtt
költőjének (trigger: *hasonlítják* vmihez)

szerelmével (trigger: [Odüsszeusz] kalandvágya
erősebbnek bizonyult szerelménél is)

A **gondoskodó** anya képét (trigger: „Kinyújtóztál
a halál oldalán.”, e konceptus
a munkamemóriában maradt az
elemzéshez, így perszeverálódhatott.)

a csalódást így még nagyobbak /
a csalódás így még nagyobb
ellentmond az ő ideológiájának /
ellenkezik az ő ideológiájával

és az **eljövetelet kéri**. / és kéri, hogy [jőjön el].
kezd a költő / kezd a költő a verset.
T/3.-ban / T/3. sz.-ben (hibás javítás)

Átfogalmazás, szintaktikai és lexikoszemantikai módosítás

van ideje a[átolvasni?]

A **leleményes hős tervezeti a kérék**
Azt mondja, a[ez] [ágyat]

van ideje újra átolvasni

(átfogalmazás vagy elvetett DP névelője)
tervezeti, hogyan szabaduljon meg a kéréktől
Azt mondja, kivitette Odüsszeusz ágyát

~~Ésak~~-a[kkor]
 ezeket színpadi [előadásra írák]
~~Ezzel~~már
 a hűtlen cselédeket és szolgálókat,
 akik[et felakaszt sorban]
 Ő próbált segíteni a beteg szülőn,
 de az nem fogadta engedte;
 A
 de ezér[t]
 már haszontalannak is nevezi-, de
 majd hiszen
 már nem egy féltős [félős] gyerek csupán
 a probléma költő problémája
 Már a kezdő sorokban
 sebezve gyógyulást hozó” zenéjük
 a nemzet szomorú sorsát
 amelyre az egész épül;
~~Az~~első [szakaszban Szabó Lőrinc]
 Bartókról fog ír
 miért is ír

Amikor [...] [még] akkor is
 ezeket színpadon is előadhatják
 Tehát találkozott már mindenkivel
 felakasztja őket sorban.

nem fogadta el a segítségét / **nem engedte;**

Eleve elrendeltetésnek (rossz kezdés)
de ez is hiábavaló volt / ezért is hiába fáradt
 nevezi, **de**
hiszen becsapta őt
 már nem egy gyerek csupán
a költő problémája az, / a problémája az
sorokból világosan kiderül /
 sorokban világosan látszik
 hozó”, **ellentétekkel teli** zenéjük
 a „szív-némaságra született”
 nemzet szomorú sorsát
 épül.
 Szabó Lőrinc az első szakaszban
 Bartókról **írt** / fog írni
 miért is **ezt a címet adta** / írt

Szövegformázási (layout-) hibák

Éliosznak ~~ba~~
~~kislány~~ | <név> | kislány

Éliosznak | barmaid
 (a feladatot [jelzős szóösszetétel] a lap tetején
 folytatta, ahova a nevet kell felírni, és nem
 lehet azonnal folytatni a megoldást)

A cím | A cím
 Cigánynak is nevezi. Ebben a versben
 Szaporodik fogamban az |
 és | az egész ország helyzetét ez jellemezte
 Illyés korában.

| [A cím
 Cigánynak is nevezi. | [Ebben a versben
 Szaporodik fogamban | az idegen anyag
 és | az egész ország helyzetét ez jellemezte
 Illyés korában. | [Ellentétpárokat
 (bekezdés-anticipáció is lehet)

A mű- | ~~Az~~

A mű- | re a tegező viszony jellemző. |
 [Az (kiesett az utolsó sor,
 a következő mondat is anticipálódhatott)

Pragmatikai okokra, illetve a lexikális tudás bizonytalanságára visszavezethető javítások

Odüsszeusznak már csak a kérőkkel kell elbánnia.
 Egy ~~íjversenyt talál~~ [megfelelőnek]
 Édesapját ~~is~~ próbára teszi.
 Pallasz Athéné ~~segítségé~~
~~Nincs~~ ~~etege~~[ndő idő]
~~alany~~ tárgyas alárendelő
~~Mit~~ [tilos csinálni?]

Isteni beavatkozás: Pénelopének mondja egy
 istennő, hogy rendezzen íj[ász]versenyt.
 Édesapját próbára teszi.
 öreg koldussá változtatja
 Rövid mondatokat használunk (a beszédről)
 tárgyas alárendelő (trigger: a *szénegető* szóról
 volt szó, a jelöletlenség megzavarta)
 (a *tilos dohányozni* szintagmáról: nem tárgyas,
 hanem hozzárendelő)

egy szinten

[alárendelő]
1936-os

nem egy szinten

(az alárendeléstől, elmaradt negáció)
minőségjelzői (helyesen: jelzős) alárendelő
1935-ös*Márton Károly*

PhD-hallgató

PTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

*Márton, Károly***An investigation of error phenomena in hand-written texts based on students' test papers of Hungarian language and literature**

In this paper, slips of the pen – written analogues of slips of the tongue – are analyzed by using a Hungarian-language error corpus. We are seeking answers to three principal questions: first, whether the observed distribution (by type and gender) of slips of the tongue can be regarded as valid for slips of the pen, too; second, why some error types occur only in writing (and not in speech); and finally, where the grapho-motoric planning module can be attached to Levelt's model of speech production, in the case of the Hungarian language. The phonological component of speech production does also function while writing, but its role is modified and not absolute: elisions, anticipations and perseverations of letters can be explained partially by minimal phonation (which is slightly different from loud speech), partially by the possible role of similar letter forms and identical elements of script. By observing the remaining mistakes in the corpus, one can also take a look at the acquisition process of lexical knowledge and the functioning of Ranschburg's reasoning in practice, too.

Keywords: speech production, written modality, minimal phonation, Ranschburg's reasoning, Levelt's model

A szövegen belüli ekvivalencia relációját jelző nevezetesen, vagyis, tehát, azt jelenti metaoperátorok

Bevezetőül szeretném megjegyezni, hogy a címben szereplő kifejezéseknek a metaszóvegbeli operátorok osztályába történő besorolása, figyelembe véve nem mindig egyértelmű grammatikai státuszát (mondatszók, kötőszók, partikulák, bevezetőszók) (lásd Kelemen 1970: 384; Balogh 2000: 270–7; Kugler 2000: 277–83; Tompa 1962: 265–82, Keszler 1986, 1998, 2004), arbitrálisnak tűnhet. Mint ismeretes, a kötőszók a metaoperátorokhoz hasonlóan metaszóvegbeli funkciót is betölthetnek, tehát úgy vélem, hogy erre a funkcióra tekintettel a szóban forgó kifejezéseket joggal sorolhatjuk a metaoperátorok közé (Bańcerowski 2005:488–95).

Az elemzett metaoperátorok által a szövegen belül kifejezett reláció nem más, mint az ekvivalencia relációja. Ez lehet például olyan „pillanatnyi” ekvivalencia, amikor az adott helyzetben az ugyanarra a designatumra vonatkozó két kifejezés között érvényesül, valamint olyan reláció is, amely a definiendum és a definiens között áll fenn. Végül lehet olyan két név (megnevezés) is, amely ugyanarra a designatumra utal, de másképpen.

A *nevezetesen* operátor nemcsak a beszélt, hanem az írott nyelvben is elég ritkán szerepel. A MNSZ gyakorisági adatai szerint a 187 644 886 szót tartalmazó korpuszban 3596-szor, azaz a 19,16/millió szó fordul elő.

Az elemzett anyag azt mutatja, hogy a metaoperátor utáni pozícióban szereplő szöveg arról szól, hogy az adó a szövegelemzőskor milyen interpretációt választott a lehetséges interpretációk közül. Ezt a következő formulában foglalhatjuk össze: „*X nevezetesen Y = azt akarom, hogy tudd meg, hogy úgy döntöttem, hogy amikor X-et mondok, Y-ra gondolok*”. Ily módon a *nevezetesen* ekvivalenciát jelent a szöveg két szakasza között (lengyel nyelvre vonatkozóan lásd Bednarek 1982: 3–13). A szóban forgó metaoperátor segítségével az adó tájékoztatja a vevőt arról, hogy hamarosan megmondja, hogy az X interpretációi közül melyiket választotta ki. Példák:

Mindez már megelőlegezte a rendezvénysorozat második napjának legfontosabb kérdését, *nevezetesen*, hogy korlátozható-e a tudományos kutatás, s ha igen... (www.mtapti.hu/mszt/19924/poth.htm)

A gépet megtámadta egy vírus, *nevezetesen* a „DVAPTray. Exe vírus”. Mit lehet tenni ellene? Hogy lehet kijavítani? (www.gyakorikerdesek.hu › ... › Biztonság)

Korábbi írásainkban foglalkoztunk már a pedagógiai munka tervezésével, *nevezetesen* a pedagógiai programmal, mint a tervezés intézményi szintű (stratégiai) dokumentumával. (www.fppti.hu/data/cms40784/evesprogram.pdf)

Az IQ-tesztek egy dolgot mérnek, *nevezetesen* az IQ-tesztek kitöltésére való képességet. SMS gyűjtemény online. Ha egy vicces vagy elgondolkodtató üzenetet... (www.smsgyujtemeny.hu › Tréfás gondolatok)

Az adó mind a négy példában bizonyos utasítást ad a vevőnek, hogyan kell értelmeznie a metaoperátor előtt szereplő kifejezést. Az elsőben, a *Mindez már megelőlegezte a rendezvénysorozat második napjának legfontosabb kérdését* esetében ezt úgy kell értelmezni *hogy korlátozható-e a tudományos kutatás, s ha igen...* A másodikban: *tudd meg, hogy amikor vírust mondok, egy konkrét típusú vírusra gondolok*. A többi két példa is hasonló jellegű. Itt a gondolati síkon megállapított ekvivalenciáról van szó.

Az alábbi példa azt mutatja, hogy a nyelvhasználó egy általános jellegű kifejezést jelent be, és azután hosszasan magyarázza, hogyan értelmezi ezt:

[...] tekintettel a nemzetközi, európai és nemzeti emberi jogi okmányokra: *nevezetesen* a polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányára (ICCPR); az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezményre (EJEE); az Európai Unióról szóló szerződésre; az Európai Közösséget létrehozó szerződésre (EK-Szerződés); az Európai Unió Alapjogi Chartájára (a Charta) és a tagállamok nemzeti alkotmányaira, valamint azokra a jogokra és biztosítékokra, amelyekkel ezek az egyént a magánélethez való jog, az adatvédelem, a megkülönböztetés-mentesség és a szabad mozgás tekintetében felruházzák... (eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010...)

Így történik abban az esetben is, amikor a szerző részletesen magyarázza a nagyon általánosan meghatározott tanulmány célját, igénybe véve a *nevezetesen* operátort:

Jelen tanulmány célja a logika és dialektika viszonyának a megállapítása, *nevezetesen* annak a kimutatása, hogy a Kapital dialektikája az Arisztotelesz által kifejtett logikai alapelvek értelmében nincs ellenmondásban eme logikai alapelvekkel, más szóval hogy a (materialista) dialektika magába foglalja a formális logikát, és ezzel dialektikussá teszi, míg az (idealista) dialektika magába foglalván a formális logikát logikussá és ezáltal lényegében antilogikus logikává, illetve logikus antilogikává válik. (magyar-irodalom.elte.hu/ja/ja2023/ja2023x.htm)

Az alábbi példa is arról szól, hogyan kell érteni a szóban forgó projekt célját:

A projekt célja a Pénzügyminisztérium Makroökonómiai Politikai Osztálya felkészültségének fejlesztése a makroökonómiai elemzés és a politikaformálás terén, valamint az adatszervezés fejlesztése, *nevezetesen* integrált hatékony adatbázis és adattár kialakítása a Makroökonómiai Politikai Osztály számára a Pénzügyminisztérium IT-rendszerének alapján. (www.123profit.hu/.../mk-szkopje-ipa--adatszervezes-f...)

A fentieket figyelembe véve a *nevezetesen* metaoperátornak az alábbi definícióját adhatjuk meg:

X *nevezetesen* Y = megmondtam az X-et, amikor X-et mondok, Y-ra gondolok

A szóban forgó definíció alkalmazását az alábbi példa mutatja:

A kormánynak nem sikerült elérni a választási programjában meghirdetett egyik alapvető célját, *nevezetesen* felszámolni a korrupciót az országban.

Tehát amikor azt mondom, hogy „A kormánynak nem sikerült elérni a választási programjában meghirdetett egyik alapvető célját”, arra gondolok, hogy „nem sikerült felszámolni a korrupciót az országban”.

Az alábbi példa azt illusztrálja, hogy a metaoperátor előtt álló szöveg valójában a meta-szövegbeli kommentár:

Csak egy dologról szeretnék beszélni, *nevezetesen*, amikor a törvényeket eszközként értelmezzük, akkor a helyzet olyan, amilyen.

Ennek megfelelően, amikor azt mondtam: „Csak egy dologról szeretnék beszélni”, arra gondoltam, hogy „amikor a törvényeket eszközként értelmezzük, akkor a helyzet olyan, amilyen”. Hasonló a megoldás az alábbi szöveg esetében is:

Beszélni szeretnék még a programozás másik áldásáról is *nevezetesen*: ha a kő programozva van, a program megvédi, nem tud belemenni semmilyen energetikai szennyeződés sem. Nem kell őket tisztítani! A program kitölti azt a helyet, ahova a szennyeződést magukba szívhatnák. (www.gyogytaskovekkel.hu/programozas.php)

Nézzük meg a *vagyis* metaoperátor szerepét a szövegben. A MNSZ gyakorisági adatai szerint a 187644886 szót tartalmazó korpuszban 34701-szor, azaz 184,93/millió szó fordul elő. A nyelvi elemzés azt mutatja, hogy két fő funkciója van: 1. jelzi az ekvivalencia relációját, és 2. logikai értelemben két ítéletet kapcsol össze. Az első esetben a szakterminusnak explikációját jelentheti arra utalva, hogy az *X* kifejezésnek van saját megfelelője, de az olyan mondatok esetében, amelyekben a *vagyis* metaoperátor, bár nem egyenértékű, de az adott kontextusban egyforma referenciával rendelkező kifejezésekre vonatkozik, a köztük fennálló ekvivalenciáról tájékoztat. A második funkciója szerint a *vagyis* lexéma a következtetésnek a mutatója. Vegyünk néhány példát:

Makrobiotika, *vagyis* a hosszú élet. (www.fogyokurak.hu/makrobiotika-vagyis-a-hosszu-el...)

Epiktétos kézikönyvecskéje *vagyis* a stoikus bölcs breviáriuma. (moly.hu/.../epiktetos-epiktetos-kezikonyvecskeje-vagy...)

A kutyaiskola életmentő, *vagyis* nem pénzkidobás. (divany.hu/.../a_kutyaiskola_életmentő_vagyis_nem_p...)

Kéz a kézben, *vagyis* az mszp és a jobbik násza. (hetivalasz.hu/forum/viewtopic.php?f=7&t...sid...)

Munkát és kenyeret, *vagyis* békét akarnak. Tiltakozók – A miskolci éhségmenetelők petíciót adtak át az Európai Parlamentben. (nol.hu/.../20120308-munkat_es_kenyeret_vagyis_be...)

A CocaCola miből készül, *vagyis* mi a fő összetevője? (www.gyakorikerdesek.hu > ... > Egyéb kérdések);

Elcsábít, megvadít, *vagyis*: fűzött mindenkinek! – Mert nemcsak szép, hanem karcsúsít is. (www.ezolive.hu/.../0299_elcsabit-megvadit-vagyis-fu...)

Az alábbi példákban szereplő *vagyis*-t a következtetés jeleként értelmezhetjük.

Ez utóbbival csak azt akarom mondani, hogy a kiugráshoz kevés, *vagyis* pontosan annyira jó, mint eddig bármelyik szoftverszinti. (www.menemszol.hu > Fórum > Blogok > A/D Blogja);

Mivel az elektron 1640-szer kisebb, mint a proton és negatív töltésű, én arra a következtetésre jutottam, pusztán elméleti spekuláció útján, hogy nem az elektronnak, hanem a jóval nagyobb tömegű protonnak, *vagyis* a hidrogénnek (H) van kulcsszerepe. (www.medicinfo.hu/cikk.php?sz=lehetoseg-rak)

A *vagyis* metaoperátor, amikor előtte (bal oldalán) egy rövidítés vagy idegen nyelvű kifejezés áll, és utána (jobb oldalán) azoknak a magyarázata szerepel, akkor a köztük meglévő egyenértékűséget jelzi. Például:

SVHC, *vagyis* a „Substances of Very High Concern” angol kifejezésből készült rövidítéssel a „Különös aggodalomra okot adó”, *vagyis* különösen veszélyes... (enfo.agt.bme.hu > ... > E-tanfolyam > Gyakorlati alkalmazás;)

Closet Shopping, *vagyis* zsákmány a szekrényből! (www.beautyjunkie.hu/.../closet-shopping-vagyis-zsak...)

Let's do it Greece! – *vagyis*, fogjuk meg a kapa végét, Görögország! (www.hosnok.hu/.../lets-do-it-greece-vagyis-fogjuk-me...)

My Wonderful World of Fashion, *vagyis* könyv rajzoláshoz, alkotáshoz, álmódzáshoz. (www.thebox.hu/index.php?...vagyis...)

A CSUSZ-szal, *vagyis* a császármetszés utáni szüléssel szemben leggyakrabban felhozott ellenérv a méhrepedés megemelkedett kockázata. (kangaegyeselet.hu/.../csusz-vagyis-csaszarutani-szulni...)

Előfordulhat olyan szituáció is, amikor a *vagyis* azt jelzi, hogy a magyarázat megelőzi az értelmezendő kifejezést. Például:

Kötelező és Casco biztosítás együtt, *vagyis* All in One biztosítás... (www.biztositastipp.hu/.../kotelezo-casco-biztositas)

A szóban forgó metaoperátor a szöveg belsejében a mondat elején is állhat. Ilyenkor az előző mondatnak az értelmezését jelzi. Például:

Baj az, ha fáj az értelem. *Vagyis* ha diszkrépancia van abban, amit gondolok, miről tudom, hogy tenni kéne, és abban, amit megteszek. (dobaibalint.hu/vers/vagyis-ha-diszkrépancia/)

Elfelejtteni valakit arra milyen legálfü van? *Vagyis* melyik a legjobb erre a célra? (www.gyakorikerdesek.hu › ... ›)

Az ötlet onnét jött, hogy amikor zöldkártyára vittem a kocsit láttam, hogy a kipufogógáz oxigén tartalma alacsony. *Vagyis* magasabbat is elfogadna a gép. (www.ndsmondeo.hu/fitting/thinning.../thinning_am.ht...)

A *vagyis* lexéma bevezetheti a korrekciót is a szövegben. Például:

Nem fogyózás céljából, hanem tömegnövelés (*vagyis* nem tömegnövelés, hanem formát szeretnék...) (www.gyakorikerdesek.hu › ... ›)

Nagyon sokféle hatás ért, és nagyon sok mindenről változott a véleményem, úgy gondolom. Ma pedig (*vagyis* még tegnap) hisztiztem egy sort, amiért nem lett ötös az angol dolgozatom egy egyszerű kis figyelmetlenség miatt... (screamleech.blogspot.com/.../kicsit-visszarazodtam-azt...)

Hozzá kell tenni, hogy a *vagyis* operátor egyes kontextusokban helyettesíthető a *nevezetesen* operátorral, de ez a művelet nem minden esetben lehetséges. Ennek ellenére a *vagyis* definíciója, véleményem szerint, azonos lesz a *nevezetesen* operátoréval. Így:

X *vagyis* Y = megmondtam az X-et, amikor X-et mondok, Y-ra gondolok

E definíció alkalmazása a következőképpen történik:

Óriások és törpék, *vagyis* az őserdő lakói! (www.viragcenter.hu/index.php?...)

Megmondtam: óriások és törpék. Amikor óriásokat és törpéket mondok, az őserdő lakóira gondolok.

A szövegen belüli ekvivalenciát jelző következő metaoperátor a *tehát* lexéma. A MNSZ gyakorisági adatai a következők: a 187 644 886 szót tartalmazó korpuszban 95159-szor jelenik meg,

azaz 507,12/ millió szó gyakorisággal. A gyakorisági adatokból azt következik, hogy a *tehát* operátor sokkal gyakoribban szerepel a magyar szövegekben, mint a *nevezetesen* (19,16/millió szó) vagy a *vagyis* (184,93/millió szó) operátorok. Figyelembe véve a *tehát* lexémának a szövegbeli szereplését, azt mondhatjuk, hogy hasonló funkciót tölt be, mint a *vagyis* metaoperátor. Először is az ekvivalencia relációját jelzi a szöveg két (X, Y) szakasza között, másodsor pedig a következtetésnek a mutatója. Az első esetben az *X tehát Y* formula szerint az Y az X-nek bizonyos fajta magyarázatát is jelentheti. Így az adó a *tehát* jobb oldalán szereplő fragmentum segítségével azt magyarázza, hogyan értelmezi, illetve precízebbé teszi a baloldali fragmentumot. Vegyünk néhány példát:

Lélegzünk, *tehát* élünk. Hiszen a légzés egyszerű oxigéncsere, az élet feltétele. (www.tbinfo.hu/.../leopold-gyorgyi-irasa--lelegzunk--te...)

Kelly Clarksonnak van pasija, *tehát* nem leszbikus. – Az amerikai énekesnő sosem beszél a magánéletéről, de most egy torontói rádió... (velvet.hu/.../kelly_clarksonnak_van_pasija_tehat_nem)

Feladatunk *tehát*, hogy nevet adjunk mindannak, amit eddig nem neveztek el. (www.kormany.hu/.../feladatunk-tehat-hogy-nevet-adju...)

A mennybemenetel ünnepe *tehát* nem az elválásról, hanem a küldetésről szól. uj.katolikus.hu/cikk.php?h=1640

Angelina Jolie combot villantott, *tehát* terhes? (www.nlcafe.hu/.../angelina_jolie_leleplezte_terhesseget...)

A történet *tehát* nem az idő linearitása mentén, hanem egyfajta (szöveg)tér bejárásával jön létre: „Cikázik a tekintete a lapon, nem tudja folyamatosan olvasni, hol itt kap bele a szövegbe, hol ott.” A szöveg szerkezete *tehát* ezt a cikázó olvasást ismétli meg újra. (zavada.irolap.hu/hu/bodis-zoltan-az-eltunes-tapasztalata)

A *tehát* arra való tekintettel, hogy elsődleges funkciója összekapcsolni a két fragmentumot, sohasem kezd dialógust. Kivételt képeznek a címek, amelyekben néha kérdőjel, illetve felkiáltójel is szerepel. Ez nem más, mint stratégiai fogás. Minden szövegnek saját stratégiai pozíciói vannak, amelyeket az adó szándékosan azzal a céllal hoz létre, hogy fokozza a vevő figyelmét. A szerző kérdést tesz fel, amelyre a választ az olvasó a vonatkozó szövegben találja meg. A felkiáltójel esetében a szerző felszólítást, óhajt, buzdítást fogalmaz meg. Például:

Tehát fizikálisan (nol.hu/velemeney/20111122-tehat_fizikalisan)

Tehát mégis igaz, sajnos! (velo.hu/index.php?modul=blog&kod=359)

Tehát az új külső (zsonglor.csokavar.hu/blog/tehat-az-uj-kulso/)

Tehát mi is a HALÁL? (www.eletkozpont.com/.../teht-mi-is-hall-lgzssel-az-letet...)

Előfordulhat az is, hogy a címben szereplő *tehát* lexéma után csak három pont következik. Ily módon a cím felkelti a vevő kíváncsiságát, érdeklődését az adott szöveg iránt. Például:

Szolgáltatok, *tehát*... (www.slideshare.net/karex/szolglatok-teht)

A szamorodni *tehát*... (borszer.hu/bormagazin/borfajtak/a-szamorodni-tehat)

Szeretsz *tehát*... (www.internetszerelem.hu/.../petofi-sandor-szeretsz-teh...)

Az alábbi mondatokban a *tehát* operátor jelzi a szerző által levont következtetéseket. Például:

Végkövetkeztetésem *tehát* az, hogy egy lehetséges, indeterminisztikus világnak tartalmaznia kell determinisztikus, vagy legalábbis annak tűnő részfolyamatokat. (phil.elte.hu/leszabo/TudfilSzeminarium/0809.../HalasiAbel-oksag.pdf)

Ha modellünk mind nagyobb és nagyobb részét írja le a világnak, a világ egyre nagyobb részét értjük, *tehát* egyre nagyobb részét vehetjük egy adott szempontból gyakorlatilag izoláltnak. (phil.elte.hu/leszabo/TudfilSzeminarium/0809.../HalasiAbel-oksag.pdf)

Megállapítottam *tehát*, hogy viszonylag közeli időre (150 évre visszamenően) nem találtam „új” Oláh nevű halasi rokonokat. (muzeum.halas.hu/konyv/10.pdf)

Az alábbi mondatban a *tehát* azt jelzi, hogy az adó hogyan értelmezi azt a „mindent”, amely a *tehát* előtt áll. A *tehát* után szereplő szövegrész szűkíti, részletezi a „minden”-nek a tartalmi terjedelmét.

Tehát ez ebben a percben a világ egyik legfejlettebb kis mikrogépe, amely egy nagyon kicsi, egyszerű, gusztusos vérnyomásmérő, amely tartalmaz *tehát* tartalmazza az orvosilag ellenőrzött, klinikailag tesztelt vérnyomásmérőt, tartalmazza a mikroszámitógépet, amelyet beleépítettünk, és tartalmazza a modemet is, amellyel ezeket az adatokat telefonon keresztül távoli központba el tudja juttatni. (www.vitalitas.hu/?ctype=1&did=6419)

A *tehát* operátor arra is utalhat, hogy az előtte álló fragmentumban leírt esemény nem ért véget és tovább tart. Ezt viszont akár következtetés levonásának is vehetjük. Például:

A dunakeszi tőzegláp kálváriája *tehát* folytatódik. (greenr.blog.hu/.../a_dunakeszi_tozeglap_kalvariaja_te...)

Az elszegényedés *tehát* tovább tart. (mozgovilag.com/?p=4338)

Rostok hatására tovább tartózkodik az étel a gyomorban, *tehát* tovább tart a jóllakottság érzete. (www.eurovit.hu/index.php?fid=2&aid=0&id...)

Tovább tart a Pool rossz sorozata... A folytatásban már nem esett gól, a liverpooliak vesszőfutása *tehát* tovább folytatódott: Dalglishék ebben a... (liverpoolfans.net84.net/tovabb-tart-a-pool-rossz-sorozat)

A geglud állományának e katasztrófális méretű fogyása *tehát* tovább tart, s ezen nem enyhít még az a körülmény sem, hogy a Hortobágyon... (www.vadaszat.net/hirek/2012/tiszalok%2B.htm)

Figyelembe véve a *tehát* feljebb leírt, a szövegben betöltött funkcióit, úgy véljük, hogy a definíciója ugyanolyan lesz, mint az eddig tárgyalt metaoperátoré. Így:

X *tehát* Y = megmondtam az X-et, amikor X-et mondok, Y-ra gondolok

Nézzük meg az *azt jelenti* metaoperátornak a szövegbeli funkcióit. A nyelvi példák azt mutatják, hogy két funkciója van: először az ekvivalencia, illetve a magyarázás relációját jelzi a két (X, Y) fragmentum között, másodsor korrekciót vezethet be a szövegbe. A magyarázás egy bizonyos fajta definíciót jelent. A MNSZ adatai szerint a gyakorisági mutatói a 187 644 886 szót tartalmazó korpuszban azonosak a 0-val (0,00/millió szó). Hozzá kell tenni, hogy a szóban forgó metakifejezés a szövegben betöltött szerepére tekintettel nem jelenhet meg a dialógus elején, bár megnyithatja a replikát, különösen akkor, amikor az választ jelent a korábbi kérdésre, illetve kérésre. Vegyünk néhány példát.

A: Sajnos, úgy tűnik, hogy kevés lesz a pénzünk.

B: *Azt jelenti*, hogy rosszul számoltunk.

Mikor azt mondom szeretlek, az *azt jelenti*, hogy megtaláltam benned az életre szóló szerelmet, melyről tudom, hogy örökké fog tartani... *Azt jelenti*, hogy mindenben osztozni akarok veled... jó időkben, rossz időkben, kalandokban, gondban és örömben. *Azt jelenti*, hogy nem számít semmi, csak veled akarok lenni... csak veled megöregedni. (ilajkyou.com/like/56871/)

Piros, *azt jelenti* tilos. (www.betegszoba.hu/hirek/piros_azt_jelenti_tilos/)

Bringásokra is vonatkozik a piros, *azt jelenti* légy óvatos! (hu-hu.facebook.com/...azt-jelenti.../10349377303077)

Az *azt jelenti* metaoperátor jelezheti az idegen kifejezések (terminusok) magyar megfelelőit is. Például:

Šťastná magyarul *azt jelenti*: Boldogfalva. (www.anasztazia.hu/content/view/291/50/)

Advent – latinul adventus – *azt jelenti* megérkezés. Megérkezni csak az tud, aki el is indul. (www.eletforma.hu/.../advent__latinul_adventus__azt__...)

A temps lié franciául kb. *azt jelenti*: folyamatos lépés. A temps lié a pózok (croisé és á la seconde) folyamatos, összehangolt kötésére szolgáló iskolagyakorlat. (www.balett.dancemelody.com/jegyzet/tempслиe.php)

Imádok férjhez menni (zenés darab): Barbara To go, *azt jelenti*: menni. To take, *azt jelenti*: venni. To love, *azt jelenti*: szeretni. De Barbara, az minden nyelven... (www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/73714/.../barbara-zeneszoveg.html)

Előfordulhat, hogy az adó az idegen terminust idegennel magyarázza. Valószínűleg azt feltételezi, hogy a vevő ismeri azt. Például:

Catscratch ez *azt jelenti*, War! (m.legobbjatekok.com/android-games.php?link=car-madness-5)

Az alábbi példa az adó által bevezetett fogalom definícióját tartalmazza. Az adó az *azt jelenti* operátort, többször megismételve, tagadó alakban használja (*nem azt jelenti*) ahhoz, hogy utána megadhassa az adott fogalomnak a saját, pontos meghatározását. Ezt azért teszi, mert attól tart, hogy a vevő esetleg másképpen (nem úgy, mint ő) értelmezi azt. Például:

Elengedni valakit *nem azt jelenti*, hogy megszűnik a fájdalmad. [...] Az elengedés *nem azt jelenti*, hogy az ember szíve kihűl. *Nem azt jelenti*, hogy elfelejtem örökre. Nem közönyt jelent. Az elengedés *azt jelenti*, hogy hagyom őt szabadon repülni, szállni, a maga útján – abban a biztos reményben, hogy visszatalál majd hozzám. (www.idezetek.eu/idezet/1263)

Elég gyakori a tárgyalt metaoperátor szereplése a különféle szöveg címekben. Ez érthető is, mivel ily módon a szerző igyekszik fokozni az olvasó érdeklődését a szöveg iránt. Ahogy feljebb is volt róla szó, a *tehát* esetében ez stratégiai fogás. Az *azt jelenti* után szereplő három pont a szöveg folytatását jelzi, a kérdőjel viszont feltételezi a választ. Néhány példa:

Szeretni *azt jelenti*... (www.theseecret.hu › Címlap)

W/m2: Mit *jelent ez*? (www.zoldujsg.hu/cikk.php?id=128&bb=2312)

A HTML5 *jelenti* a jövőt? (www.sg.hu/cikkek/83033/a_html5_jelenti_a_jovot)

Mit *jelent* az, hogy „önrész”? (www.prosperal.hu/hitel/.../mit-jelent-az-hogy-onresz)

A szerelem számomra *azt jelenti*, hogy... (dezs.extra.hu/index.php?option=com...task...)

Szeretlek és ez *azt jelenti*, hogy... (azeletigazsagai.com/szeretlek-es-ez-azt-jelenti-hogy/)

Nekem a NATO *azt jelenti*... (portal.zmne.hu/portal/page?_pageid=34...)

A fentiek tükrében az *azt jelenti* metaoperátornak a következő definícióját javasoljuk:

X *azt jelenti* Y = megmondtam az X-et, amikor X-et mondok, Y-ra gondolok

Az eddigieket összegezve *azt* mondhatjuk, hogy az általunk elemzett metaoperátorokat, különbségük ellenére, egyforma definíció illeti meg. Ez *azt jelenti*, hogy ezeket a kifejezéseket egy közös tulajdonság köti össze, nevezetesen az, hogy ekvivalenciarelációt létesítenek a szöveg két fragmentuma között.

Végezetül, hozzá kell még tenni *azt* is, hogy a szövegen belüli ekvivalencia relációját jelző metaoperátorok osztályába sorolható még sok más metakifejezés is például a *mégpedig*, *azaz* stb.

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit 2000. A kötőszó. In: Keszler Borbála (szerk.): 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2005. A kötőszók mint metaszövegbeli operátorok. *Magyar Nyelvőr* 129: 488–95.
- Bañcerowski Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 86. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2010. A metaszövegről és az intertextuális metaszövegbeli operátorokról. *Magyar Nyelvőr* 134: 183–95.
- Bednarek Adam 1982. Próba analizy semantycznej zdań z wyrażeniem mianowicie. Acta Universitatis Nicolai Copernici. *Filologia Polska* XX. Toruń.
- Kelemen József 1970. *A mondatok a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála, 1986. *A magyar írásjelhasználat és grammatikai alapjai*. Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- Keszler Borbála 1998. Bevezető szók és kifejezések. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom*. Köszöntő könyv Péter Mihály 7. születésnapjára. ELTE BTK Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék. Budapest.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2000. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lévai Béla (szerk.) 2004. *Alapinformáció és metainformáció*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Magyar Nemzeti Szövegtár (= MNSZ). MTA Nyelvtudományi Intézet: <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- Ożóg Kazimierz 1990. *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej*. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Tompa József 1962. A kötőszó mint egyszavas mondat. *Magyar Nyelvőr* 86: 265–82.
- Walusiak Ewa 1998. Metatekstowa funkcja hierarchizująca ciągu przy. [w:] *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 34. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. Warszawa. 117–27.

Wierzbicka Anna 1971. Metatekst w tekście. In: M.R. Mayenowa (szerk.). *O spójności tekstu*. Wydawnictwo Ossolineum. Wrocław.

Winiarska Justyna 2001. *Operatory metatekstowe w dialogu telewizyjnym*. TAIWPN UNIVERSITAS, Kraków.

Bañcerowski Janusz

professor emeritus

ELTE BTK

Szláv és Balti Filológiai Intézet

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

Meta-operators signalling the relation of text-internal equivalence

The text-internal relation indicated by meta-operators like *nevezetesen* ‘namely’, *vagyis* ‘that is’, *tehát* ‘hence’, *azt jelenti* ‘in the sense’ is none other than the relation of equivalence. This can be “momentary” equivalence in cases where it obtains between two expressions referring to the same designatum in a given situation, or it can be a relation between definiendum and definition. Finally, it can be a pair of names (designations) referring to the same designatum in two different ways.

Keywords: meta-operators, equivalence relation, *nevezetesen*, *vagyis*, *tehát*, *azt jelenti*

Lehetősége-e a „nagy aspektuselmélet”?

Úgy tűnik, igazat kell adni azoknak a nyelvészeknek, akik arra hívják fel a figyelmet, hogy az aspektológián belül ma sincs olyan elmélet, amely egységesen elfogadott lenne,¹ helyette elméletek sokaságával találkozunk² (Pete 2009: 29, Stambolieva 2008: 16). Hasonló konklúzióval zárul Kiefer

¹ A szakirodalomban oly sokszor hivatkozott Vendler-féle osztályozás nem aspektuselmélet. Zeno Vendler alapvető célja ugyanis nem az igék, hanem az arisztotelészi kategóriák vizsgálata. Ennek ellenére az általa alkotott igei felosztás mégis jelentős hatást gyakorolt a későbbi aspektuskutatásra. Henk Verkuyl elméletének köszönhetően lehetővé vált, hogy olyan nyelvekben is beszéljünk aspektusról, amelyekben az nincs lexikailag meghatározva, ellentétben például a szláv nyelvekkel, ahol az aspektus az ige morfológiájában kifejezésre jut. A Verkuyl által bevezetett *mondataspektus* és *kompozicionalitás* fogalmak a későbbi aspektuskutatás maradandó elemeivé váltak, és megjelennek Dowtnál is, aki az aspektuális igék jelentését jelentéskomponensekre bontja. Dowty elgondolásait fejleszti tovább és alkalmazza a német nyelvre később Marcus Egg (Egg 1994, erről: Pátrovics 2004: 20–4). Carlota Smith sok ellentmondást tartalmazó, úgynevezett kétszintű aspektuselmélete már szituációs aspektusról (*situation aspect*) és nézőpontaspektusról (*viewpoint aspect*) beszél. Az egyes nyelvek aspektus- és igeidőrendszerének, illetve az aspektusnak és az időszinteknek a megfeleltetéséről több elmélet is szól (Desclés–Guentchéva 2006: 11–38, Gulawska 2000, Harweg 1976: 5–28, Kozłowska-Raś 1980: 35–46, Lindstedt 1985). Kiefer például az aspektust a mondat belső időszerkezetével azonosítja (Kiefer 1992: 799–886). Figyelemre méltó Bańkowskinak a szláv aspektus eredetére vonatkozó elmélete is (Bańkowski 2000: 19–20). Ő azt vallja, hogy a szláv igék két aspektusának (folyamatos vs. befejezett) kialakulása az igéhez kapcsolódó úgynevezett konverbiomok két lehetséges (az ige előtti vagy az ige utáni) pozíciójával függ össze. Mindezek már az aspektuskutatás szláv vonalához vezetnek át minket, ahol a számos elmélet közül leginkább A. V. Bondarkoé (1983: 76–115) emelkedik ki, aki az aspektus problémáját a funkcionális grammatika keretében tárgyalja, és bevezeti az aspektualitásnak mint funkcionális-szemantikai mezőnek a fogalmát. Jegyezzük meg, hogy Bondarko – Carlota Smithénél jóval kidolgozottabb és következetesebb – elmélete szintén lehetőséget kínál arra, hogy aspektusról beszéljünk azokban a nyelvekben is, amelyekben az aspektus nem morfológiai síkon fejeződik ki. A számtalan aspektuselmélet között egészen különösek is találunk, Kabakchiev felfogásában például az aspektus a névelő (!) sajátos, szláv megfelelőjeként szerepel (Kabakchiev 2000).

² Az elméletek sokasága persze maga után vonja a terminológia sokszínűségét is. Plungjan egy cikkében (Plungjan 1997: 191) azt állítja, hogy a mai aspektológiai terminológia kifejezetten „a feudális széttagoltság” állapotában van. Jászay véleménye szerint viszont a szakkifejezések gazdagsága éppen az aspektológia fejlődését jelzi (idézi Pete 2009: 29). Plungjan megállapítását alátámasztani látszik az, hogy egyes nyelvészeti munkákban még maga az aspektus vagy az aspektológia kifejezés sem mindig teljesen ugyanabban az értelemben fordul elő (Czarnecki 2000: 9–20), sőt az egyes nyelvészek jelentős

Ferenc *Aspektus és akcióminőség* című, csaknem 350 oldalas műve, az életmű egyik igen fontos – ha nem az eddigi legfontosabb – darabja is: „jelenleg még nem rendelkezünk olyan aspektuselmélettel, amely az aspektus minden fontos szempontjáról számot tudna adni” – összegzi véleményét tömören a szerző könyvének zárófejezetében (Kiefer 2006: 311). Ezen persze nem kell különösebben csodálkoznunk, és talán nem is kizárólag az említett kategória és a hozzákapcsolódó nyelvi jelenségek bonyolult, néha csaknem kibogozhatatlannak tűnő összjátéka miatt.³ Még ha ez is a fő ok, talán nem elhanyagolható tényező az sem, hogy a nyelvészek és a grammatikusok már viszonylag hosszú ideje foglalkoznak az aspektus jelenségével. Gondoljuk csak meg, hogy szemantikai igeosztályokat már a szanszkrit grammatikusoknál is találunk (Kr. e. 5. század), jóllehet az események osztályozását Arisztotelész végezte el, nála olvashatunk először az állapotoknak és a cselekvéseknek a teljesítményekkel és az eredményekkel történő szembeállításáról. Igaz azonban az is, hogy az *aspektus* terminus csak a 19. század közepe felé bukkan fel a nyelvészeti szakirodalomban, és nem sokkal utána, a század végén jelenik meg a vele szorosan összefüggő *Aktionsart* 'akcióminőség' terminus is. Ez utóbbit Wilhelm Streitberg alkotta (Kiefer 2006: 10), és ma ismert jelentésében Sigurd Agrell használta egy, a lengyel akcióminőségekről szóló, 1908-ban megjelent művében (Agrell 1908). Agrellnek köszönhető az aspektus és az akcióminőség fogalmának elhatárolása is, mivel eredetileg nem volt közöttük egyértelmű különbség (Frączek 2000: 206).

Az aspektus és az akcióminőség megkülönböztetésének a problémája Agrell óta élénken foglalkoztatja az aspektológusokat, elég, ha csak Koschmieder, Isačenko, Bondarko, Maslov, Piernikarski, Czochralski, Czarnecki, Kaŕny és Egg vagy a magyarok közül Jászay, Krékits, Pete vagy Kiefer munkáira gondolunk. A problémáról találóan jegyzi meg Bokor József: „Az igazságmértéknek az akcióminőséggel való kapcsolata annyira szoros, hogy egyes nyelvekben csak az egyiknek, másokban csak a másiknak a létezését ismerték el. A szláv nyelvek tudományára az aspektológiai megközelítés leírás a jellemző, a magyar nyelvtudományban [és tegyük hozzá mindjárt: az angol szakirodalomban is] az akcióminőség szerinti különbségtevés terjedt el” (Bokor 1994: 202).

Voltaképpen azonban mindegy, hogy inkább az aspektualitás körébe tartozó nyelvi jelenségek igen széles repertoárja és hihetetlen összetettsége vagy a kutatásukra eddig szánt nem kevés idő-e a fő oka a szakirodalom hatalmas név- és műgazdagságának. A helyzet az, hogy az aspektusról szóló szakirodalom mára szinte áttekinthetetlenül duzzadt, benne elgazodni csaknem lehetetlen. Aki viszont mégis rászánja magát, hogy a témában valamelyest elmélyüljön, annak nagy segítségére lehetnek az egyes nyelvek aspektológiai kutatásainak eredményeit bemutató áttekintések, összefoglalások.⁴ Miközben pedig – még a szláv aspektológián belül is – számos vitás kérdés létezik⁵ (vö. Jászay 1995, Jászay 1998, Jászay 2003, Lebid 1993: 97–103, Nübler 1996: 129–41), paradox módon egyre általánosabbá válik az a vélemény, hogy egy-egy kérdésről szólva újat mondani ma már nem vagy csak a részletekre vonatkozóan lehet. A helyzet némileg hasonlít ahhoz, mint ami korunk

számban kreálnak teljesen új, sosem hallott terminusokat is (l. Czarnecki 1998). Mendezeket figyelembe véve egyáltalán nem tűnik túlzásnak kijelenteni, hogy a mai aspektológiát terminológiai káosz fenyegeti.

³ „Az aspektus fogalmát hagyományosan a legnehezebben definiálható nyelvtudományi fogalmak közé szokták sorolni” – írja Kiefer Ferenc könyvének befejezésében (Kiefer 2006: 313).

⁴ Az aspektuskutatás főbb irányairól jó áttekintést nyújt Kiefer könyvének egy fejezete (Kiefer 2006: 259–311). A szláv (főként az orosz) aspektológia eddig elért eredményeiről Jászay számol be egy 2005-ös munkájában (Jászay 2005), illetve a Krékits–Jászay-szerzőpáros nemiégiben megjelent műve (Krékits–Jászay 2008) is kapcsolódik ehhez a témához. A lengyel aspektológia eredményeiről Czekiewicznl olvashatunk (Czekiewicz 1992).

⁵ Ilyen vitás kérdés többek között, hogy az aspektusviszony esetében szóképzésről vagy csupán formaképzésről van-e szó. Elfogadható-e az az állítás, hogy a perfektiválás, illetve az imperfektiválás során létrejött szemléletpárok egy igei szót alkotnak, és tagjaik egy lexéma részei, következésképp az aspektusképzés nem más, mint formaképzés; vagy csak a szuffixális párok tekinthetők „tisztán” grammatikalizáltak, ezért esetükben formaképzésről, míg a prefixális szemléletpárok esetében már szóképzésről indokolt beszélni, hiszen ezek szóképző folyamat eredményeképpen jönnek létre? Ezzel függ össze az a kérdés is, hogy vajon léteznek-e transzparens, az alapige jelentését csak befejezettség tekintetében módosító prefixumok. Megalapozott-e az, ha egy igepár tagjait külön szónak tekintjük, amely mellett szintén jelentős morfológiai és strukturális érvek szólnak (Jászay–Tóth 1978: 24–6)? Végeredményben arról van itt szó, hogy a szláv aspektus grammatikai szubkategoróját a flexió vagy a szóképzés tárgykörébe soroljuk-e, esetleg köztes kategóriának tekintjük? Ez utóbbi álláspontot fogadtam el magam is Breu (Breu 1984: 18–20) nyomán (Pátrovics 2004: 148), és úgy tűnik hasonló véleményen van Jászay is (Krékits–Jászay 2008: 216, 317). A „köztes kategória” felfogás ellen érvel Pete (Pete 2007: 358–9). Fontos kérdés az is, hogy a szláv aspektusopozíció privatív vagy ekvipolens jellegű-e, erre – legalábbis a legutóbbi kutatások fényében – úgy tűnik, szintén nem adható fenntartások nélküli, kategorikus válasz. A szláv aspektológia egyes vitás kérdéseire a legutóbb Krékits József szolt hozzá (Krékits 2010: 347–57).

elméleti fizikáját⁶ jellemzi: ahogy a tudomány a világmindenség egészének leírására alkalmas, egységes elmélet megalkotásán munkálkodik (Hawking 2003: 11–25), úgy az aspektológián belül is tapasztalhatók olyan törekvések, amelyek egy általános elmélet kidolgozásának irányába mutatnak.

Ahogy az elméleti fizikában, az aspektológiában is olyan elméletre lenne szükség, amely egy nekifutásra írja le – nem az egész mindenséget, csupán e nyelvi kategóriának a működését. Mivel pedig ez igen nehéz feladat, ezért sokan inkább felaprózzák a problémát, és részleges érvényű elméleteket dolgoznak ki. E részleges elméletek érvénye csupán a megfigyelések bizonyos csoportjaira, például csak adott nyelvre/nyelvekre vagy egy adott nyelv bizonyos szegmensére terjed ki, a leírások elhanyagolják vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyják a többi nyelvet vagy nyelvi kategóriát. Komoly problémát jelenthet egyes nyelvi adatok félreértelmezése vagy téves volta is (vö. Stambolieva 2008: 18). Mindezek mellett pedig – mintegy ráadásaként – létezik az a veszély, hogy egyes kutatók (legtöbbször az anyanyelvük hatására) képesek túl- vagy éppen ellenkezőleg: alulértékelní bizonyos nyelvi jelenségeket és így végeredményben hamis képet adni az adott nyelvről (vö. Pátrovics 2004: 66–7, 112).

Elképzelhető persze az is, hogy a részletekből építkező megközelítés alapjaiban téves. Ha a nyelvben (Bańcerowski 2009: 253–63) – ahogyan a világegyetemben is – minden alapvetően függ minden mástól (l. a kognitív nyelvészet holisztikus nyelvszemléletét), akkor a probléma elkülönített részeinek vizsgálata talán soha nem hozhatja elérhető közelségbe a teljes értékű megoldást. Tabakowska arra figyelmeztet, hogy: „a megrögzött szokások, amelyek arra kényszerítik a kutatókat, hogy éles határokat lássanak ott, ahol a kognitívizmus az elemek kontinuumát hirdeti, meggátolják őket abban, hogy a nyelvi jelenségeket a maguk teljes szemantikai dimenziójában szemléljék” (Tabakowska 2001: 3–4). Később mindehhez a lengyel nyelvre vonatkozóan hozzáfűzi, hogy „csak az aspektus, az igei prefixáció és az eset holisztikus vizsgálata segíthet azt kimutatni, hogy az ige-vonzat az előjárószavas szerkezetekben szemantikailag vagy pragmatikailag motivált-e, valamint hogy a nyelvtani esetek között fennálló opozíció (pl. genitívusz vs. akkuzatívusz) nemcsak az adott eset szemantikája által motivált, de hatással van rá az ige aspektusa és az igei csoporton belüli főnévi frázis szemantikája is (Tabakowska 2001: 10).⁷

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a múltban – a fizikában csakúgy, mint a nyelvészetben – éppen a rész kutatások módszerével sikerült előbbre jutni. A jelenleg létező részleges elméletek ellentmondásai vagy tévedései ellenére – ha nem is minden –, de számos aspektussal összefüggő jelenségre kielégítő magyarázattal szolgálnak. Ahogyan Kiefer fogalmaz: „mind egyikük hozzájárult az aspektus fogalmának tisztázásához, az aspektus és a szintaxis kapcsolatának leírásához, az eseményszerkezetek és az aspektus viszonyának a vizsgálatához” (Kiefer 2006: 311).

Ha tehát a nyelvet úgy fogjuk fel, mint (jel)rendszert, amely a szerkezetét alkotó különböző egységekből áll, és amelynek funkcionálását szigorú szabályok irányítják – ahogyan a strukturalisták gondolják –, akkor csak össze kell hangolnunk a részleges elméleteket, hogy az így létrejövő egységes elmélettel leírassuk az aspektuskategória működését.

Meglehet azonban, hogy az aspektuskategóriát minden szempontból maradéktalanul számba vevő és talán kissé misztikusan is hangzó „nagy elmélet” gondolata az aspektológiában – akárcsak a Nagy Egyesítő Elméleté a fizikában – nem más, mint *une grosse erreur de calcul*, azaz alapvető tévedés (vö. Pátrovics 2006: 325). Legalábbis emellett érvel Marcelo Gleiser, aki szerint a sürgető kényszert, hogy a szabályokat minden területen egységbe foglaljuk, és nagy átfogó elméleteket alkossunk, tudatalatti vallásos impulzusok táplálják.⁸ A „végső elmélettel” szemben további problé-

⁶ Többeknek furcsának tűnhet, hogy az aspektológia – egy nyelvészeti szakág – helyzetét az elméleti fizikáéhoz hasonlítom, és talán szokatlanul hat az is, hogy vele kapcsolatban (vagyis egy általános aspektuselméletre vonatkozóan) az elméleti fizikából kölcsönzött „nagy (egyesített) elmélet” (vö. *Grand Unified Theory* [GUT]) terminust használok. Emlékeztetnék azonban arra, hogy mindez nem előzmény és példa nélküli, a nyelvészet már eddig is nem egy esetben kölcsönzött a természettudományoktól szakkifejezéseket. Gondoljuk csak meg, hogy az egyes nyelveket régen is szokás volt biológiai analógiával „organizmusnak” nevezni, ugyanígy beszélhetünk nyelvi ökológiáról is (Cseresnyési 2004: 198), vagy vegyük a „mező” terminust, amely a fizikából származik (l. Pátrovics 2004: 186), esetleg a függőségi grammatikában használatos „valencia” kifejezést, amely eredetileg ’vegyiérték’ jelentéssel bír, és a kémiából került a nyelvészetbe. Pinker könyvének 11. fejezetében (2006: 331–66) az ember nyelvi képességeinek ugrásszerű fejlődését a kozmológiából ismert szóhasználatlaltól élve a „Nagy Bumm” (Big Bang) terminussal jellemzi.

⁷ Az aspektualitás, az eset, a referencialitás és a temporalitás összefüggéseiről a német és a szláv nyelvek vonatkozásában nyelvtörténeti szempontból magunk is szoltunk (Pátrovics 2000: 69–86, 2004: 112–31).

⁸ “Forget theories of everything [...] the urge to unite laws of nature into an elegant whole is driven by unconscious

maként merül fel az, hogy egy ilyen elmélet azt feltételezi, hogy a szabályok örökérvényűek, abszolútak, megdönthetetlenek, és érvényességük mindenre kiterjed. Pedig jól tudjuk, hogy az egyes nyelvi szabályok nem feltétlen érvényűek, egyes szerkezetek inkább vagy épp kevésbé helyesek, mint mások.⁹ Maga a jólformáltság sem abszolút, hanem fokozati jellegű ismérv (Cseresnyési 2004: 5), és az idővel is változik. Kis túlzással: ami tegnap még helyesnek számított, már nem biztos, hogy ma is az, és megfordítva: ami ma még elfogadhatatlan, holnapra lehet, hogy polgárjogot nyer.¹⁰ Azaz a nyelvi szabályok *viszonylagosak*, és az egyes nyelvi megnyilatkozások is *viszonylagosan* helyesek és kanonikusak (Holló 2008: 96–7). Akkor pedig hogyan lehetne működésüket egy *abszolút* elmélettel leírni?¹¹

De menjünk tovább: talán nemcsak maga az aspektuskatégoriát maradéktalanul leíró nagy elmélet téveszme, de az aspektusról szóló eddigi részleges elméleti modellek sem tükrözik adekvátan azt, ahogyan az anyanyelvű nyelvhasználókban a nyelvnek ez a szegmense él. Igen valószínű, amit Bańcerowski állít, hogy egész nyelvi tevékenységünk (tehát az aspektushasználat) racionalizálása is csak másodlagos jellegű, egy előző állapot produktuma, és ez a tevékenység a valóságban más elvek alapján működik (Bańcerowski 2008: 28). Lehetséges, hogy a kész nyelvi produktumok elemzésének segítségével szerzett explicit tudásunk alapján megalkotott nyelvi, illetve aspektusmodellek nem tükrözik a nyelv (és benne az aspektuskatégoria) működését, azt, hogy az anyanyelvi beszélők hogyan hozzák létre és hogyan használják a nyelvet és az aspektust mindennapi kommunikációjuk során. Ha pedig ez így van, akkor a nyelvnek mint kutatási tárgynak a racionális elrendezése és az ennek eredményeképpen létrehozott kategóriák (így az aspektus is) nem azt az állapotot mutatják, amely a nyelvhasználat feltétele és alapja. Egy logikai törvények szerint felépített konstruktum, mint amilyen a metanyelvi modell is, nem képes megmagyarázni és modellálni azt, hogy hogyan operál az ember a nyelvvel (és annak olyan szegmenseivel, mint az aspektus) a mindennapi használatban. Ez magyarázza, hogy az etimológus Bańkowski is miért tartja sokkal inkább fikto-, mint faktografikusnak a „hagyományos” grammatikákat (Bańkowski 2000: 20). Bańcerowski azt állítja, hogy „semelyik lingvisztikai [és tegyük hozzá aspektusról szóló] elmélet vagy modell nem lesz képes elérni azt, amit a nyelvhasználók elérnek saját nyelvi intuíciójuk alapján” (Bańcerowski 2010: 33), ez pedig egy újabb érv bármiféle „nagy elmélet” létjogosultsága ellen. Szerinte „a nyelv és a benne rögzült világnézet nagyon összetett és sokszínű képződmény [...] s bár első pillantásra meggyőzőnek tűnik, hogy a beszéd generálásakor [...] gazdaságosabb lenne elsősorban szabályokra támaszkodni, nem pedig kész objektumokat tárolni a memóriában. [...] Ez a vélt „haszon” azonban csak akkor állna fenn, ha a nyelvet egy stabil, egyszer s mindenkorra adott és teljesen racionálisan, azaz szabályszerűen viselkedő létnek tekintjük” (Bańcerowski 2008: 29). A fentiekben azonban már tisztáztuk, hogy a nyelv nem ilyen. Inkább egyfajta „folyamatos tevékenységként” írható le, amely nem rendelkezik rendezett struktúrával, éppen ellenkezőleg: folytonosan változik, számos szabálytalanság és rendellenesség fordul elő benne. Viszonylag könnyen belátható, hogy egy racionális szabályok szerint nem rendezett, X egységet tartalmazó nyelvi korpuszsal csak úgy lehet sikeresen operálni, ha minden elemét külön memorizáljuk, és ezeket szükség esetén előhívjuk az

religious impulses [...] I now think that the very notion of a final theory is faulty” (‘Felejtjük el a mindent átfogó elméleteket [...] azt a kényszert, hogy a természet törvényeit egy elegáns elméletben egyesítsük, tudatalatti vallásos impulzusok táplálják [...] jelenleg úgy gondolom, hogy egy végső elméletnek még a gondolata is téves’; Gleiser 2010: 28–9).

⁹ Ezt igazolja Tabakowska két lengyel példája: **wypić lekarstwa* ‘kiinni az orvosságot’, **dosłodzić herbaty* ‘kicsit megédesíteni a teát’. Bár a mondatok közül egyik sem igazán jó, az első kevésbé helytelen szemben a másodikkal, amelyik teljesen elfogadhatatlan. Az orvosságot ugyanis lehetséges apránként kiinni, a teába tett édesítőszert azonban nem a folyadék egyes részeiben, hanem annak egészében oldódik fel (Tabakowska 2001: 9–10).

¹⁰ Aspektuális vonatkozásban példa lehet erre az úgynevezett *Lavrentyevszkaja letopisz*nek nevezett óorosz nyelvemlék, amely jól illusztrálja, hogy egyes igekötős igék, amelyek a mai oroszban befejezettek, az óoroszban még nem voltak azok, így előfordulhattak folyamatos jelenésben (vö. Pátrovics 2004: 95).

¹¹ Azt viszonylag könnyű belátni, hogy a nyelvben a szabályok nem örök érvényűek (Leech 1983: 21), hogy a nyelvről szóló tudásunkban számos olyan ismeret van, amely nem abszolút módon határozható meg, hanem viszonylagosan (Cseresnyési 2004: 33). Még a nyelvtan legalapvetőbb kategóriái, a szófajok is fokozati, azaz élethen (fuzzy) jellegűek (vö. Cseresnyési 2004: 3–6). Nehezebb elfogadni talán azt a gondolatot, hogy az oly sokáig örök érvényűnek hitt szabályok viszonylagosságának, fokozatos változásának, ha úgy tetszik: evolúciójának a gondolata az elméleti fizikában is felmerült (Frank 2010: 33–7). Úgy tűnik tehát, hogy az újabb kutatások fényében sem a nyelvről, sem pedig a világegyetemről nem mondható el, hogy stabil, örök időkre adott szabályok szerint működő rendszer lenne (Bańcerowski 2008: 29, Powell 2010: 6–7). Talán az egyetlen dolog, amit a nyelv és a világegyetem változatlanul jellemző sajátságának lehet tekinteni, az paradox módon maga a változás. Az elméleti fizikus John Archibald Wheeler szerint „semmi sem abszolút, semmi sem olyan alapvető, hogy ne tudna megfelelő, rendkívüli körülmények között megváltozni – és ez a világegyetem legalapvetőbb törvényeire is igaz” (idézi Davies 2008: 13).

emlékezetből. Bańczerowski ezt az eljárást – amely egyben a szabályok mellőzését is jelenti,¹² és amely a nyelvhasználó számára gazdaságosabb –, *reproduktív stratégiának* nevezi. Úgy vélekedik, hogy „ha a nyelvet hosszabb időtartamban nézzük, amely nélkül a nyelv reálisan nem is létezhet, és ha a nyelvet nem »absztrakt objektumként«, hanem »létezésnek« képzeljük el, akkor a reproduktív mód, annak ellenére, hogy néha rendezetlennek és illogikusnak tűnik, sokkal gazdaságosabb és értelmesebb, mint a generatív stratégia.¹³ Pontosabban fogalmazva, ez az egyetlen lehetséges mód, amely képes felmérni azt a végeláthatatlan, gigantikus terjedelmű és rendkívüli mértékben összetett jelenséget, amelyet a nyelv képvisel a beszélői szubjektum egész élete folyamán fennálló nyelvi létezésében” (Bańczerowski 2008: 31).

Az eddig elmondottakból kiindulva a nyelvhasználat alapegységének a kommunikációs fragmentumot (KF) lehet tekinteni, amely „az emberi memóriában tárolt nyelvi tapasztalatnak az olyan állandó és különböző nagyságú beszédsegmentum, amelyet a nyelvhozó felhasznál a megnyilatkozások létrehozásakor és értelmezésekor” (Bańczerowski 2008: 36, 2010: 35–6). Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy bár a KF-ok a nyelvnek nem produktív, hanem reproduktív elemei, a használatban mindig szükség van alkalmazásra, kiválasztásra, sőt mondatba illesztésre, azaz produkcióra is (Balázs–Takács 2009: 110).

Mindehhez kapcsolódóan érdemes megjegyezni, hogy nemcsak a magyarban, de például az oroszban és a lengyelben is az egyes igekötők (perfektiválási funkciójuk mellett) sajátos sémákat és forgatókönyveket idéznek fel, és a szónál nagyobb előre gyártott elemeket (az úgynevezett diskurzustömböket) is helyzeti értelmezésük, jelentésük kontextusaival együtt tároljuk a memóriánkban (Cseresnyési 2004: 26).¹⁴ Mivel a nyelv alapvető egységeit ezek az előre gyártott és egymással teljesen egyenrangú információs fragmentumok alkotják, el kell vetni a nyelvi rendszer hierarchikus felépítésének gondolatát is, annak ellenére, hogy ez a gondolat igen régtől fogva markánsan jelen van a leíró nyelvészetben.¹⁵ Az adott nyelv aspektushasználatára az van döntő hatással, hogy az adott nyelvközösségben egy helyzet leírására mely szerkezetek számítanak szituációadekvátnak, valamint az, hogy mely KF-ok mely más KF-okkal kompatibilisek. Mindkettő annak függvénye, hogy az adott nyelvközösségben az egyes szerkezetek az adott szituációkhoz (szituációs potenciál), illetve egymáshoz viszonyítva is (fúziós potenciál / kompatibilitás) hogyan konvencionálódtak.¹⁶

Az orosz és a lengyel nyelv esetében az aspektushasználat különbségeinek is az lehet a ma-

¹² Az aspektus vonatkozásában is könnyen ellenőrizhető tény, hogy az átlagos nyelvhasználók beszédtevékenységük során nem gondolnak szabályokra, vagy nincs is róluk tudomásuk. A legtöbb átlagos lengyel beszélő nem ismeri az olyan fogalmak jelentését mint az „aspektus” vagy a „cselekvésmód”. Az anyanyelvi beszélő számára egy-egy szabály implicit, azaz nem tudatos és nem kifejtett (Cseresnyési 2004: 16).

¹³ A generatív stratégia abból indul ki, hogy a közléshez szükséges nyelvi anyag nem áll közvetlenül rendelkezésre, azt előbb létre kell hozni meghatározott mennyiségű szabály alkalmazásával.

¹⁴ A lengyelben például a *wy-* igekötőt tartalmazó *wyleczyć* ’meggyógyít’ ige automatikusan az *orvos* szót: *wyleczył go lekarz* ’meggyógyította az orvos’, míg az *u-* igekötőt tartalmazó *uleczyć* ’meggyógyít’ a *bioenergoterapeuta* vagy a más, nem konvencionális módszerekkel dolgozó, gyógyítót jelentő kifejezéseket hívja elő: *uleczył go bioenergoterapeuta* ’meggyógyította a bioenergoterapeuta’. (További példák I. Pátrovics 2004: 154–5).

¹⁵ A nyelv hierarchikus felépítését tükrözik a fonémákból, morfémákból kiinduló, egyre magasabb szintekre eljutó hagyományos nyelvleírások. Hierarchia az alapja a Lucien Tesnière által kidolgozott és később német nyelvészek (J. Erben, U. Engel) által továbbfejlesztett úgynevezett függőségi grammatikának is. A transzformációs-generatív grammatikák fadiagramjai szintén tipikus vizuális megjelenítési módjai a szintaxison belüli hierarchiáknak.

¹⁶ (1) A lengyelben a befejezett igét tartalmazó KF-ok használatosak többek között:

- a) az olyan már lezárt vagy a jövőben biztosan lezárolt cselekvések és állapotok leírására, amelyeket a nyelvhasználó a maguk totalitásában szemlél;
- b) az egyszeri, pillanatnyi cselekvések/történetek leírására;
- c) az olyan cselekvések leírására, amelyek már elérték vagy a jövőben biztosan elérik majd céljukat, tehát eredménnyel zárultak vagy fognak zárulni (rezultatív jelentés).

(2) Folyamatos igéket tartalmazó KF-ok használatosak azonban többek között:

- a) a jelenre is érvényes, tehát az éppen zajló cselekvések vagy az éppen fennálló állapotok leírására, illetve az olyan múltbeli vagy jövőbeli cselekvések vagy állapotok leírására, amelyeket a nyelvhasználó folyamatokban szemlél;
- b) két múltbeli cselekvés közül a tartósabb kifejezésére, amely a közbejött eseménynek mintegy háttérül szolgál;
- c) két párhuzamosan folyó, tartós cselekvés kifejezésére.

A mai lengyel nyelvű beszélők tudatában tehát az (1) szituációs halmaz esetében a befejezett, míg a (2) szituációs halmaz esetében a folyamatos igéket tartalmazó KF-ok számítanak adekvátnak. Más nézőpontból szemlélve ezek (több más, itt nem említett szituációtipussal együtt) a lengyel befejezett, illetve folyamatos aspektus alapjelenségei.

gyarázata, hogy e nyelvekben bizonyos helyzetekben eltérő a KF-ok szituációs potenciálja, mert ez a két nyelv nyelv története során más-más módon konvencionalizálódott. Ez pedig azt eredményezte, hogy a két nyelv aspektushasználatának számos hasonlósága ellenére léteznek olyan esetek, amikor egy azonos szituáció leírására más típusú fragmentum számít ma szituációadekvátnak az oroszban és más a lengyelben, illetve egyes hasonló felépítésű konkrét szerkezetek az oroszban kompatibilisek egymással (tehát fuzionálhatnak), míg a lengyelben nem.

Ha tehát a „miért van így?” kérdésre akarunk választ adni, akkor annak oka a fenti gondolatmenetből következően alapvetően a konvencionalizációban jelölhető meg. Annak megokolásánál például, hogy miért mutat más szláv nyelveknél nagyobb fokú kötöttséget az orosz igeaspektus kijelentő módban, egy nemrég megjelent művében – az orosz mondatszerkesztés szigorúbb szintagmatikai szabályai mellett – Jászay is a „kialakult úzus” szerepét hangsúlyozza (Krékits–Jászay 2008: 316).

Amennyiben egy nyelvi jelenség okára racionális magyarázatot kívánunk adni (ez a törekvés pl. különösen glottodidaktikai szempontból lehet hasznos és kívánatos), számos esetben (az egyes nyelvek aspektushasználatával összefüggő kérdések kifejezetten ilyennek számítanak) nehézségekbe ütközünk. A magyarázat vagy a „megoldás” megmaradhat a szinkronia szintjén, és felhasználhat (általában fel is használ) nagyon heterogén (szemantikai, pragmatikai stb.) szempontokat,¹⁷ de elmozdulhat akár a diakronia felé is. Ez utóbbi esetben talán nagyobb az esély arra, hogy közelebb juttunk a folyamatok valódi okaihoz, számos újabb probléma merül azonban fel (ilyen lehet pl. a nyelvi adatok hiányos volta vagy az, hogy a régi korok nyelvhasználatára vonatkozó adatokat hajlamosak vagyunk a mai nyelvérzék alapján értelmezni, ez pedig különösen szemantikai kategóriák esetében lehet félrevezető (vö. Reczek 1994: 25).

Valószínűsíthető tehát, hogy az esetek többségében az okokat minden részletre kiterjedően még a legkomolyabb kutatások sem képesek a maguk teljességében feltárni. A „miért van így?” kérdés pedig elméletileg mindig tovább ismételtető, és ez a magyarázatok végtelen láncolatához, egyfajta „végtelenig történő hátráláshoz” vezet.¹⁸ Másrészt nagyon sok „magyarázat” nem is tekinthető a szó szoros értelmében vett magyarázatnak. Az a kijelentés például, hogy „a folyamatjelentés kiterjesztése a csehben, ellentétben az oroszsal és a lengyelrel,¹⁹ magában foglalja a ’megérkezés’ jelentésű *při-* igekötős igéket is” (Krékits–Jászay 2008: 162), csupán egy megállapítás, amely az említett nyelvekben kialakult helyzetre vonatkozik, nem beszél azonban a „miért van így?” kérdéséről. Ami tehát a nyelvi szabályokat vagy magyarázatokat illeti, el kell mondaní, hogy azok másodlagos elméleti konstruktumok, amelyek nem azt a valós állapotot tükrözik, ahogyan a nyelv az anyanyelvű használókban él. További kérdés, hogy egy igen bonyolult, többszintű és különböző (pl. morfológiai, szintaktikai, szemantikai, pragmatikai) szempontokat is felhasználó elméleti konstruktum (mint amilyen pl. néhány aspektushasználatra vonatkozó szabályrendszer) még ha nyelvészeti szempontból mindenképpen hasznos is, vajon glottodidaktikai szempontból mennyire lehet alkalmazható.

Az elmondottakból következően tehát az olyan megállapítások, mint például „a múlt idejű tényközlő cselekvés kifejezésének egzisztenciális változatában az oroszban még véletlenszerű vagy nem kívánatos cselekvés esetén is kötelező a folyamatos ige használata, szemben a nyugati szláv nyelvekkel, amelyekben elvileg mindkét aspektus használható, azonban az eredmény hangsúlyozásakor valószínűbb a befejezett alak” (Krékits–Jászay 2008: 169–70), utólagos és meglehetősen szofisztikált megállapításoknak tűnnek.

Az anyanyelvű beszélők egyéni kommunikatív kompetenciájuk birtokában, anyanyelvi intuí-

¹⁷ Az aspektus és a (morrisi értelemben vett) szemiotika kapcsolódási pontjairól l. Pátrovics 2008: 147–61.

¹⁸ Ha a (nyelvi) valóság teljes körű leírásával próbálkozunk, akkor szembe kell néznünk azzal az elkerülhetetlen problémával, hogy miként lehet véget vetni a magyarázatok láncolatának. Köztudott, hogy ahhoz, hogy valamit megmagyarázzunk, valamiből ki kell indulnunk. A magyarázatok végtelen láncolatának kialakulása csak akkor kerülhető el, ha egy bizonyos ponton valamit adottnak fogadunk el. A (nyelvi) jelenségek kutatása során számos esetben kell azzal szembesülnünk, hogy a végső okok nem ismerhetők meg, a végső magyarázatok nem alkotathatók meg. Máig (és talán örök időkhig) érvényes tehát Du Bois Reymond-nak az emberi megismerés korlátairól szóló mondása: „ignoramus et ignorabimus” azaz: ’nem tudjuk és soha nem is fogjuk megtudni’.

¹⁹ A folyamatjelentés kiterjesztése a ’megérkezés’ jelentésű *przy-* igekötős igékre – úgy tűnik – bizonyos mértékig a lengyelre is lehetséges, hiszen például a *przychodzić* ige előfordulhat ilyen jelentésben: *Patrz, on właśnie przychodzi!* (’Nézd, éppen jön’). Más esetekben ’érkezik, közeledik, jön’ értelemben valóban gyakori a *nad-* igekötő: *Widzisz, jakie czarne chmury, chyba nadchodzi burza* (’Látod milyen sötétek a felhők, valószínűleg vihar közeledik’).

ciójukra²⁰ („nyelvérzőkükre”) hagyatkozva a szituációadekvát és az adott nyelvközösség szokásával megegyező, tehát „helyes”²¹ aspektusformát tartalmazó KF-okat használják az ilyesfajta szituációk leírására, anélkül, hogy tudatában lennének annak, hogy mi az értelme a „tényközlő cselekvés egzisztenciális változata” kifejezésnek vagy akár a „folyamatosság” vs. „befejezettség” jelentésének. A beszélőkben a szabályok nem tudatosult formában, hanem implicit módon léteznek, ők tehát nem absztrakt szabályokat alkalmazva, egyfajta elméleti síkról jutnak el a konkrét realizáció gyakorlati síkjáig,²² hanem a memóriájukban tárolt konkrét KF-okból indulnak ki: konvencionalizálódott és interiorizálódott szituációs potenciál, valamint kompatibilitási sémák alapján választják ki és léptetik fűzióra egymással a megfelelő KF-okat.

További érdekes kérdés, hogy miként megy/mehet végbe a megfelelő aspektusú KF-ok kiválasztása és realizációja, ha a beszédprodukciónak folyamatát vizsgáljuk, a konceptustól a hangzó beszédig. Huszár Ágnes Jescheniak (2002: 17) nyomán rámutat, hogy ugyan az egyes beszédproduktív (és beszédértési) modellek egymástól lényegesen különböznek, mégis a kognitív paradigmának nagyon fontos előfeltevése, hogy a beszédprodukción (és a beszédértés) több szakaszból álló folyamat (Huszár 2005: 51).

Bár az emberi agyat érintő kutatásokkal kapcsolatban még számos fontos kérdés tisztázásra vár, a beszéd képességének neurológiai megalapozásával kapcsolatban léteznek olyan tények, amelyek ma már „a tudományos konszenzus részét képezik” (Huszár i. m. 71). Elfogadott tény például, hogy a beszédprodukción és a beszédértésben háromféle memória: a munkamemória (*working memory*), az epizodikus memória (*episodic memory*) és a hosszú távú vagy állandó memória (*long-term memory*) játszik szerepet (Givón 1995: 433–45). Azt, hogy a thalamusnak fontos feladata van a rövid távú memória működésében, valamint a beszéd motorikus kivitelezésében, viszonylag régóta tudjuk, arra azonban csak Johnson és Ojemann újabb kutatásai derítettek fényt, hogy valószínűleg szerepe lehet a lexikális hozzáférésben is (Johnson–Ojemann 2000). Az is kiderült, hogy alaptalan az a feltevés, amely szerint a bal agyfélteke domináns szerepet játszik a beszédprodukción (Donald 2001: 66–83), ehelyett más agyi területek működtetik az úgynevezett mentális lexikont (Pléh 2003: 152–3).

Agykárosodott személyeken folytatott vizsgálatok eredményein alapul az a feltevés, amely szerint más-más neurológiai rendszerek felelősek az agyban a cselekvést és a tárgyakat jelentő szavak előhívásáért (Fromkin 1999). Újabb vizsgálatok alapján pedig az is feltehető, hogy a topográfiaiilag eltérő elhelyezkedés nem grammatikai kategóriák szerint (ige vs. névszó), hanem szemantikailag irányított (Pulvermüller 2002: 61). Pozitron kamerával készített felvételek igazolják, hogy a főnevek agyi reprezentációi szemantikai mezőnként csoportosulnak (Huszár 2005: 72). Az úgynevezett konceptuális lexikont úgy célszerű elképzelni, mint olyan csomópontok hálózatát, amelyek egymással asszociatív módon állnak kapcsolatban. Lemm és Banaji kutatásai arra mutattak rá, hogy a konnekciós lexikontként működő mentális lexikonban egy-egy csomópont aktiválása sok más csomópontot is „felébreszt”, akár olyan látszólag távoli asszociációs elemek is képesek egymást aktiválni mint a *férfevek* és a *durva* melléknév (Lemm–Banaji 2003: 235–54). Huszár a beszédprodukciónak menetét a következő módon képzeli el: „Amikor mondani szándékozunk valamit, először a konceptuális lexikonban jönnek létre kapcsolatok. Ezek a kapcsolatok még nem (konkrét) nyelvi jellegűek, de szerveződésük már felmutat nyelvi jegyeket. A konceptus szintjén megvalósuló beszédészándék tartalmazza:

1. amiről mondani szándékozunk valamit,
2. amit mondani kívánunk róla,
3. a tárgyra vonatkozólag egy-több, határozott-határozatlan oppozíciót,
4. a cselekvés, történéis idejére, módjára vonatkozó információkat.

²⁰ Cseresnyési arra hívja fel a figyelmet, hogy az „anyanyelvi intuición” nem szerencsés kifejezés, mert, mint mondja: „a nyelvi szabályok *elemzéssel* ragadhatók meg, bár nem mindenki képes azonnal kifejeíteni őket” (Cseresnyési 2004: 16). A nyelvi szabályokról és szabályszerűségekről állítja egyébként Bańcerowski (2008: 31–2), hogy: „[a nyelvtanulój] szemében fokozatosan veszítenek alkalmazási erejükből, nehézkessé és relatívvá válnak, szétfolynak, beleszór a nyelvi jelenségek óriási tengerébe”, amely (pl. a lengyel) aspektushasználatra vonatkozó szabályokra fokozottan igaz.

²¹ Gombocz szerint: „Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll” (Gombocz 1931: 11). „A beszélők számára valami pontosan olyan mértékben »helyes«, mint amilyen mértékben előfordul” – írja Cseresnyési (Cseresnyési 2004: 10).

²² Az újabb kutatások lehetővé teszik az agy elektromos aktivitásának feltérképezését (BEAM – *brain electrical activity mapping [system]*) és vele a mentális tevékenység alapfunkciójának tekintett „gondolat” sebességének a mérését, amely egy egészséges embernél 0,32 sec (amely 320 ezredmásodperc). Ennyi idő aligha elegendő többszintű, bonyolult szabályok felidézésére, végiggondolására, értelmezésére és alkalmazására (www.discoveriesinmedicine.com/.../Electroencephalogram-EEG.html).

A konceptus szintjén tehát egy mennyiségi elemekkel bővített, időben, módban konkretizált topik-komment séma rajzolódik ki” (Huszár 2005: 75). Ugyanő fontosnak tartja elmondani, hogy a beszéd-produkcióban célszerűnek tűnik megkülönböztetni egymástól az absztrakt szemantikai-szintaktikai egységet, az úgynevezett lemmát és a fonetikai tervet, az úgynevezett lexémát. A beszédértés-kutatásban a fenti distinkció már relatíve régtől elfogadott (Gósy 1999: 83–8). A két rész viszonylagos önállóságára mutatnak a kísérletek is (Jescheniak 2002), bár az úgynevezett konnektionista alapú aktivációterjedés képviselői (Caramazza, Miozzo) az általuk kidolgozott úgynevezett „független hálózati modell” alapján vitatják a lemma és a lexéma megkülönböztetésének szükségességét. Ők egy lexikai csomópontot tételeznek fel, és ezt mind fonetikailag, mind szintaktikailag, mind pedig szemantikailag vezéreltnek képzelik el (Caramazza–Miozzo 1998).

Az egyes nyelvek természetesen eltérhetnek abban, hogy rendelkeznek-e külön lemmával bizonyos fogalmakra. Az, hogy egy adott nyelvben egy lemma hiányzik, még nem jelenti azt, hogy az adott nyelv a konceptus szintjén nem rendelkezik az adott fogalommal, csak azt, hogy a konceptusszint és a lexikon között nincs teljes megfelelés. Levelt felhívja rá a figyelmet, hogy amikor a konceptusszint és a lexikon elemei közti nem teljes megfelelésre gondolunk, akkor az úgy értendő, hogy amikor valakire vagy valamire referálunk, akkor több lexikai elem között is választunk (pl. *Bodri*, *a kiskutyám*, *eb*, *haszontalan jószág*, *négylábú* stb.). Az, hogy mikor melyiket használjuk tulajdonképpen szubjektív, az általunk választott nézőponttól függ (Levelt 2003). Levelt a nézőpont-választást eredetileg az tárgyak térbeli elrendezésére vonatkozóan használja, de Huszár (2005: 76) megállapítja, hogy ez a fogalom könnyedén kiterjeszthető az eredetitől különböző területekre (így véleményünk szerint az igeaspektusra) is.

A lemma Kempen és Huijbers definíciója szerint egy „absztrakt, szintaktikailag meghatározott prefonológiai állapotban lévő lexikai egység” (Kempen–Huijbers 1983: 208). Caramazza úgy fogalmaz, hogy „a lemmacsomópontok modalitásfüggetlen egységek, amelyek szintaktikai csomópontok egy halmazához kapcsolódnak: ez utóbbiak olyan tulajdonságokat határoznak meg, mint a nyelvtani osztály, a nyelvtani nem vagy a segédige típusa” (Caramazza 1999: 253). A levelti modellben lemmaszinten tárolódik az ige módjára, segédigéjére, vonzatára vonatkozó információ (Levelt 1989). Figyelembe véve azt, hogy a lemma úgy tekintendő, mint egy konkrét nyelvhez tartozó absztrakt elem, és hogy újabban már kísérletileg bizonyított evidencia az is, hogy a nyelvtani nemre vonatkozó tudáselem is ezen a szinten tárolódik (Huszár 2001), alapos okunk van azt feltételezni, hogy talán az ige aspektusára vonatkozó információ is lemmaszinten jelenik meg.

Az eddig elmondottak alapján kijelenthető, hogy – amint már fentebb is utaltunk rá – a nyelvről (és az aspektusról) szóló eddigi elméleti modellek nem tükrözik megfelelően azt, ahogyan a nyelv bennünk tárolódik, vagy ahogyan annak elemeit használjuk. Cseresnyési azonban Hjelmlev és Chomsky nyomán hangsúlyozza, hogy „reális megfontolás indokolja azt, hogy a szerkezeti nyelvészet a nyelvet [...] formális rendszerként törekszik megadni” (Cseresnyési 2004: 8), és Bańcerowski is beszél arról, hogy bizonyos esetekben szükség van ilyen megközelítésre.²³ Szó sincs tehát arról, hogy a nyelvet vagy annak részrendszereit logikai elvek alapján felépített struktúrának tekintő elméleteket egytől egyig a „racionalizmus szellemi kényszerzubbonyában” vergődő nyelvtudósok túlbonyolított, esetenként zavaros elképzeléseinek bélyegezzük. Igaz, akadnak az egyes nyelv- és aspektuselméletek között olyanok, amelyek leginkább a kiagyaloik szórakoztatására megalkotott öncélú, intellektuális játékok kategóriájába tartoznak. Nagyobb számban vannak azonban a használható elméletek, amelyek minden hiányosságuk ellenére segítenek az emberi elme számára (egyfajta racionális) rendet teremteni a nyelvi valóság néha meglehetősen kuszában tűnő dzsungelében, különálló kategóriákra tagolva a nyelv egységes kontinuumát, szabályokba fogva az egyes részrendszereken (így az aspektuskategórián belül) az elemeket kormányzó erőket.

A nyelvtudást általánosan elfogadott módon úgy definiálhatjuk, mint a beszélőtől elvárt nyelvi repertoár és nyelvi viselkedés szabályainak az ismeretét a különféle situációkban és használati színtereken Mivel az aspektus a nyelv része, nyilvánvaló, hogy mindaz, amit a nyelvtudásról mondunk, igaz lesz az aspektusról, a helyes aspektushasználatról szóló tudásra is. Könnyen belátható, hogy azok, akik felnőttként, formális tanulóssal próbálnak elsajátítani egy (szláv) nyelvet (pl. a lengyelt),

²³ Bańcerowski konkrétan a nyelvtanulást és a nyelvtanulást említi, de hozzáfűzi, hogy ezeken kívül léteznek még más alkalmazási területek is, ahol az említett megközelítés fölöttébb hasznos lehet (Bańcerowski 2008: 28).

soha nem juthatnak el a nyelv (illetve az aspektushasználat) olyan fokára, mint az anyanyelvűek.²⁴ Ennek két fő oka, hogy: a) „nem járják végig mindazokat a nyelvhasználati helyzeteket, amelyek az egynyelvű anyanyelvi közegben való szocializáció során természetesen adódnak”; b) „mennyiségi-
leg sem vethető össze a nyelv különféle beszédhelyzetekben való gyakorlásának (angol: *exposure*) időtartama az első és a második nyelv esetében” (vö. Cseresyáni 2004: 153, 155). Mindehhez hozzávéhetjük még azt, hogy egyes vélemények szerint az anyanyelv és a később tanult második nyelv elemei a beszélő agykérgében nem is ugyanazon a helyen tárolódnak (Kim et al. 1997).

Ha tehát az anyanyelvűekkel azonos szintű aspektushasználat elérése nem is lehetséges, törekedni kell legalább a *megközelítőleg* helyes aspektushasználat kialakítására. Ehhez az út azonban csak a nyelvi anyag racionális szempontú elrendezésén, kategorizálásán, a nyelvben működő szabályszerűségek feltárástán és ezeknek a szabályoknak a megfogalmazásán, valamint későbbi interio-
rizálásán keresztül vezet. Ennek alapjául szolgálhat az aspektus feltérképezésének,²⁵ pontosabban szólva az adott nyelvre jellemző aspektuális²⁶ „tájkép”²⁷ felrajzolásának a gondolata, ez viszont reális lehetőség, és jó esetben visszahat/visszahathat a nyelvoktatásra is. Ilyen „térképeknek” vagy inkább „tájképeknek” tekinthetők az aspektussal mint morfológiai kategóriával rendelkező nyelvek különféle aspektusszótárai. Persze, ahogyan a valóságos térképek/tájképek is többféle lehetnek (az eltérő igényeknek megfelelően), úgy talán aspektusszótárból is többféle létezhet.²⁸

A szláv aspektus „kemény dió”, nem véletlenül írta Papp Ferenc az orosz igeaspektus kapcsán: „Alig van nem magyar anyanyelvű, aki az alanyi-tárgyas ragozást tudja: ugyanennyi, vagy még ennél is kevesebb a nem orosz anyanyelvű, aki a szemléletet tudja” (Papp 1979: 229). Ha a nyelvről, illetve az aspektusról beszélünk, több párhuzamosan létező, eltérő megközelítési módról és ebből következően eltérő kutatási stratégiáról van szó, a stratégia azonban befolyásolja magát a kutatási eredményt is. A nyelv vagy annak része, az aspektus pedig ebben az esetben úgy viselkedik, mint egy anamorf technikával készült kép, olyannak mutatja magát, amilyen perspektívából a szemlélő nézi.

SZAKIRODALOM

- Agrell, Sigurd 1908. *Aspektänderung und Aspektbildung beim polnischen Zeitworte*. Lund.
Balázs Géza – Takács Szilvia 2009. *Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe*. Pauz-Westermann – Inter – PRAE. HU, Celldömölk–Budapest.
Bańcerowski Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Bańcerowski Janusz 2009. A nyelvészeti strukturalizmus és kognitívizmus tézisei és alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 133: 253–63.
Bańcerowski, Janusz 2010. Nyelv, nyelvhasználat és a világ nyelvi képe. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Világgép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 31–40.

²⁴ Az elmondottakat ki kell egészíteni azzal, hogy egy adott idegen nyelvet felső fokon ismerő vagy azon például filológiai tanulmányokat folytató személy bizonyos szempontból sokszor többet tud az adott nyelvről, mint a nyelv egy átlagos anyanyelvű beszélője, miközben például a beszédkészsége elmarad az anyanyelvű beszélőjétől. Az a paradox helyzet áll tehát elő, hogy a nem anyanyelvű személy nyelvi tudása bizonyos értelemben egyszerre nagyobb és kisebb, mint egy átlagos anyanyelvű személyé.

²⁵ „Z teoretycznego punktu widzenia wydaje się [...] celowym skartografowanie aspektu” (”Elméleti szempontból célszerűnek tűnik [...] az aspektus feltérképezése”; Pátrovics 2001: 57; 2006: 326).

²⁶ Aspektuális vagy még inkább *aspektotemporális*, tehát az adott nyelv idő- és aspektusrendszerét bemutató, leíró. A legtöbb nyelvben ugyanis az aspektus és az idő kategóriája elválaszthatatlanok egymástól (l. pl. Ehrich és Vater komplexitáshipotézisét, amely szerint az, amit a németben és a dánban perfektnak hívunk, valójában egy aspektuális és egy temporális komponenset ötvöző alapjelletéssel bíró forma (tehát egy aspektotempus), amelyet aztán az adott ige cselekvésmódja tesz specifikussá (Ehrich–Vater 1989: 103–32). Az valóban vita tárgyát képezheti, hogy az aspektualitás vagy a temporalitás-e az univerzálisabb kategória – számos nyelvész szerint az előbbi (vö. Pete 2007: 351). Jegyezzük azonban meg, hogy az aspektuális szituációk mindig időben lezártnak vagy lezáratlanok, és mindig időben bontakoztak vagy bontakoznak ki (esetleg fognak majd kibontakozni). (Az idő nyelvi képeről és kategóriájáról l. Pátrovics 2010: 223–33). Az aspektuális és időtartalmak ezenkívül mindig adott szituációkban jelentkeznek, tehát a szituacionalitással (vö. Czarniecki 1998) jellemezhetők.

²⁷ A *landscape* ’tájkép’ szót (mint a lehetőségek absztrakt és sokdimenziós rendszerét) Leonard Susskind használta először kozmológiai értelemben (vö. Susskind 2005), magam ezt a szót egy nyelv aspektus- és/vagy időszervezetének leírása értelemben használom.

²⁸ A hivatkozott projekt *WAAR – Wörterbuch der Aspekte und Aktionalitäten des Russischen* címen futott 1995-től Eva Born-Rauchenecker (Hamburg), majd pedig 2001-től Julia Mende MA (Drezda) irányítása alatt egészen 2006-ig. Részletesebb információt találunk a projektről német nyelven az alábbi honlapon: <http://www.sign-lang.uni-hamburg.de/fb07/slavsem/forschung/waar/WAAR.html>. Ugyanitt a készülő szótár egy szócikkének mintáját is közlük.

- Bañkowski, Andrzej 2000. *Etymologiczny Słownik Języka Polskiego*. Wstęp autorski. A-K. t. I. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bokor József 1994. Az ige. In: Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest, 202–4.
- Bondarko, A. V. 1983. *Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии*. „Наука”, Ленинград, 76–115.
- Breu, W. 1984. Grammatische Aspektkategorie und verbale Einheit. *Aspekte der Slavistik. Slawistische Beiträge* 180. München.
- Caramazza, Alfonso 1999. Hány feldolgozási szint van a lexikai hozzáférésben? In: Bánréti Zoltán (szerk.): *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*. Corvina Kiadó, Budapest, 249–86.
- Caramazza, Alfonso – Miozzo, M. 1998. More is not always better: a response to Roelofs, Meyer, and Levelt. *Cognition* 69: 231–41.
- Cockiewicz, Waław 1992. *Aspekt na tle systemu słowotwórczego polskiego czasownika i jego funkcyjne odpowiedniki w języku niemieckim*. Rozprawy habilitacyjne nr 231. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Czarnecki, Tomasz 1998. *Aspektualität im Polnischen und Deutschen. Bedeutungen und Formen in einer konfrontativen Übersicht*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Czarnecki, Tomasz 2000. Zur Verwendung des Terminus „Aspektualität” in der sprachwissenschaftlichen Forschung. In: Kałny, Andrzej (ed.): *Aspektualität in germanischen und slawischen Sprachen*. Wydawnictwo UAM, Poznań, 9–20.
- Davies, Paul 2008. *A megbundázott világegyetem*. Akkord Kiadó, Budapest.
- Declés, Jean Pierre – Guentchéva, Zlatka. 2006. Référentiels aspecto-temporels dans les textes. In: *Studia Kognitywne 7. Semantika kategorii aspektu i czasu*. PAN – Instytut Slawistyki, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, 11–38.
- Donald, Merlin 2001. *Az emberi gondolkodás története*. Osiris Kiadó, Budapest
- Egg, Marcus 1994. Aktionsart und Kompositionalität. *Studia Grammatica* XXXVII. Akademie Verlag, Berlin.
- Ehrich, Veronika – Vater, Heinz 1989. Das Perfekt im Dänischen und im Deutschen. In: Abraham, Werner – Janssen, Theo (eds.): *Tempus – Aspekt – Modus. Die lexikalischen und grammatischen Formen in den germanischen Sprachen*. Niemeyer, Tübingen, 103–32.
- Frączek, Agnieszka 2000. Zur Darstellung von Aktionsarten in den polnisch-deutschen Wörterbüchern des XIX. Jahrhunderts. In: Kałny, Andrzej (eds.): *Aspektualität in germanischen und slawischen Sprachen*. Wydawnictwo UAM, Poznań, 205–25.
- Frank, Adam. 2010. Who wrote the Book of Physics? *Discover* 2010, april, 33–37.
- Fromkin, Victoria A. 1999. Gondolatok az agy, az elme és a nyelv közti kapcsolatokról. In: Bánréti Zoltán (szerk.): *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*. Corvina Kiadó, Budapest, 59–90.
- Givón, T. 1995. *Functionalism and Grammar*. J. Benjamins P. C., Amsterdam–Philadelphia.
- Gleiser, Marcelo 2010. Perfectly imperfect. *New Scientist* 2010, may 8, 28–9.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1–11.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Gulawska, Małgorzata 2000. Aspektualität im Polnischen und Deutschen. Eine praktische Untersuchung am Beispiel der Übersetzungen beider Richtungen. *Slavistische Beiträge* 393. Verlag Otto Sagner, München.
- Harweg, Roland 1976. Aspekte als Zeitstufen und Zeitstufen als Aspekte. *Linguistics* 181: 5–28.
- Hawking, Stephen 2003. *Az idő rövid története*. Akkord Kiadó, Budapest.
- Huszár Ágnes 2001. A nyelvtani nem a mentális lexikonban. *Modern Nyelvtanítás* VII/4: 31–8.
- Huszár Ágnes 2005. *A gondolatól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbottások tükrében*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Jászay László 1995. На грани словообразования и словоизменения (в связи с категорией вида). *Slavica* XXVII, Debrecen, 27–38.
- Jászay László 1998. К дискуссии видовой оппозиции. Привативность или эквиолентность? *Slavica* XXVII, Debrecen, 27–38.
- Jászay László 2003. Видовая пара и проблема лексического тождества ее членов. Русское слово в мировой культуре. *Русский текст и русский дискурс сегодня*, X Конгресс МА-ПРЯЛ. Санкт-Петербург: Политехника Изд-во, 340–6.
- Jászay László 2005. *Видовые корреляции русского языка в системе грамматических оппозиций*. ELTE, BTK, Szlav és Balti Filológiai Intézet, Budapest.
- Jászay László – Tóth László 1987. *Az orosz igeaspektusról – magyar szemmel*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jescheniak, J. D. 2002. *Sprachproduktion. Der Zugriff auf das lexikale Gedächtnis beim Sprechen*. Hogrefe, Göttingen–Bern–Toronto–Seattle
- Johnson, M. D. – Ojemann, A. 2000. The Role of the Human Thalamus in Language and Memory. Evidence from Electrophysiological Studies. *Brain and Cognition* 42: 218–30.
- Kabakchiev, K. 2000. *Aspect in English. A 'Common Sense' View of the Interplay between Verbal and Nominal Referents*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.

- Kątny, Andrzej 1989. Zu ausgewählten Aktionsarten im Polnischen und deren Wiedergabemöglichkeiten im Deutschen erste Vorüberlegungen. In: Kątny, A. (ed.): *Theorie und Praxis der deutsch-polnischen Konfrontation und Translation*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów, 121–36.
- Kempen, G. – Huijbers, P. 1983. The lexicalization process in sentence production and naming: Indirect election of words. *Cognition* 14: 185–209.
- Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 799–886.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akciominőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kozłowska-Raś, R. 1980. Kategoria czasu, aspektu i rodzaju czynności w systemie konjugacyjnym języka szwedzkiego i polskiego. Zestawienie kontrastywne. In: *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego. Studia Scandinavica* 3. Gdańsk, 35–46.
- Krékits József – Jászay László 2008. *Szláv igeaspektus különös tekintettel az orosz nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Krékits József 2010. Diskutable Aspektfragen. *Studia Slavica* 2: 347–57.
- Lebiedź, Swietłana 1993. О некоторых спорных вопросах славянской аспектологии. In: *Badania nad czasownikiem w językach słowiańskich*. Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 97–102.
- Leech, Geoffrey 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- Lemm, K. – Banaji, M. R. 2003. A nőekkel és férfiakkal kapcsolatos tudattalan attitűdök és hiedelmek. In: Banaji, M. R.: *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Osiris Kiadó, Budapest, 235–54.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. MA, MIT Press, Cambridge.
- Levelt, Willem J. M. 2003. Nézőpontválasztás és ellipszis a téri leírásokban. In: Pléh Csaba – Király Ildikó – Lukács Ágnes – Racsmány Mihály (szerk.) *A téri megismerés és a nyelv*. Gondolat, Budapest, 129–58.
- Lindstedt, J. 1985. On the Semantics of Tense and Aspect in Bulgarian. *Slavica Helsingiensia* 4. Helsinki.
- Nübler, Norbert 1996. Probleme der vergleichenden slavischen Aspektforschung. In: Eismann, W. – Trost, K. (eds.): *Anzeiger für slavische Philologie*. Bd. XXIV. Akademische Druck- u. Verlagsanstalt. Graz/Austria, 129–41.
- Papp Ferenc 1979. *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pátrovics Péter 2000. Aspekt – Kasus – Referentialität – Temporalität. Ihre Relation im Deutschen und in den slawischen Sprachen. In: Kątny, A. (eds.): *Aspektualität in germanischen und slawischen Sprachen*. Wyd. UAM, Poznań, 69–86.
- Pátrovics Péter 2001. Aspekt czasownika polskiego w świetle glottodydaktyki. In: Gadányi Károly (ed.): *Studia Slavica Savariensis* 1–2. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szláv Tanszéksoport, Szombathely, 57–64.
- Pátrovics Péter 2004. *Az aspektus története és tipológiája*. Akadémiai Kiadó, Philosophiae Doctores 29. Budapest.
- Pátrovics Péter 2006. Wokół aspektu polskiego czasownika. Uzus i norma. In: Rohozińska, Ewa et al. (eds.): *Na chwałę i pożytek nasz wzajemny*. Złoty jubileusz Polonicum. Wyd. UW, Warszawa, 325–33.
- Pete István 2007. Pátrovics, Peter: Az aspektus története és tipológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. *Philosophiae Doctores* 29. (Recenzió.) *Magyar Nyelvőr* 131: 348–65.
- Pete István 2009. Аспектуальность и трехступенчатость. *Studia Slavica Hung.* 54/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 29–46.
- Pinker, Steven 2006. *A nyelvi őstön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Typotex Kiadó, Budapest. Pléh Csaba. 2003. *A természet és a lélek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Plungjan, V. A. 1997. Вид и типология глагольных систем. In: M. Ju. Csertkova (ed.): *Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова*. т. 1 Москва, 173–90.
- Powell, Corey S. 2010. Fads in science move at a very different pace from fads in popular culture. *Discover*, 2010 april, 6–7.
- Pulvermüller, F. 2002. *The Neuroscience of Language. On Brain Circuits of Words and Serial Order*. CUP, Cambridge
- Reczek, József 1994. Aspekt In: Urbańczyk, Stanisław (ed.): *Encyklopedia języka polskiego*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków, 24–5.
- Stambolieva, Maria 2008. *Building Up Aspect. A study of aspect and related categories in Bulgarian, with parallels in English and French*. Contemporary studies in descriptive linguistics vol. 6, Peter Lang AG, International Academic Publishers, Bern.
- Susskind, Leonard 2005. *The Cosmic Landscape: String Theory and the Illusion of Intelligent Design*. Little, Brown, New York.
- Tabakowska, Elżbieta. 2001. *Kognitywizm: Obrazki z polskiej sceny*. Glossos 1. <http://www.seelcr.org/glossos/issues/1/>.

Pátrovics Péter

egyetemi adjunktus

ELTE BTK

Szláv és Balti Filológiai Intézet

SUMMARY

*Pátrovics, Péter***Is a “comprehensive aspect theory” possible?**

This paper deals with the question of the possibility of an all-embracing aspect theory. Refuting prevailing views on human language and its category of the aspect as a stable and rational system based on strict and absolute rules, the paper presents arguments in favour of the existence of communication fragments being the fundamental units of language (and aspectual) usage.

Keywords: verbal aspect, aspect theories, aspectual usage

Diskurzusjelölő vagy mutató névmás? – A hangsúly szerepe a lexikális döntésben¹

Bevezetés

A grammatikalizációt mint nyelvváltozást vizsgáló kutatások mindig is nagy figyelmet szenteltek a grammatikalizációs kritériumoknak, amelyek kapaszkodóul szolgálhatnak ahhoz, hogy megítéljük, vajon mennyire tekinthető grammatikalizálódottnak egy nyelvi egység az adott nyelvállapotban megfigyelhető használataiban. A klasszikusnak számító kritériumok között szokás említeni, hogy a grammatikalizálódó elem integritása, vagyis más jelektől való megkülönböztethetősége a folyamat előrehaladtával egyre csökken, amelynek során fonológiai kopás és deszematicizáció, azaz a lexikális szemantikai jegyek fokozatos eltűnése zajlik (l. Lehmann hat grammatikalizációs paraméterét, 1995: 123; 2002: 110).

A fonológiai kopás (*phonological attrition*, l. Lehmann 2002: 112–3, Hopper–Traugott 2003: 154; másutt: *erosion*, l. Heine–Reh 1984: 21; de a leggyakrabban: [*phonological*] *reduction*, l. Hopper–Traugott 2003: 72, 127, 222 stb.) a szakirodalom nagy része szerint e nyelvváltozási folyamat kései, a nagyobb szemantikai változásokat követő fázisaként szokott megjelenni, rendszerint a már viszonyszókká vált nyelvi elemek további, másodlagos grammatikalizációjakor figyelhető meg. Jól példázza ezt, hogy a magyarban a toldalék morfémákon kívül egyedül az igekötők legkorábbi rétege mutatja fel szisztematikusan a fonológiai kopást (egy szótagúvá válás: *belé* > *bel* és *be*, *felé* > *fel*, *megé* > *meg*, *elé* > *el*, rövidülés: *kí* > *ki*, *lé* > *le*); a többi itt említhető eset mind ritkának és a saját kategóriáján belül is szórványosnak tekinthető (pl. igéből keletkezett módosítószó: *találom* > *talám* > *talán*, illetve partikula: *hiszem* > *hiszen* > *hisz*; *látom* > *lám*). A fonológiai redukció tehát tipikusan az elemek erős(ebb) grammatikalizáltságát mutatja.

A fonológiai kopás több, egyidejű vagy egymást követő módosulást is takar: a szótagszám csökkenését az adott egy- vagy többszavas nyelvi egységben, az utóbbi esetben gyakori a fúzió is, amikor is a szerkezetalkotó tagok közti határ megszűnik, majd a tagok összeolvadnak. Tipikus példa erre a vonatkozó névmások kialakulása az utalószó és a kötőszó egyesülése révén, például: *az + ki* > *azki* > *akki* > *a'ki* > *aki* (Haader 2003: 507–8). Ezt a folyamatot a fentebb idézett Lehmann *kondenzációnak* hívja (1995: 9), és egy, az integritás csökkenésétől különböző grammatikalizációs paraméterként említi.

A redukciónak, avagy a fonológiai gyengülésnek, ahogyan ezt a mechanizmust Lehmann más helyütt nevezi, több tényezője közül az egyik a hangsúlytalanná válás (*deaccentuation*, 2002: 16). A gyengülés egyéb faktorai között sorolják fel a témát kutatók a fentebb már említett fúziót, továbbá a magán- és/vagy mássalhangzók kiesését (Hopper–Traugott 2003: 154). Hopper és Traugott kétféle redukcióról is beszél a grammatikalizáció fonológiai változásain belül, egyfelől kvantitatív (szintagmatikus) redukcióról, amelynek során a formák rövidülnek, az állományukat alkotó fonémák erodá-

¹ A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

lódnak. Másfelől megkülönböztetnek kvalitatív, avagy paradigmaticus redukciót, amikor is a formában megmaradt fonológiai szegmentumok egy egyre progresszívebben zsugorodó elemkészletből választódnak ki (Hopper–Traugott i. h.) Emellett az elemek prominenciája is csökken, a grammatikalizálódó elemet alkotó fonémák állományára jellemző fonológiai kontrasztok is egyre inkább eltűnnek.

Lényeges a fonológiai redukció kapcsán megemlítenünk a gyakoriság kérdéskörét is: egy meghatározó nézet szerint a grammatikalizációs változásokat kiváltó ok maga az, hogy a változásnak induló elem használata felszaporodik az adott nyelvben (Bybee 2003: 602 és kk.). Emellett természetesen szemantikailag a megfelelő jegyekkel kell bírnia ahhoz, hogy grammatikalizálódhasson, jelentésüknek eleve általánosabbnak kell lenniük más nyelvi egységekhez képest, hogy a folyamat beinduljon (az előbb említett Bybee olvasatában a gyakorivá válás maga vezet ahhoz, hogy az elem jelentése nagymértékben általánosul, Lehmann [2005] szerint viszont a jelentésáltalánosulás magától következik be). Ezért mondható az, hogy kognitíve sematikusabb jelentésű lexikális egységek, jellemzően hiperonimák fognak grammatikalizálódni, közülük is azok, amelyek az emberi tapasztalás alapfogalmai közé tartoznak (testrésznevek, alapvető irányok, helyek, tárgyak, folyamatok megnevezései). A gyakoribbá válás és a jelentés általánosulása kéz a kézben járó folyamatok. Az elem gyakoriságának megnövekedése természetesen fonológiai változásokkal jár – az ellentmondás itt az, hogy míg a gyakoriság megnövekedése a grammatikalizációs folyamat legelejére (is) jellemző, a fonológiai redukció csak később jelentkezik (illetve számos, a viszonyozók szintjén megálló grammatikalizációs folyamatban nem is okvetlenül jelenik meg). Elképzelhető, hogy a gyakoriság egy bizonyos foka szükséges ahhoz, ami a fonetikai módosulásokat lehetővé teszi, és ez jellemzően mindig csak a folyamatnak egy érettebb fázisában következik be.

Mutató névmások gyakran válnak pragmatikai funkciójú diskurzusjelölökké a különböző nyelvekben. Korábbi kutatások már feltárták a mai spontán nyelvhasználatban gyakran mutatózó *ilyen* és *így* névmások új, összefoglalóan figyelemirányítóként nevezhető diskurzusjelölői funkcióját és az ehhez kapcsolódó jellegzetes pozícióikat (Dér 2010, Markó–Dér 2011). Egyes névmási egységek ilyen új keletű használata kapcsán több kutató is evidenciaként kezeli hangsúlytalanságukat. Imrényi (2007: 1 és kk.) szerint az *ez egy ilyen X*, illetve *ez egy ilyen (...) dolog* szerkezetben az *ilyen* hangsúlytalan elem, pontosabban szólva az *ilyen* hangsúlytalan változata jelenik meg ezekben a szerkezetekben, például (a szerző példái a Google kereső révén kapott 100 véletlenszerűen kiszűrt találatból származnak):

- (1) *Lehet, hogy ez egy ilyen menekülési útvonal, hogy erre is lehet menni.*
- (2) *Valószínűleg ez egy ilyen sznob dolog, hogy azért, mert egy zenekarnak van egy angol menedzsere, akkor nyilván több pénzt adnak.*
- (3) *Ez egy ilyen poén dolog volt a csajommal néztünk valamit, vagy olvastunk, nem tudom és erről beszélgettünk.*
- (4) *Igen, mert ez egy ilyen évbúcsúztató post.*
- (5) *Sajnos rosszkor jött ez az idő egyébként, mert ahogy Zs kb mondaná, ez egy ilyen remek háromóránkeresztülfelkelős reggel.*

Vizsgálataiból Imrényi ki is zárta a hangsúlyos *ilyen*-t tartalmazó eseteket (pl. *ez egy ilyen világ*). Írott szövegeket vizsgált, amelyek bár kapcsolódnak a szóbeliséghez, a hangsúlyviszonyokról nem adnak számot (mint ezt a szerző maga is megjegyzi, l. 4). A szórend az általa vizsgált szerkezetben nem nyújt biztos kapaszkodót a hangsúlyviszonyok megítéléséhez, így hipotézisként kezelendő. Felmerül a kérdés, hogy akkor a szerző hogyan nyerte ki az általa hangsúlytalanak vélt eseteket. Mivel erről nem tudunk meg közelebbit, feltételezhetjük, hogy olyan kapaszkodókat használt, amelyeket mi is a korábbi vizsgálatunkban (Dér 2010, l. alább is).

Ugyancsak az *ilyen* hangsúlytalanságáról beszél Laczkó (2003: 323), ha az formailag jelzői szerepben áll, de már „a névmás nem az eredeti funkcióiban szerepel”; példája szintén az internetről, egy vitafórumból származik:

- (6) *'Ez egy ilyen 'dicséretfésülés volt. (A hangsúlyjeleket Laczkó jelölte.)*

Laczkó e helyütt utal Keszlerre (1983: 175), aki töltelékszóinak nevezte ezt a használatot az általa vizsgált kötetlen beszélgetésekben; az ott szereplő példák a következők:

- (7) ...van egy **ilyen** marha jó pasi az egészbe, aki földrajztanár, és most a tanácsnál dolgozik, **ilyen** nagy szervező alak.
- (8) Szóval ... Békés város ... na, szóval van egy barátom, aki lenn volt **ilyen** népművelési gyakorlaton Békésen.

Laczkó ugyanebben az írásában (2003: 324) az *azért*-nek az *ilyen*-hez hasonló fenti szerepére is kitért, az általa említett példák:

- (9) Tizenhét év **azért** nem semmi!
- (10) Ezek [ti. nevek] **azért** nem olyan jók, mint a Lábtörő!
- (11) **Azért** a Zselére [macskanév] kíváncsi lennék!
- (12) Ez **azért** már túlzás!

Mind az *ilyen*, mind az *azért* esetében Laczkó úgy véli, hogy diskurzuspantikulai szerepről lehet szó, mivel az eredetileg névmási elem már nem deiktikus, nem koreferens, és megemlíti a hangsúlytalanságot.

Ugyancsak említi az *azért* névmásitól eltérő funkcióit a Magyar értelmező kéziszótár (Pusztai 2003: 77): a kötőszói funkció alá rendeli 'mégis' (13), illetve 'tehát, ezért' jelentésben (14), valamint e kötőszói szófajon belül töltelékszóként is felveszi (15):

- (13) *Megbántottál, (de) azért csak szeretlek!*
- (14) *Fontos, azért jól figyelj!*
- (15) *Hát azért ez már sok!*

A magyar nyelv nagyszótára (Ittész főszerk. 2006: 1520–1) követi az előbbi szótár gyakorlatát abban, hogy az *azért*-ot mutató határozószói és kötőszói szófajúként adja meg; abban azonban nem, hogy az előbbihez utalószói szerepei mellett módosítószószerűnek és partikulaszerűnek nevezett funkciókat (pl. nyomatékositás) is hozzárendel, olyan példákkal, amelyeket a Pusztai-szótár bízvást a kötőszókhöz sorolt (kérdéses, hogy a Nagyszótár szerint kötőszót nyomatékositó, illetve kötőszó-szerűen használt *azért*-példák miért is nem a kötőszói részbe kerültek):

- (16) *Azért is továbbmegyek* – kb. 'csak azért is'.
- (17) *Nem azért mondom ezt, hogy ne öljön meg, hanem azért, mert nem akarom, hogy rosszat gondoljon felőlem* – ellentétes kötőszó nyomatékositása.

A jelenkori magyar nyelv szókészletét összegző szótárak ellentmondásos besorolásainak az egyik okát éppen az adja, hogy a diskurzusjelölők a kapcsoló szerep révén funkcionálisan nagyban átfednek a kötőszókkal (l. a használt terminusokat is: *diskurzuskonnektívum*, *pragmatikai kötőszó*, *konnektor*; vö. Dér 2009; a kötőszói kategória kezelésének mikéntjéről a saját vizsgálatunkban l. a következő fejezetet).

Mint láthatjuk, valójában hiányoznak az empirikus fonetikai vizsgálatok a tekintetben, hogy az *ilyen*, *így*, *azért*, *akkor* hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltát biztosan megállapítsuk az egyes használati szerepekben. A jelen kutatás ezeknek a lexémáknak az esetében vizsgálja a (szupraszegmentális) forma és a pragmatikai funkció közötti összefüggéseket. Hipotézisünk szerint a névmási használatban ezek a lexémák következetesen szakasz/mondat hangsúlyt kapnak, míg a diskurzusjelölői előfordulásaikban hangsúlytalanok. Ennek ellenőrzésére spontán és felolvasott mondatokban elemezzük és hasonlítjuk össze a hangsúlyviszonyokat a névmási és a diskurzusjelölői használat tekintetében. A hangsúlyosság/hangsúlytalanság hatását a lexikai döntésre percepciók tesztekben vizsgáljuk. Amennyiben a diskurzusjelölői funkció esetében kimutatható a hangsúlytalanság, az azt jelenti, hogy ezeknek a pragmatikai szerepű egységeknek a grammatikai elemekhez hasonló vonásaik vannak. A hipotézis igazolódása esetén arra is lehetőség nyílik, hogy a diskurzusjelölők szövegbeli kikeresésére irányuló fáradságos manuális elemzéseket gépi fonetikai elemzés váltsa ki.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

Kutatásunkban a BEA beszélt nyelvi adatbázisból (<http://www.nytud.hu/adatb/beat/index.html>) válogatott közléseket használtunk fel alapkörpuszként. A lejegyzett spontán szövegekből olyan megnyilatkozásokat választottunk ki (összesen 36-ot), amelyekben az *akkor*, *azért*, *így* és *ilyen* névmásként vagy diskurzuszjelölként szerepelt. Az alapkörpuszt 7 nő és 7 férfi (életkoruk 20–70 év, átlagosan 39,3 év) interjúkban és társalgásokban elhangzott közlései adták. Megkülönböztettünk egyértelműen névmási/diskurzuszjelölői, illetve átmeneti előfordulásokat is. Példák a névmásinak minősített előfordulásokra:

- (18) *Amikor bevégeztem az általánost, **akkor** a nővérem felhozott.*
- (19) ***Azért** kellett odamenni, mert egy műszer elromlott.*
- (20) *Az nem igaz, hogy mindenki ugyanannyit fog fizetni, **ilyen** nincs, ez képtelenség.*
- (21) *Akkor lehet, hogy én is **így** fogom megcsinálni.*

Példák az átmeneti, nem egyértelműen kategorizálható előfordulásokra:

- (22) *Hát sajnos ugye nem volt, aki fedezze a tanításomat, **akkor** elhelyezkedtem.*
- (23) *Úgy látszik, a tudományak több **ilyen** területe is van, ahol az ember nem biztos, hogy saját magát adja.*
- (24) *Nem gondolnám, hogy **így** alapvetően nehezen értek szót a gyerekekkel.*

Átmeneti esetekkel több ok miatt is számolnunk kellett:

1. Folyamatban lévő funkcióváltozás: az *ilyen* és *így* diskurzuszjelölői funkciója a jelenkori magyarban bontakozik ki (a Keszler-féle adatokból kiindulva is legfeljebb pár évtizede meglévő új jelentésről beszélhetünk), ennek megfelelően a regisztrálása – az érintett névmási elemek számtalan egyéb, szintén gyakori funkciója mellett – igen nehéz.

2. Szórend: mint fentebb már említettük, a szórend nem okvetlenül ad biztos fogódzót. Egyazon névmási (eredetű) elem ugyanazon mondatbeli pozíciójában diskurzuszjelölői, de névmási funkciójú is lehet. Ha a (22), (23), (24) példákat megnézzük, ezekben akár névmási szerepűnek is vélhetnénk az egységeket, ugyanakkor újabb, diskurzuszjelölői funkciójukban is feltűnhetnek ugyanezekben a pozíciókban (korábbi vizsgálatunkban az *ilyen* szisztematikusan jelent meg főnév/névszó előtt, kb. 30%-ban, az *így* pedig határozói funkciójú elemek előtt, kb. 50%-ban, l. Dér 2010: 167, 166). A vizsgált elemek közül még az *ilyen* az, amely a leginkább megfogható a mondatbeli pozíció alapján (részletesebben l. Dér megj. alatt), diskurzuszjelölői változata nem jelenhet meg fokhatározóként fokozott melléknév előtt (pl. **ilyen 'nagyon' okosabb ember*), sem alárendelt jelzőjeként egy ugyancsak jelzőként álló kifejezésnek (pl. **ilyen szép ember*). Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a fenti példák esetében beszélt nyelvi adatokról van szó.

Mindegyik vizsgált elem esetében elmondhatjuk, hogy diskurzuszjelölői funkcióval akkor van dolgunk, ha hiányzik a lehetséges ante- vagy posztcedens, illetve az elemnek nincs utalószerzői szerepe (hiányzik a kötőszerzői párja is, illetve nem tehető ki). Azokat az eseteket tehát, amelyekben a hallott beszélt nyelvi mintában mind a névmási, mind a diskurzuszjelölő funkciót egyaránt lehetségesnek ítéltük, illetve egyik címkét sem tudtuk biztosan az adott példányra illeszteni, az átmeneti esetek közé soroltuk.

Mindenképpen szólnunk kell a kötőszerzői kategóriáról, illetve arról, hogy miért nem vettük fel a saját vizsgálatunkban a névmási és a diskurzuszjelölői kategória mellett önálló csoportként, amikor a szakirodalom szerint (l. fentebb a szótárakat) az *így* és az *azért* elem is rendelkezhet ilyen funkcióval. Fentebb már említettük, hogy a kötőszerzői szerep sokban átfed a diskurzuszjelölői funkciókkal (illetve azok egy részével), és mindkét kategória esetében felvetődik a kérdés, hogy mennyiben szófajról és mennyiben funkcióról van szó. Vizsgálatunkban igyekeztünk elkerülni ezt a problémát: az *így*-nél teljesen kihagytuk a kötőszerzői funkciójú előfordulásokat.

Az *azért* elem helyzete ennél bonyolultabb volt,² ugyanis megkérdőjelezhető, hogy volt/van-e tisztán kötőszerzői szerepe: az említett szótárak „kötőszerzői” példáinak egy jó része igazából utalószerzői takar, mivel kitehető a hozzá kapcsolódó kötőszerző:

² NB. Nem ugyanazokat az eseteket fogadjuk el kötőszerzői és névmásinak, mint a Nagyszótár és a Magyar értelmező kéziszótár szerzői.

- (14) *Fontos, azért jól figyelj!* → *Azért jól figyelj, mert fontos!* ~ *Jól figyelj(.) azért, mert fontos!*

Vagy pedig diskurzusjelölői szerepben mutatja az *azért*-ot:

- (25) *Csakhamar elértük azért ama nagyszerű épület bejáratát, mely már egyszer elképzeltatta szemeimet.* (NSz. 1521)

Enk alapján azt feltételeztük, hogy az *azért* esetében nem szükséges kötőszói funkciót felvenni, ennek a kategóriának a megléte nem teljesen bizonyítható. A látszattal ellentétben ugyanis az *azért* nem ekvivalens, így nem is helyettesíthető be sem a *de*, sem a *tehát*, *következésképpen* kötőszókkal, a (13)-as és a (14)-es példában sem működik ez a változtatás. Fontos látnunk, hogy nem arról van szó, hogy az említett kötőszók ezekben a mondatokban ne lennének kitehetők (sőt általában kitehetők az *azért* mellé, ez szintén azt mutatja, hogy az *azért* nemigen tud önállóan kötőszó lenni), csak éppen nem úgy, mint az *azért*-tal ekvivalens elemek:

- (13) *Megbántottál, de azért csak szeretlek!* ≠ *Megbántottál, azért csak szeretlek.* ≠ *Megbántottál, de csak szeretlek.*
 (14) *Fontos, azért jól figyelj!* ≠ *Fontos, tehát jól figyelj!*

Egy részletes szemantikai-pragmatikai vizsgálat felfedi, hogy az *azért* feltehetően azért jelent meg bizonyos kötőszók mellett, hogy az ellentét fonákokság jellegét emelje ki, majd ettől hamar elszakadt. Ezt követően a proposícióban foglaltaknak (amely lehet a beszélő saját véleménye is) a hallgatónak tulajdonított (esetleg valamiféle általános, közös) várakozással, elvárással szembeni ellentétét, azzal való szembehelyezkedését fejezi ki. Ezt jól mutatja, hogy ez a várakozás/elvárás egy megengedő mellékmondatba ültetve behelyezhető az *azért* után (a legáltalánosabban 'bár nem várnánk' jelentésben).

- (26) *Próbáljuk már úgy csinálni, hogy azért [bármennyire is várható lenne a megbüntetéssem] engemet se rúgjanak fenéken!* (NSz: 1521)
 (27) *Hát úgy tűnik, hogy azért [bár más lett volna várható] emberekkel is sokat társalgott erről.*
 (28) *Jó, de mondjuk egy hajléktalannak a szerveit azért [bármennyire is azt gondolnánk, hogy egy haldokló bármilyen szervadományak/szervdonornak örül] nem szeretném magamban tudni.*

Az *azért* kihagyásával ez a jelentés egyértelműen eltűnik. Vagyis a szakirodalomnak abban igaza van, hogy az *azért* képes fonákokságot visszaadni, ebből azonban nem következik, hogy kötőszóvá vált, és az sem, hogy bármilyen fonákokságot vissza tud adni. Ezt egy gyors próba mutatja: *Mari alszik, bár/noha/pedig Feri ordibál* – az *azért* itt nem tehető be a kötőszók helyére. Az *azért* tehát nem általában vett (objektív) fonákokságot fejez ki, hanem egy beszélői attitűdöt, elvárást, amelyben – egyebek mellett – fonákokság is szerepel. Ezt pedig diskurzusjelölői (attitűdjelölői) funkcióknak tarthatjuk. Erre, vagyis a diskurzusjelölői szerepre láthatunk egy-egy példát – a három másik vizsgált elemmel együtt – az alábbiakban a saját vizsgálatunk anyagából:

- (29) *És akkor mire minden lezajlik, az körülbelül olyan fél hét felé kezdődik a vacsora.*
 (30) *Azzal azért jót is teszel, hogyha fölajánlod a szíved.*
 (31) *Négy gyermekem van, sokáig voltam otthon velük, ilyen GYES-en, GYED-en.*
 (32) *Elég koszos ahhoz Magyarország, hogy elkél egy-két kéz, aki esetleg így tisztogatja.*

A kiválasztott megnyilatkozásokat 10 magyar és/vagy alkalmazott nyelvészet szakot végző vagy végzett beszélővel (5 nő, 5 férfi; életkoruk 22–37 év, átlagosan 26,0 év) olvastattuk fel, stúdiókörülmények között.

A 36 spontán és a 360 felolvasott megnyilatkozásrealizációt elemeztük abból a szempontból,

hogyan a célszó (az *ilyen, így, azért, akkor*) és a környezete az adott közlésben milyen akusztikai paraméterekkel rendelkezik, vagyis a célszó hogyan viszonyul a környezetéhez. A szakirodalom szerint (vö. Gósy 2004: 198) hangsúlyélményt idéz elő, ha egy szótag magánhangzója frekvenciában, intenzitásban, időtartamban kiemelkedik a környezetéből, azaz magasabb frekvencián és/vagy nagyobb intenzitással (nyomatékkal) és/vagy hosszabb időtartammal realizálódik a környező szótagok magánhangzóinál, illetve ha a szótagot szünet előzi meg. Ezek alapján a következő paramétereket határoztuk meg a Praat 5.2 program (Boersma–Weenink 2010) segítségével, manuálisan.

1. Frekvenciaszerkezet. Megmértük az alaphangmagasságot (Hz) a célszón és annak 5-5 szavas kontextusán (megelőző 5 szó és követő 5 szó). A mérést a szavak első szótagjában, azok lokális frekvenciamaximumán végeztük el (néhány esetben az adott szóra jellemző frekvenciamaximum nem az első szótagban jelentkezett, ekkor a szótag pozíciójától függetlenül a maximális frekvenciaértéket adatoltuk³). Ezt követően kiszámítottuk az F_0 -értékek arányát: 100%-nak tekintettük a célszón mért frekvenciaértéket, és meghatároztuk a kontextusbeli frekvenciaértékek ehhez való százalékos viszonyát. Ezáltal összevethetővé váltak a különböző (akár eltérő nemű) beszélők realizációi is. Azokban az esetekben, amikor a célszó és/vagy a környezete glottalizáltan realizálódott, nem végeztük el a számítást. Természetesen ugyancsak adathiányt regisztráltunk a megelőző szóhoz való viszony tekintetében abban az esetben, amikor a célszó közlés eleji helyzetben jelent meg.

2. Intenzitás szerkezet. Megmértük az intenzitást (dB) a célszón és annak 5-5 szavas kontextusán (megelőző 5 szó és követő 5 szó). A mérést a szavak első szótagjában, azok lokális intenzitásmaximumán végeztük el (néhány esetben az adott szóra jellemző intenzitásmaximum nem az első szótagban jelentkezett, ekkor a szótag pozíciójától függetlenül a maximális értéket adatoltuk). Ezt követően kiszámítottuk az intenzitásértékek különbségét.

3. Időtartam. Megmértük a célszó időtartamát (ms). Figyelembe vettük, hogy a vizsgált lexémák némelyikének esetében különböző mértékű lenizációs folyamatok játszódhattak le, például az *azért* szót [ɔze:], [ɔze:r], [ɔze:t] és [ɔze:rt] alakban is megvalósították a beszélők. A realizációkat a szerint csoportosítottuk, hogy mely hangokat érintette a törlés, és csoportonként kiszámítottuk az időtartam átlagát. Ezt az értéket tekintettük 100%-nak, és ehhez viszonyítva határoztuk meg az adott realizáció százalékos hosszát.

4. A megelőző szünet időtartama. Adatoltuk, hogy a célszót megelőzte-e szünet, amennyiben igen, megmértük ennek időtartamát (ms). Nem határoztunk meg alsó mérési határt, bármely auditíve percipiálható és az oszcillogramon látható jelkimaradást szünetnek vettünk (természetesen, ha az nem szegmentális szerkezeti elemként jelent meg). A továbbiakban ezzel az időtartamértékkel dolgoztunk. Ha a célszó a közlés első szava volt, ezt adathiányként kezeltük, ha a közlés belseji megvalósulást megelőzően nem tartott szünetet a beszélő, 0 ms-os értéket rögzítettünk.

A fenti paraméterek alapján meghatároztuk a megnyilatkozások realizációtípusait. Mindegyik típusból egyet választottunk ki a percepció teszteléshez. A tesztanyagban végül összesen 21 spontán és 70 olvasott megnyilatkozás szerepelt.

Két percepció tesztet végeztünk el. Az első percepció tesztben 6 fonetikus vett részt, akik a 91 megnyilatkozást egyszeri ismétléssel (182 közlés), randomizált sorrendben hallgatták meg. A tesztet ugyancsak a Praat szoftver segítségével készítettük el és futtattuk le. Előzetes instrukcióként a következő néhány mondat szerepelt: „A következőkben természetes beszédből kivágott közlés(részlet)eket fog hallani. Kérem, jelölje be, hogy hangsúlyosnak észlelte-e a képernyő felső sorában kiemelt szót. Fontos: az a kérdés, hogy a kiemelt szavak valóban hangsúlyosan realizálódtak-e, nem pedig az, hogy a nyelvi szabályok szerint hangsúlyosnak kellene-e lenniük. (A közlések igény szerint újra meghallgathatók.) A kísérlet indításához klikkeljen a képernyőre.” A tesztelők fejhallgatón hallgatták a közléseket, a monitoron a lejátszott megnyilatkozásoknak megfelelően a következő kérdés variálódott: „Ebben a közlésben hangsúlyos az AKKOR/AZÉRT/ÍGY/ILYEN szó?”

A második percepció tesztben egyetemi hallgatók vettek részt (magyar szakos BA-t végzett elsőéves MA-hallgatók, nők, 22–24 évesek). Az ő feladatuk az volt, hogy (az erre vonatkozó nyelvész-

³ Olasz (2002) felolvasott kijelentő mondatok „kevésbé hangsúlyozott” helyein szintén adatolt a második szótag magánhangzójára eső lokális frekvenciamaximumot. A szerző megjegyzi, hogy ekkor „a szóhangsúlyt semmiképpen sem a második szótagon lévőnek halljuk” (80). Vagyis a hangsúly akár két (vagy más adatok szerint akár három) szótagon is „elterülhet” az F_0 -változás szempontjából.

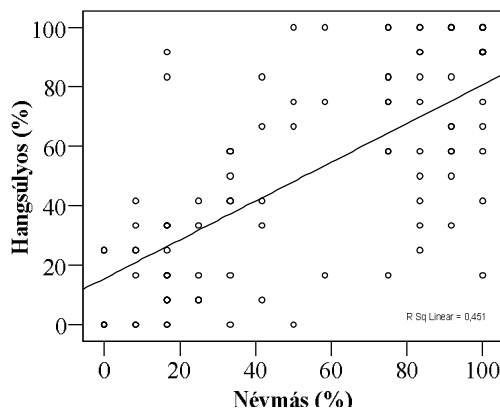
szeti ismeretek átismétlését követően) állapítsák meg, hogy a közlésben elhangzott célszók diskurzusjelölői vagy névmási funkcióban szerepelnek-e. Ezt a tesztet szintén a Praat szoftver segítségével készítettük el és futtattuk le. Itt ugyancsak random sorrendben szerepeltek a hangminták, de ezúttal nem ismétlődtek. Az adatközlőknek szóló instrukció a következő volt: „A következőkben természetes beszédből kivágott közlés(részlet)eket fog hallani. Kérem, jelölje be, hogy a képernyő felső sorában kiemelt szó SZINTAKTIKAI-SZEMANTIKAI vagy PRAGMATIKAI/DISKURZUSJELÖLŐI funkciót tölt-e be a közlésben. (A közlések igény szerint újra meghallgathatók.) A kísérlet indításához klikkeljen a képernyőre.” A tesztelők fejhallgatón hallgatták a közléseket. A képernyő felső részében a célszó a lejátszott megnyilatkozásoknak megfelelően variálódott, a képernyő alsó részében pedig két „gomb” volt látható „SZINTAKTIKAI-SZEMANTIKAI” és „PRAGMATIKAI/DISKURZUSJELÖLŐI” felirattal. Az adatközlők az egérrel ezekre kattintva hoztak döntést a célszó funkciójáról.

A percepció tesztek eredményeit a következőképpen értékeltük ki. A hangsúlytesztben részt vevő 6 fonetikus minden hangmintát kétszer hallgatott és ítélte meg, ezért közlésenként 12 hangsúlyítélet született. Ez alapján minden célszó-előforduláshoz rendeltünk egy százalékos értéket, amely azt mutatta meg, hogy milyen arányban ítéltek azt hangsúlyosnak az adatközlők. (Ez az érték nem volt érzékeny a megítélés következetességére, vagyis arra, hogy egy-egy tesztelő mindkét alkalommal hangsúlyosnak/hangsúlytalanak ítélte-e a célszót.) A funkciót vizsgáló percepció tesztben 12 adatközlő vett részt, akik ismétlés nélkül hallgatták meg a véletlenszerű (adatközlőnként is változó) sorrendben lejátszott közléseket. Ebben a tesztben tehát célszónként ugyancsak 12 választ kaptunk, amelyek közül csak a névmási minősítéseket számoltuk össze. Itt százalékos értékkel azt adtuk meg, hogy milyen arányban ítéltek névmásnak az adott előfordulást.

Ezt követően Pearson-féle korrelációelemzéssel (SPSS 15.0) megvizsgáltuk, hogy van-e összefüggés a hangsúlyossági és a funkcióítéletek aránya között.

Eredmények

Az eredmények közül először a funkcióra és a hangsúlyosságra vonatkozó percepció ítéletek összefüggését elemezzük, majd a hangsúlypercepció akusztikai fonetikai hátterét vizsgáljuk meg példákon. Mivel az összes megnyilatkozás akusztikai elemzésének ismertetése túlnyúlna e tanulmány keretein, lexémánként azokat a közléseket elemezzük, amelyeket a legnagyobb és a legkisebb arányban ítéltek hangsúlyosnak a fonetikus tesztelők.

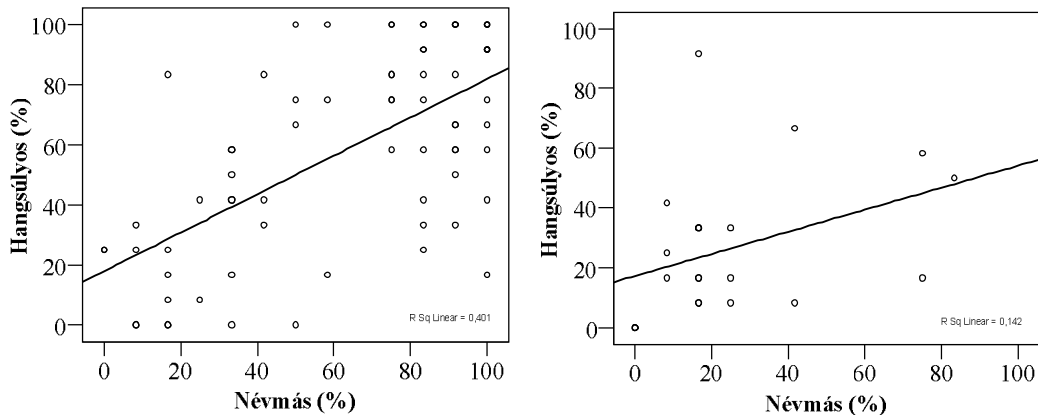

1. ábra

A funkció- és a hangsúlyítéletek összefüggése az összes vizsgált előfordulás tekintetében (az összefüggés erősségét az adatpontokra illesztett trendvonal meredeksége érzékelteti)

Az összes vizsgált előfordulást (a percepciók tesztben szereplő 91 közlésbeli célszót) tekintve a korrelációelemzés szignifikáns, közepesen erős összefüggést mutatott ki a hangsúlyosságra és a névmási funkcióra vonatkozó ítétek között ($r = 0,671$, $p < 0,01$; vö. 1. ábra). Igazolódott tehát, hogy a vizsgált lexémákat névmási funkcióban valóban hangsúlyosnak percipiálják a hallgatók.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az összefüggés erősségét befolyásolja-e az, hogy a vizsgált célszó tipikusan/egyértelműen névmás/diskurzuszjelölő az előzetes elemzés alapján. Jelentős különbség mutatkozott a biztosan névmásnak/diskurzuszjelölőnek ítélt előfordulások hangsúlyossági ítéletei és a bizonytalan/átmeneti előfordulásokéi között (2. ábra). A tipikus előfordulások esetében szignifikáns, közepesen erős korreláció mérhető ($r = 0,633$, $p < 0,01$), az átmenetinek minősített célszóknál nem szignifikáns az összefüggés ($r = 0,377$, $p = 0,08$).

2. ábra

A funkciót tekintve tipikus/egyértelmű (bal oldalon) és bizonytalan/átmeneti (jobb oldalon) előfordulások hangsúlyosságának megítélése

Lexémákra bontva is elemeztük a funkció és a hangsúlyosság közötti korrelációt. Az *akkor* esetében nem mutatott ki összefüggést a Pearson-próba ($r = 0,292$, $p = 0,157$), azaz ennek a lexémának az esetében nem igazolódott, hogy a névmási használat hangsúlyos, a diskurzuszjelölői pedig hangsúlytalan előfordulásokat eredményezne.

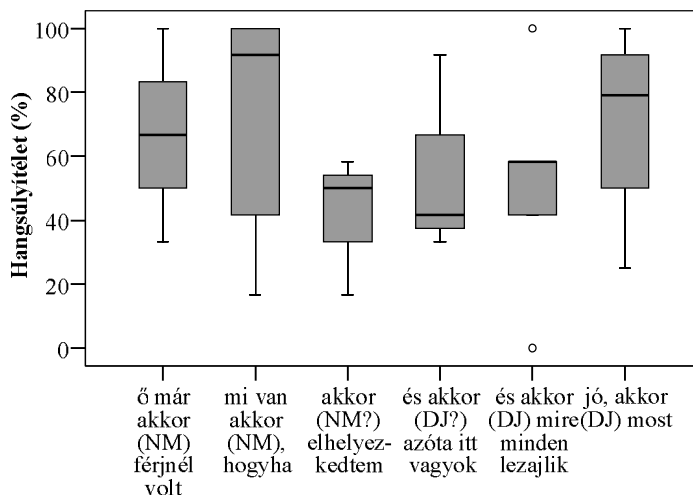
A konkrét példákra kapott adatokat megvizsgálva az előzetes kategorizáció és a percepciók döntései között abban nincs eltérés, hogy mely előfordulások tekinthetők névmási és melyek diskurzuszjelölői funkcióúaknak. Az egyes elemeknek a grammatikalizációs ösvényen elfoglalt helyzetét (tipikus névmás → átmeneti – inkább névmás → átmeneti – inkább diskurzuszjelölő → tipikus diskurzuszjelölő) tekintve ugyanakkor kisebb eltéréseket tapasztalunk: az előzetes nyelvészeti megközelítés és a percepciók tesztben kapott adatok más példákat mutatnak tipikusnak, illetve átmenetieknek (vö. 1. táblázat 2–3. és 4–5–6. példa).

1. táblázat

Az előzetes és a percepció teszt alapján kialakult kategorizáció az *akkor* példái esetében

	Előzetes kategorizáció	A névmási minősítések aránya (%) ³	Megnyilatkozás
1.	Névmás, tipikus	90,0	<i>Anyukám nevelt minket, s ő már akkor férjénél volt.</i>
2.	Névmás, tipikus	66,7	<i>Mi van akkor, hogyha itt valakinek orvosi segítségre van szüksége?</i>
3.	Névmás, bizonytalan	77,8	<i>Hát sajnos ugye nem volt, aki fedezze a tanításomat, akkor elhelyezkedtem.</i>
4.	Diskurzusjelölő, bizonytalan	13,9	<i>Mondta, hogy tudnék-e holnap reggel jönni dolgozni, és akkor azóta itt vagyok több mint tíz éve.</i>
5.	Diskurzusjelölő, tipikus	36,7	<i>És akkor mire minden lezajlik, az körülbelül ilyen fél hét felé kezdődik a vacsora.</i>
6.	Diskurzusjelölő, tipikus	39,6	<i>Jó, akkor most hárman fogunk beszélgetni.</i>

Az *akkor* példáira kapott hangsúlyítétek megoszlását látjuk a 3. ábrán. A hangsúlyészlelés (a korrelációelemzés eredményével összhangban) független a funkció minősítésétől, ez ugyanakkor arra utal, hogy a percepció nem támaszkodik a hangsúlyosságra ennek a lexémának a pragmatikai értelmezésében, vagy pedig az *akkor* funkciótól függetlenül lehet hangsúlyos vagy hangsúlytalan a vizsgált realizációkban. Az 50%-hoz közelítő mediánértékek és a hangsúlyítétek nagy szóródása mindemellett a hangsúlypercepció nagyfokú bizonytalanságára utal a vizsgált megvalósulások esetében.

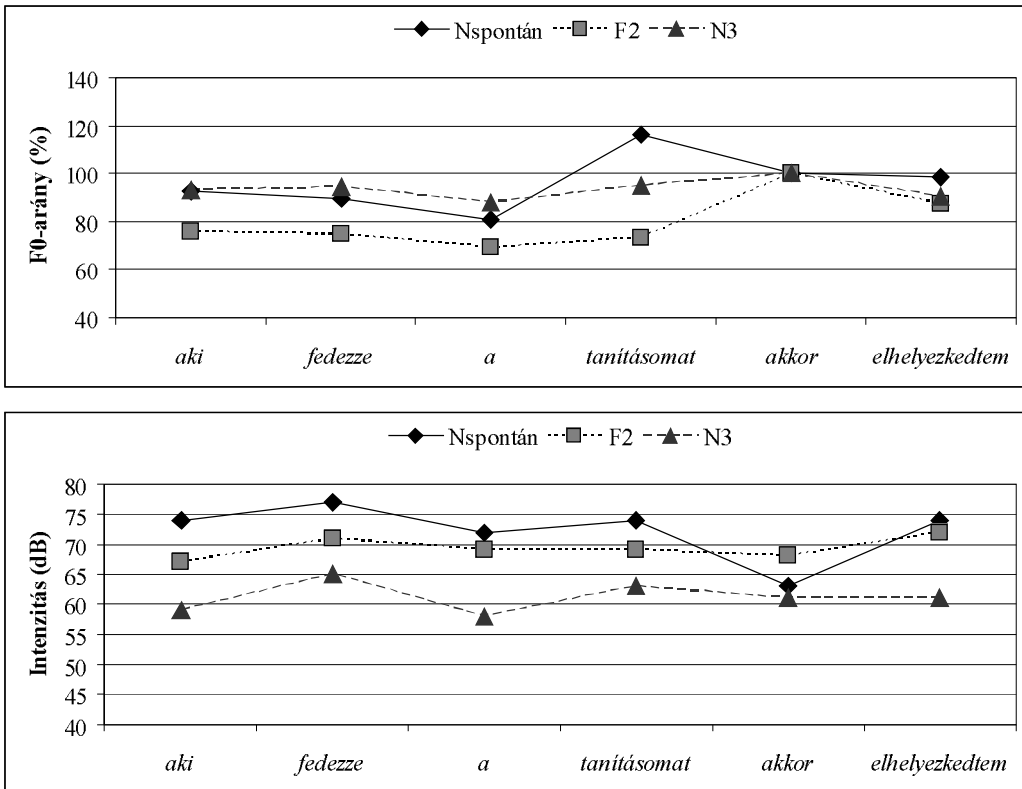
3. ábra

A hangsúlyítétek megoszlása az *akkor* vizsgált előfordulásai esetében (medián és szóródás)⁴

⁴ Az adatok úgy értelmezendők, hogy minél nagyobb a százalékos érték, a percepció tesztben részt vevők szerint annál közelebb áll a példa a tipikus névmási funkcióhoz, minél kisebb a szám, annál jobban közelíti a példa a tipikus diskurzusjelölő használatához. Az 50% körüli értékek a két kategória közötti átmeneti helyzetre utalnak.

⁵ A dobozdiagram mindkét végükön bajuszvonalal rendelkező téglalapokat mutat az egyes megnyilatkozások esetében. Ebben az ábrázolási módban a bajuszvonalak adják meg az összes adat minimum- és maximumértékét (a kiugró értékeket – ha vannak – csillag, illetve pont jelöli). A téglalap az első és a harmadik kvartilis (az adatsor negyedelő pontjai) közé eső értékeket öleli fel, a téglalap belsejében látható vastagabb vízszintes vonal pedig az adathalmaz mediánja (középső értéke, amely nem azonos a számtani átlaggal, és azzal szemben előnye, hogy kevésbé érzékeny a kiugró értékekre).

Átlagosan a *Hát sajnos ugye nem volt, aki fedezze a tanításomat, akkor elhelyezkedtem* közlés célszavát ítélték a legkisebb arányban hangsúlyosnak az adatközlők, de ez a 41,7%-os eredmény sem utal arra, hogy a megnyilatkozásrealizációkban az *akkor* egyértelműen hangsúlytalan lenne. A percepciós tesztekben egy spontán és két olvasott megvalósulás szerepelt (4. ábra). A spontán realizációt mindössze 16,7%-ban ítélték hangsúlyosnak, az akusztikai paraméterek (alapfrekvencia, intenzitás, időtartam, megelőző szünet) egyikében sem tapasztalunk többletet a környezethez képest. A két olvasott megnyilatkozás 50,0, illetve 58,3%-ban minősült hangsúlyosnak, mindkét esetben csak az F_0 kismértékű kiemelkedése állhat a hangsúlyos ítéletek háttérében, a többi akusztikai paraméter tekintetében nincs eltérés. Ugyanakkor N3 női beszélő esetében a célszó alapfrekvenciája csak 5,4, illetve 10,2%-kal tért el a megelőző, illetve a követő szóétól, mégis ezt érzékelték valamivel nagyobb arányban hangsúlyosnak, mint F2 beszélő *akkor*-realizációját, amely azonban 26,9 és 12,6%-kal emelkedett ki a környezetéből az alapfrekvenciát tekintve.

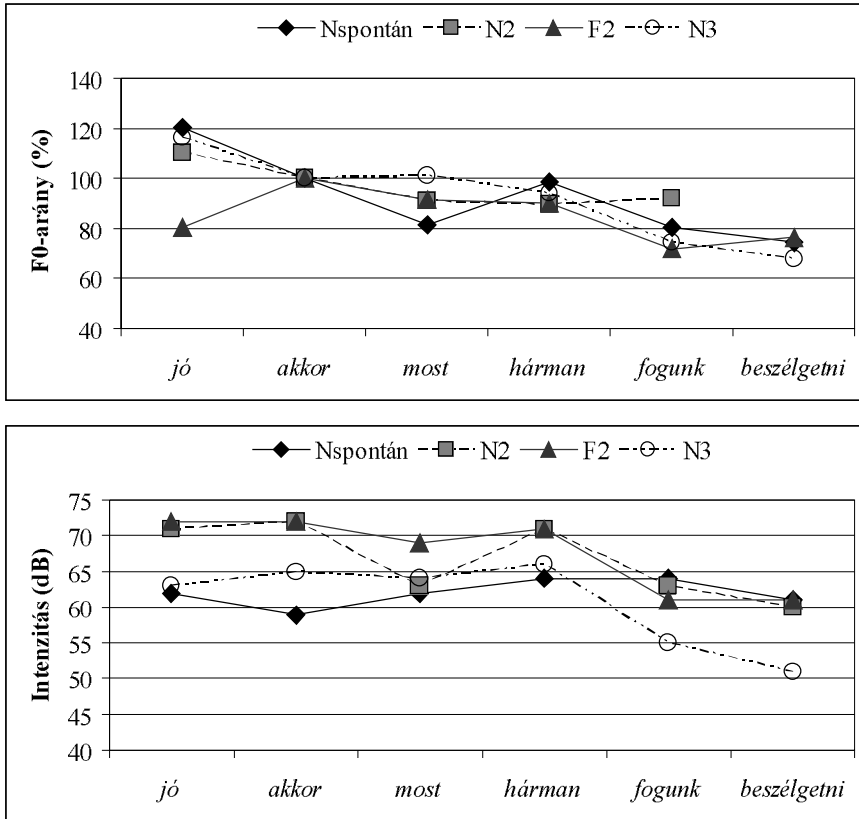

4. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) a *Hát sajnos ugye nem volt, aki fedezze a tanításomat, akkor elhelyezkedtem* közlés spontán és felolvasott változataiban (N = női beszélő, F = férfi beszélő)

A legnagyobb, átlagosan 70,8%-os arányban a *Jó, akkor most hárman fogunk beszélgetni* közlés célszavát ítélték hangsúlyosnak az adatközlők. A spontán megnyilatkozás (női beszélő, vö. 5. ábra) mindössze 25%-ban kapott hangsúlyos minősítést, az olvasottak 75,0, 83,3 és 100,0%-ban. A spontán változat esetében 1236 ms-os szünet előzte meg a célszót, amely ereszkedő dallamívbe illeszkedik (mintegy 20%-os lelépés előzi meg és követi), intenzitása pedig kisebb, mint a környező szavaké. Az a realizáció, amely minden ítélet szerint hangsúlyos volt, a célszó előtt nem tartalmazott szünetet, ugyanakkor 20%-kal volt hosszabb az *akkor* ebben a közlésben, mint máshol. A hanglej-

tés itt is ereszkedő (10-10%-os frekvenciacsökkenéssel a célszó előtt és után), az intenzitás pedig szinttartó, a célszó után nagy, 9 dB-es gyengüléssel. A két köztes változatban 158 és 178 ms szünet mérhető, a célszó-realizációk időtartama mintegy 10%-kal rövidebb. F2 megvalósításában egyértelmű alaphang-magasságbeli kiemelkedés mérhető, míg N3-éban lelépés után szinttartó a dallam. Az intenzitás mindkét változatban közel állandó (1–3 dB-es változás mérhető csak). Az összevetésből nem világos, hogy mi az oka a spontán és az olvasott megvalósulások közötti jelentős percepciósi ítéletbeli eltérésnek, hiszen az akusztikai paraméterek nem igazolják ezt.

5. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) a Jó, akkor most hárman fogunk beszélgetni közlés spontán és felolvasott változataiban (N = női beszélő, F = férfi beszélő)

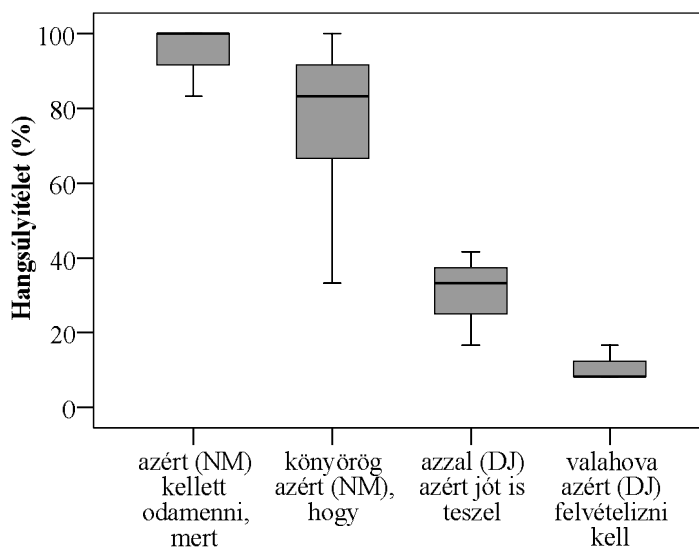
A korrelációelemzés az azért esetében mutatta ki a legerősebb összefüggést a funkció és a hangsúlyosság között ($r = 0,885$, $p < 0,01$). Ennek a lexémának az előfordulásai között az előzetes elemzés során (a vizsgált korpuszban) nem találtunk a névmási és a diskurzusjelölői funkció közötti átmenetet képező példányokat, ugyanakkor volt olyan megnyilatkozás, amelyben a percepciósi teszt résztvevői kevésbé tipikusnak érezték az azért diskurzusjelölői használatát (lásd 2. táblázat 3. példa).

2. táblázat

Az előzetes és a percepció teszt alapján kialakult kategorizáció az *azért* példái esetében

	Előzetes kategorizáció	A névmási minősítések aránya (%)	Megnyilatkozás
1.	Névmás, tipikus	91,7	<i>Azért</i> kellett odamenni, mert egy műszer elromlott.
2.	Névmás, tipikus	85,0	... <i>hogya</i> mondjuk egy rákos szenvedő beteg, aki könyörög <i>azért</i> , hogy – mit tudom én – halálos adag morfiumot adjanak be neki.
3.	Diskurzusjelölő, tipikus	36,1	Azzal <i>azért</i> jót is teszel, <i>hogya</i> följánlod a szívé.
4.	Diskurzusjelölő, tipikus	19,4	Amikor eljött ugye a negyedik év, akkor gondolkodtam, hogy hát valahova <i>azért</i> felvételizni kell, és hát mi legyen.

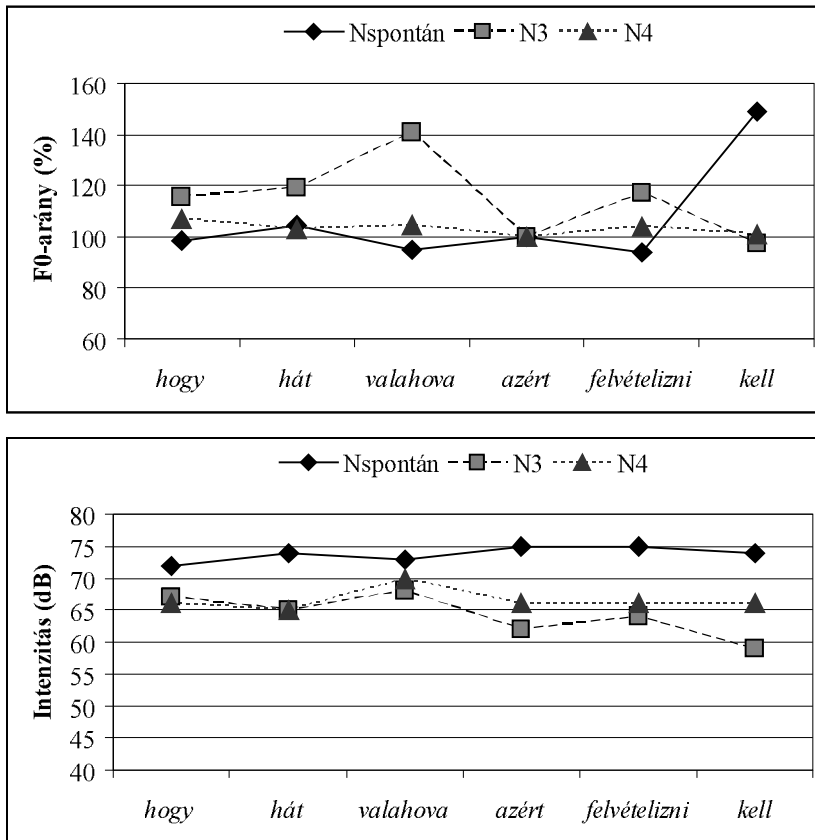
A 6. ábra megnyilatkozásoként is igazolja a funkció és a hangsúlyosság közötti erős összefüggést, bár volt olyan névmási előfordulás, amelyet a fonetikus tesztek egy része nem érzett hangsúlyosnak.

6. ábra

A hangsúlyítéletek megoszlása az *azért* vizsgált előfordulásai esetében (medián és szóródás)

A legkevesebb hangsúlyos minősítést (11,0%-os átlag) az *Amikor eljött ugye a negyedik év, akkor gondolkodtam, hogy hát valahova azért felvételizni kell, és hát mi legyen* megnyilatkozás célszava kapta. Szünet egyik esetben sem előzi meg a célszót. Időtartamát tekintve a spontán változat mintegy 20%-kal rövidebb az átlagnál, N3 felolvasásában 13%-kal hosszabb, N4-ében átlagos. A spontán és az egyik felolvasott megnyilatkozásban lapos dallammenet jellemzi a célszót és közvetlen környezetét, a másik olvasott realizációban az *azért* alaphangmagassága jelentősen alacsonyabb, mint a környezetéé (7. ábra). A célszó intenzitása hasonló vagy gyengébb, mint a közvetlen kontextusáé. A hangsúlytalan ítéletek tehát levezethetők az akusztikai szerkezetből.

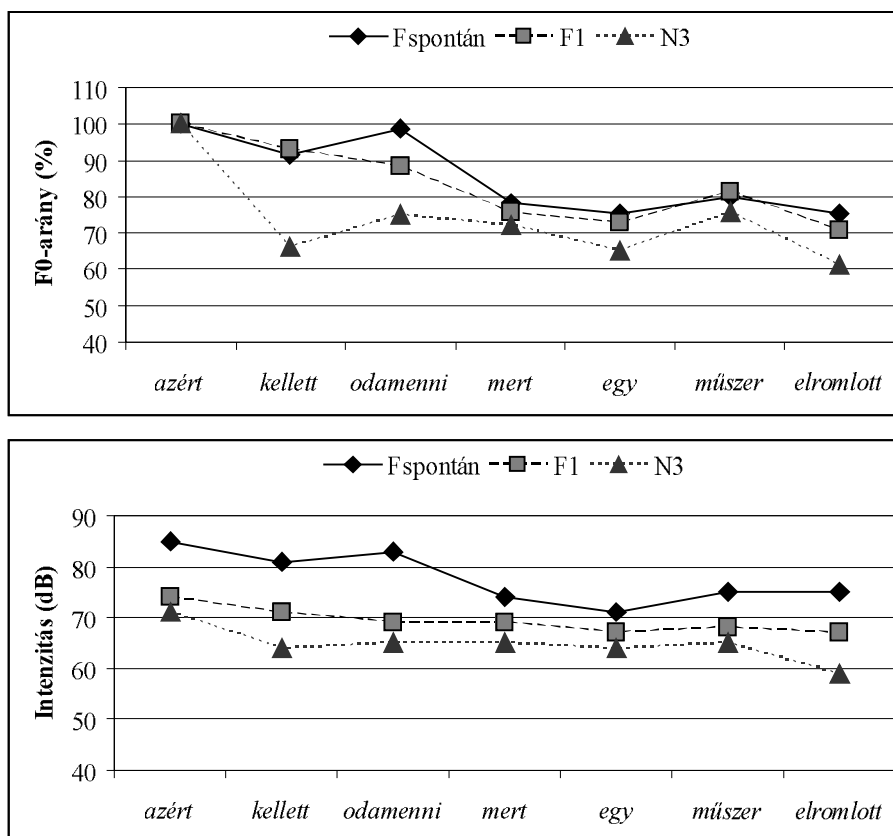

7. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) az Amikor eljött ugye a negyedik év, akkor gondolkodtam, hogy hát valahova azért felvételizni kell, és hát mi legyen közlés spontán és felolvasott változataiban (N = női beszélő)

Az *Azért* kellett odamenni, mert egy műszer elromlott közlésnek két felolvasott változatát válogattuk be a percepció teszthez, mindkettő maximális számú hangsúlyos minősítést kapott. A kettő között a legjelentősebb különbség (vö. 8. ábra) az, hogy a női adatközlő alaphangmagasságában esés látszik (-33,7%), míg a férfi bemondásában ereszkedő a dallam (-7,1%) a közlés elején. Az intenzitás alakulása irányát és meredekségét tekintve is mindkét realizációban a dallamét követi (a nőnél -7, a férfinnál -3 dB). (Az időtartam nem tér el az átlagtól egyik esetben sem.) A viszonylag nagy akusztikai eltérés ellenére a percepció ítéletek nem különböznek, vagyis a közlés eleji helyzet és a fókuszpozíció hatása feltehetően erősebben érvényesül, mint a következő szóhoz való viszony. A megnyilatkozás eredeti változata férfi beszélő interjújából származik. A célszó (*azért*) a közlés elején hangzik el, ezért eleve rá irányul a figyelem. Ugyanezt a hatást váltja ki a közlés eleji helyzetre egyébként is jellemző magasabb F_0 és az erősebb intenzitás (a következő szótagra 8,4%-nyit csökken a frekvencia és 4 dB-t az intenzitás); illetőleg a fókuszpozíció is. Mindennek fényében tulajdonképpen meglepő, hogy erre „csak” 83,8%-nyi hangsúlyos ítélet született.

Az ilyen esetében szignifikáns, közepes erős korrelációt mutat a funkció és a hangsúlyosság ($r = 0,657$, $p < 0,01$). A 3. táblázat és a 9. ábra összevetéséből kiderül, hogy az előzetes elemzésben már a diskurzusjelölővé válás útján elindult, de még inkább névmásinak minősített 3. példa az adatközlők (a produkció és a percepció teszt résztvevői) számára már egyértelműen diskurzusje-

8. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon)

az **Azért** kellett odamenni, mert egy műszer elromlott közlés spontán és felolvasott változataiban (N = női beszélő, F = férfi beszélő)

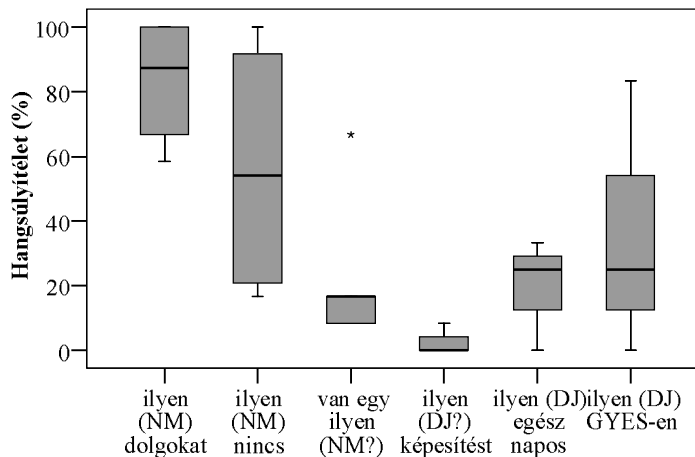
lölő (és hangsúlytalan). A dobozdiagramon az *ilyen nincs* szerkezet esetében látható nagy szóródás a hangsúlyossági ítéletekben arra vezethető vissza, hogy a beszélők egy része az *ilyen*-t, más részük a *nincs*-et hangsúlyozta, és ez utóbbi esetben az *ilyen*-t az adatközlők hangsúlytalanak minősítették. Ennek háttérében értelmezési különbségek, illetve az emocionalitásnak a hangsúlyozásra gyakorolt hatásai állhatnak. Bár a fonetikus adatközlők többsége hangsúlytalanak jelölte az *ilyen* GYES-en, GYED-en példa diskurzusjelölőjét, a nagy szóródás bizonytalan észlelésre utal – miközben a funkcióra vonatkozó tesztben az adatközlők egyértelműen diskurzusjelölőnek minősítették azt.

3. táblázat

Az előzetes és a percepció teszt alapján kialakult kategorizáció az *ilyen* példái esetében

	Előzetes kategorizáció	A névmási minősítések aránya (%)	Megnyilatkozás
1.	Névmás, tipikus	85,4	Egyébként meg fürni, faggni, szépítgetni a lakást, kertészkedni – <i>ilyen</i> dolgokat szeretek csinálni.

	Előzetes kategorizáció	A névmási minősítések aránya (%)	Megnyilatkozás
2.	Névmás, tipikus	91,7	<i>Az nem igaz, hogy mindenki ugyanannyit fog fizetni, ilyen nincs, ez képtelenség.</i>
3.	Névmás, bizonytalan	28,3	<i>Hát ugye Magyarországnak is van egy ilyen álma, hogy majd egyszer olimpiát rendez.</i>
4.	Diskurzusjelölő, bizonytalan	5,6	<i>Elvégeztem a Közgazdasági, vagyis a Pénzügyi és Számviteli Főiskolát, és ilyen mérlegképes könyvelői képesítést is szereztem.</i>
5.	Diskurzusjelölő, tipikus	8,3	<i>És akkor voltunk a barátainknál húsvét hétfőn, az ilyen egész napos program volt némi pálinkával és a maradék sonkák megevésével fűszerezve.</i>
6.	Diskurzusjelölő, tipikus	8,3	<i>Négy gyermekem van, sokáig voltam otthon velük ilyen GYES-en, GYED-en.</i>

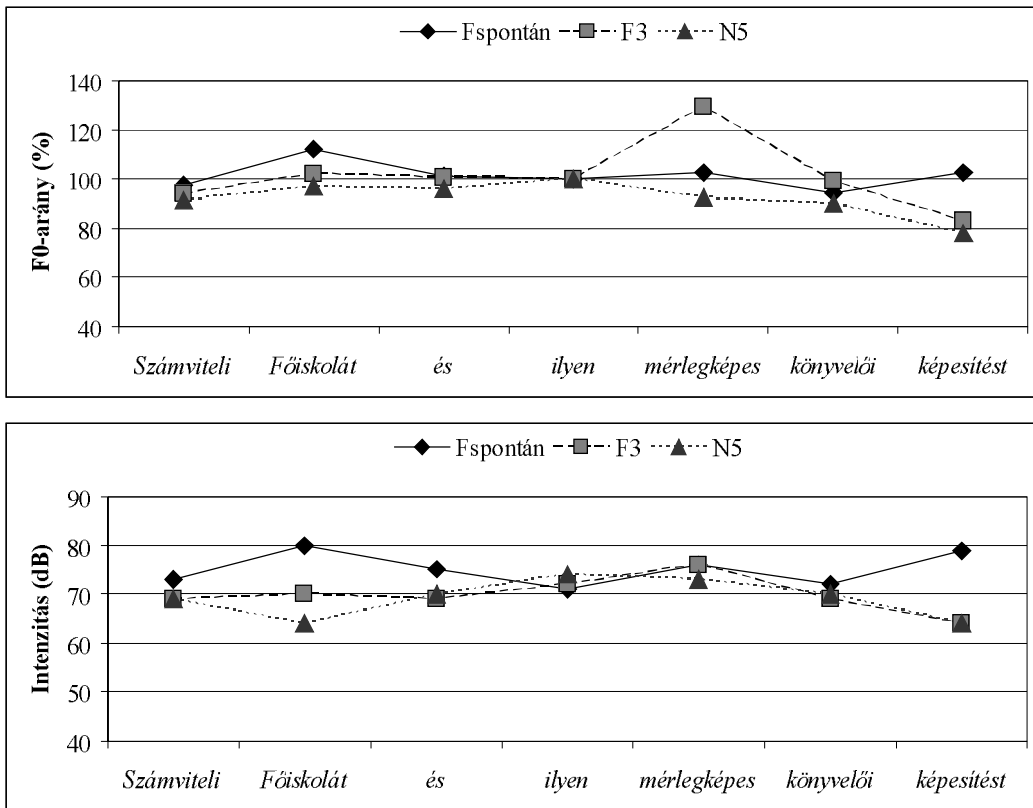

9. ábra

A hangsúlytételtek megoszlása az ilyen vizsgált előfordulásai esetében (medián és szóródás)

Mindössze átlagosan 2,8%-ban kapott hangsúlyos minősítést az *Elvégeztem a Közgazdasági, vagyis a Pénzügyi és Számviteli Főiskolát, és **ilyen** mérlegképes könyvelői képesítést is szereztem* megnyilatkozás célszava. Szünet egyik megvalósulásban sem mérhető. A két férfi beszélő (egy spontán, egy olvasott realizáció) ejtésében az *ilyen* időtartama az átlaghoz közelít, a női beszélő felolvasásában azonban 50%-kal meghaladja az átlagidőtartamot. A spontán beszédben és a női adatközlő felolvasásában lapos dallammenettel realizálódik a szöveggörnyezet, F3 esetében pedig az *ilyen* utáni nagymértékű frekvencianövekedés kelti a hangsúlytalanság érzetét (10. ábra). N5 megvalósításában a célszó intenzitása kismértékben kiemelkedik (talán ez idézhette elő az egyetlen hangsúlyos minősítést), F3 realizációjában folyamatos intenzitásérősödés figyelhető meg, a spontán ejtésben pedig gyengébb az *ilyen* intenzitása a környezeténél.

Az *Egyébként meg fürni, faragni, szépítgetni a lakást, kertészkedni – **ilyen** dolgokat szeretek csinálni* megnyilatkozás célszava átlagosan 83,3%-ban minősült hangsúlyosnak. A célszavak előtt 300–549 ms-os szünet mérhető az egyes realizációkban. Az eredeti, spontán közlés esetében mindössze 58,3% a hangsúlyos ítéletek aránya, és ez azzal függhet össze, hogy ereszkedő dallamívbe illeszkedik a célszó, és az intenzitása is gyengébb a megelőző szóéhoz képest. N1 ejtésében az *ilyen* időtartama több mint 20%-kal rövidebb az átlagosnál, míg a többi változatban átlagos az időtartam.

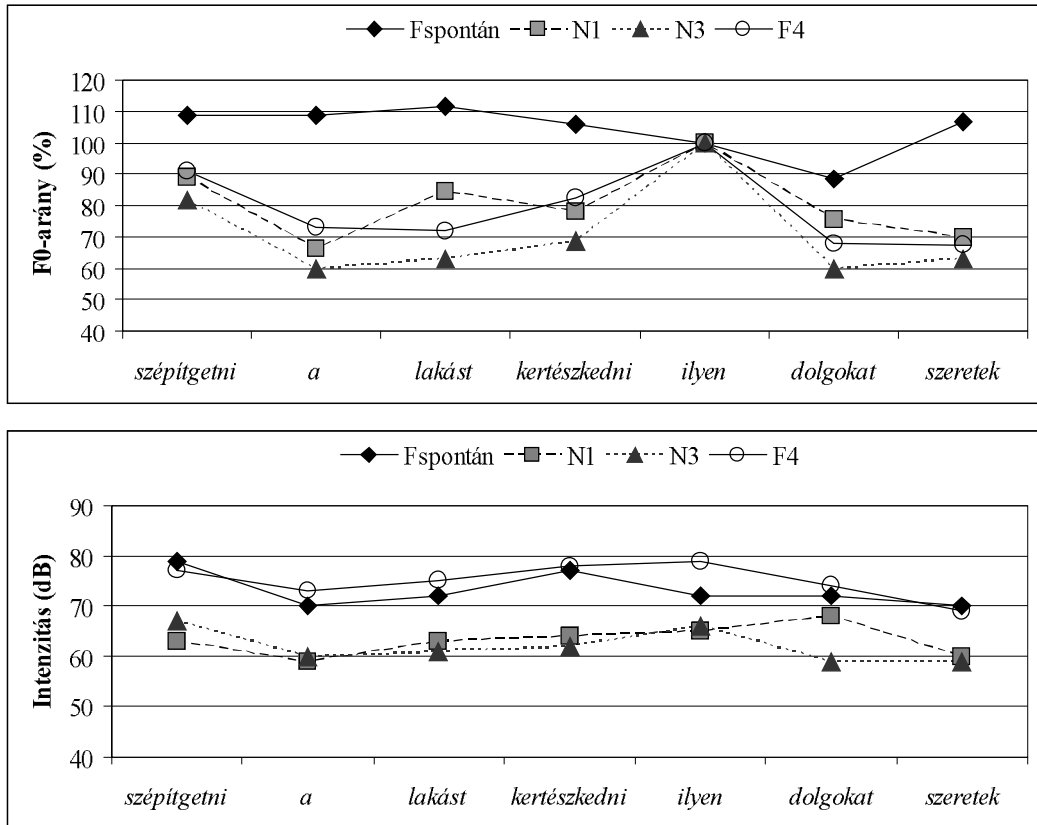

10. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) az Elvégeztem a Közgazdasági, vagyis a Pénzügyi és Számviteli Főiskolát, és **ilyen** mérlegképes könyvelői képesítést is szereztem *közlés spontán és felolvasott változataiban* (N = női beszélő, F = férfi beszélő)

Ez a változat talán ezért kapott „csak” 75,0%-ban hangsúlyos minősítéseket, annak ellenére, hogy az alaphangfrekvenciát tekintve kiemelkedik a célszó a környezetéből. A másik két realizáció célszavát minden esetben hangsúlyosnak ítélték az adatközlők, ezek mind a beszéddallam, mind a hangerőség vonatkozásában akusztikai többletet hordoznak.

A funkció- és a hangsúlyítéletek között szignifikáns, erős összefüggést mutatott ki a Pearson-próba az *így* esetében ($r = 0,814$, $p < 0,01$). Ugyanakkor az adatközlők funkcióítélete nem minden megnyilatkozást illetően egyezett meg a szerzők előzetes elemzésének eredményével (vö. 4. táblázat), miközben a funkció és a hangsúlyosság összefüggése ezekben a realizációkban is látszik (12. ábra). A *valahogy így* szerkezet második tagját az előzetes elemzésben a névmási funkcióhoz közelebb állónak tartottuk, ezzel szemben egyértelműen diskurzusjelölőinek, illetőleg hangsúlytalanoknak minősítették a tesztelők. A 4–5. példa között funkcionális különbség nincs, de a hangsúly- és a funkcióítéletek alapján inkább az utóbbit tartották átmenetinek, és az előbbi tipikusabb diskurzusjelölőnek a résztvevők. A legnagyobb eltérés az általunk diskurzusjelölőnek tartott utolsó példában figyelhető meg, ahol az adatközlők névmási funkciót társítottak az *így*-hez, amelyet jellemzően inkább hangsúlyosnak is minősítettek, bár e tekintetben nagyobb fokú bizonytalanság. Erre az a legvalószínűbb magyarázat, hogy bár a spontán közlésben az *így* egyértelműen diskurzusjelölő, a felolvasók többsége névmásként értelmezte és hangsúlyozta.

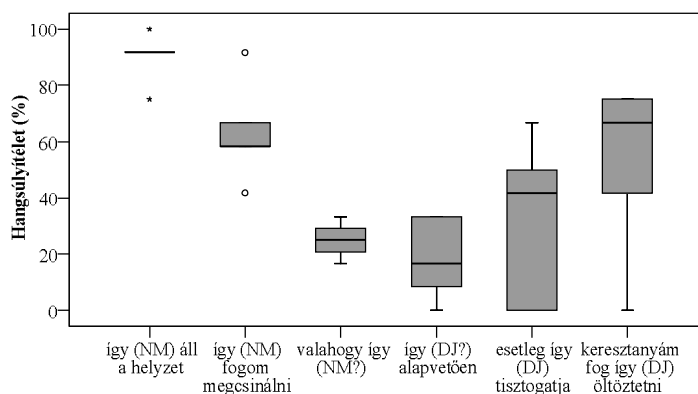
11. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) az Egyébként meg fürni, fāragni, szépítgetni a lakást, kertészkedni – **ilyen** dolgokat szeretek csinálni közlés spontán és felolvasott változataiban (N = női beszélő, F = férfi beszélő)

4. táblázat

Az előzetes és a percepciók teszt alapján kialakult kategorizáció az *így* példái esetében

	Előzetes kategorizáció	A névmási minősítések aránya (%)	Megnyilatkozás
1.	Névmás, tipikus	98,3	...tehāt szerintem jelenleg így áll a helyzet.
2.	Névmás, tipikus	94,4	Akkor lehet, hogy én is így fogom megcsinálni.
3.	Névmás, bizonytalan	11,1	Azért is, mert rájöttem valahogy így a felvételi során, amikor ki kellett tölteni a feladatlapokat.
4.	Diskurzusjelölő, bizonytalan	16,7	Nem gondolnám, hogy így alapvetően nehezen értek szót a gyerekekkel.
5.	Diskurzusjelölő, tipikus	28,3	Elég koszos ahhoz Magyarország, hogy elkél egy-két kéz, aki esetleg így tisztogatja.
6.	Diskurzusjelölő, tipikus	72,2	Valószínűleg a keresztanyám fog így öltöztetni.

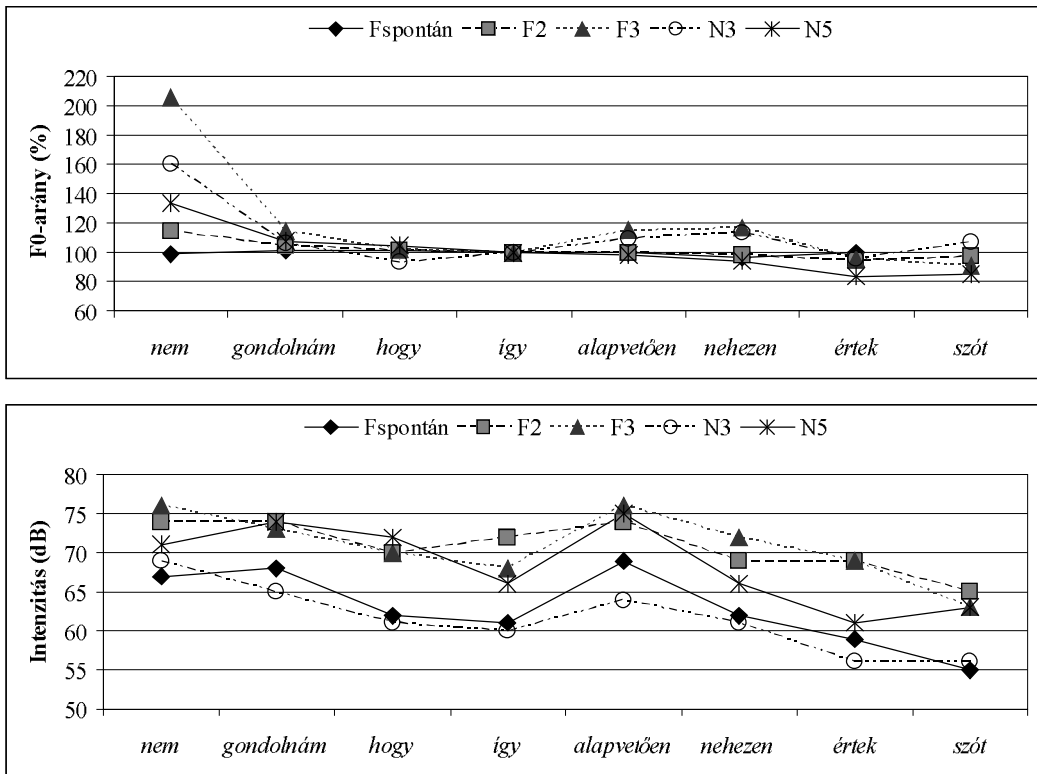
12. ábra

A hangsúlytételek megoszlása az így vizsgált előfordulásai esetében (medián és szóródás)

A *Nem gondolnám, hogy így alapvetően nehezen értek szót a gyerekekkel* változatai átlagosan 18,3%-os arányban kaptak hangsúlyos minősítést. Egyik célszó előtt sem tartott szünetet a beszélő. A spontán megnyilatkozásbeli *így* időtartama közel kétszerese az átlagénak, míg F2 beszélő az átlagnál mintegy 25%-kal rövidebben ejtette a diskurzusjelölőt. A többi realizáció időtartama átlagos. A beszéddallamot tekintve mindegyik változat szinttartó, esetleg laposan emelkedő dallamstruktúrát mutat a célszó közvetlen környezetében (13. ábra), az *így* alaphangfrekvenciája nem tér el jelentősen a megelőző és a követő szóétól. Az intenzitást tekintve a legtöbbször lokális minimumot látunk, egy vizsgált változatban fordul elő, hogy az intenzitás fokozatos növekedése a célszón áthaladva is folytatódik.

91,7%-nyi hangsúlyos minősítést kapott az *így a ...tehát szerintem jelenleg így áll a helyzet* közlés eredeti, spontán változatában (férfi beszélő). Az alaphangmagasság az egész szakaszban szinttartó, F₀-csúcsot sem a célszón, sem a közvetlen környezetében nem adatoltunk. Az intenzitásban sincs erősödés a célszó elhangzásakor, sőt 5 dB-es gyengülés mérhető, illetve a következő szóra látunk 2 dB-es erősödést (14. ábra). A célszó időtartama nem tér el az átlagtól, és nem előzi meg szünet. Vagyis az *így*-et a szakirodalomban meghatározott akusztikai fonetikai paraméterek egyike sem emeli ki a környezetéből. Valószínűsítjük, hogy az akusztikai szerkezet és a percepció eltérése mögött az a jelenség áll, hogy a nyelvi szabály ismerete felülírja az észlelést, hiszen az *így* ebben a megnyilatkozásban fókuszpozícióban jelenik meg, az ige előtt, vagyis a funkcióból és a pozícióból adódó preconcepció alapján hozhatták meg a hallgatók a hangsúlyosságra vonatkozó döntést.

Ugyanez a közlés a felolvasott változatokban 75,0–100,0% közötti arányban kapott hangsúlyos minősítést. Az egyöntetűen hangsúlyosnak ítélt változat N2 beszélő meghangosítása, amelyben a közlés a célszóig lassan ereszkedő-szinttartó, majd a célszó után irregulárisra válik a zöngé. Ez nagyfokú lelépés érzetét kelti (vö. Markó 2009), illetve az *így* időtartama ebben a realizációban 22,9%-kal hosszabb az átlagnál. Ezek okozhatnak hangsúlyélményt, bár az intenzitás alakulása nem támogatja ezt, és megelőző szünet sem adatolható. Ugyancsak glottalizációba megy át a dallam az F5 beszélő megvalósításában, amelyre szintén 91,7%-nyi hangsúlyos választ kaptunk, itt azonban nincs más akusztikai elem, amely ezt az észleletet támogatná. Ugyanilyen arányban ítélték hangsúlyosnak az F4 beszélőtől rögzített közlés *így* elemét, itt is nagyfokú, 24,1%-os alaphangfrekvencia-csökkenést mértünk, a többi akusztikai paraméter nem utal hangsúlyra. N1 beszélő esetében egyik vizsgált szempont szerint sem emelkedik ki a célszó a környezetéből, ez egyrészt magyarázza, hogy csak 75,0%-ban tartották hangsúlyosnak. Másrészt nyilván itt is a fókuszhelyzet lehet az oka annak, hogy a tesztelők háromnegyede hangsúlyosnak ítélte az *így* szót ebben a közlésben.

13. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) a Nem gondolnám, hogy így alapvetően nehezen érték szót a gyerekekkel közlés spontán és felolvasott változataiban (N = női beszélő, F = férfi beszélő)

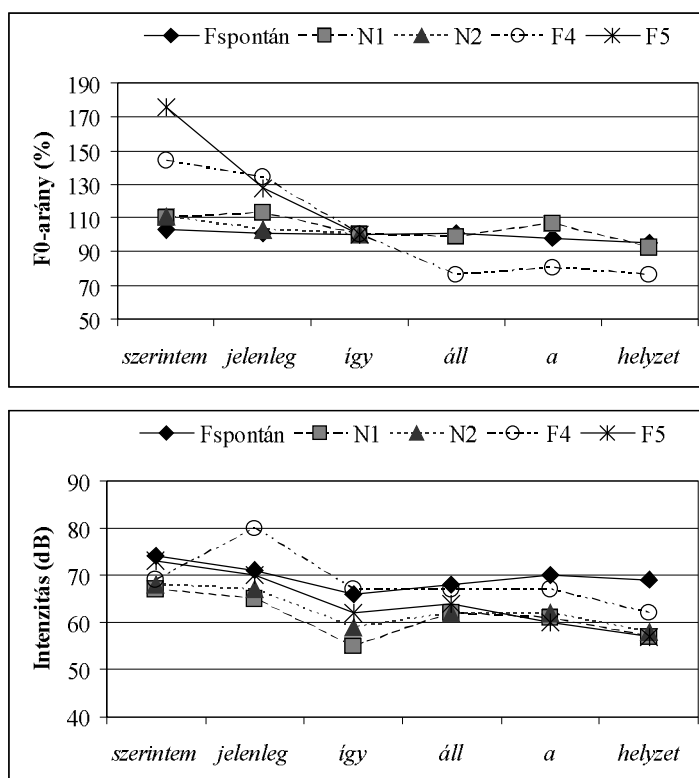
Következtetések

Az egyes mutató névmásból keletkezett diskurzuszjelölők esetében a funkció és a hangsúlyosság összefüggése eltérő mértékű: *akkor* < *ilyen* < *így* ≈ *azért*. Ennek okai összetettek, és az egyes elemek részletes funkcióelemzésével tárhatók fel, tehát – mint az alábbiakban látni fogjuk – az sem mindegy, hogy ha több diskurzuszjelölői szerepe is van az adott egységnek, akkor milyen jellegűek ezek.

Az *azért* esetében két, jó ideje stabilan elkülönült funkció figyelhető meg (jellemzően ok- és célhatározói szerep, diskurzuszjelölőként pedig a már említett mögöttes várakozásra vonatkozó főnákokság jelzése), amelyek távol esnek egymástól jelentésükben, így nem keverhetők össze.

Az *így*-nek névmásként egyértelmű funkciói vannak ('ilyen módon, ilyen állapotban'), kötőszói funkcióban eléggé rögzített pozíciójú (ha nem a tagmondat élén áll, már nem biztosan kötőszó), diskurzuszjelölői szerepei pedig az ezeken kívüliek. Tehát ennek az elemnek az esetében is elmondható, hogy a funkciók élesen elkülönültek.

Az *ilyen* annyiban más az előbbihez képest, hogy eredeti szófajában számtalan funkciója van: egyrészt gazdag melléknévi névmási szerepköre (de a jelzett szó, a főnév funkciójának megfelelő mondatrészi funkciókat is be tudja tölteni), másrészt fokhatározói szerepe ('nagyon, nagymértékben') is kialakult, amely a nyelvhasználatban rendkívül gyakori. Emiatt azt feltételezzük, hogy minél többféle funkciója van egy elemnek, annál nehezebb azokat csak a hangsúlyviszonyok mentén megragadni.

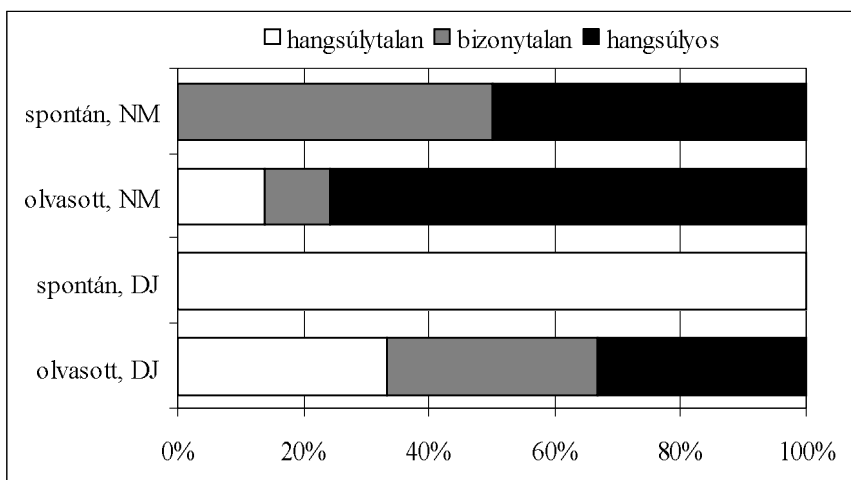

14. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) a ...tehát szerintem jelenleg így áll a helyzet közlés spontán és felolvasott változataiban (N = női beszélő, F = férfi beszélő)

Végezetül az *akkor*-ral kapcsolatos eredményeket több tényező együttesének tulajdoníthatjuk: még mindig a névmási funkciója a markáns, rendkívül gyakori használatú névmási utalószóként az *akkor* – *amikor*, illetve az *akkor* – *ha* szerkezetben. Diskurzusjelölői funkciója nehezen választható le az előbbiről (főként mert utóbbi esetben is tagmondateleji pozíciójú), jellemzően ilyenek az utalósóságtól már elszakadt szerepei, amelyek esetében kötőszói párja már nem tehető ki. Számolnunk kell annak a lehetőségével is, hogy az adatközlők névmási funkció alatt alkalmasint több vagy kevesebb dolgot értettek, mint mi. Így elképzelhető, hogy az *akkor* esetében az időhatározói funkció minősült inkább névmásinak, míg az utalósói ettől eltérőnek, történetesen diskurzusjelölőinek; és lehetséges, hogy az adatközlők csak a jól megragadható használatokat ismerik fel biztosan, a többit nem, és inkább tippelnek. A képet tovább árnyalja, hogy *akkor*-nak feltételezhetően már több diskurzusjelölői szerepe is van: a beszélő magához ragadhatja vele a figyelmet és a szót (*Akkor kezdjük!* típusú használat), és ez esetben hangsúlyosabb lehet, mint amikor diskurzusszegmenseket kapcsol (*és akkor* funkció).

Általánosságban jellemző volt, hogy az olvasott realizációkat nagyobb arányban ítélték hangsúlyosnak a percepciós tesztek résztvevői, mint a spontánokat, megvizsgáltuk ezért az ítéleteket a beszédmód függvényében. Összességében a spontán beszédben a névmási előfordulásoknak mintegy felét érzékelték hangsúlyosnak (azokat a példányokat számítottuk ide, amelyekre legalább 8 hangsúlyos minősítés született) az adatközlők; az esetek másik részében bizonytalanok voltak az ítéletek (5 : 7, 6 : 6 arányban ítélték hangsúlyosnak). A felolvasott realizációkban ugyanakkor

15. ábra

Az észlelési teszt minősítései a beszédmódok, valamint a célszók funkciója tekintetében (DJ = diskurzusjelölői előfordulás, NM = névmási előfordulás)

közel 80%-os a hangsúlyosnak minősített névmási szóalakok aránya. A diskurzusjelölőket a spontán beszédben mindig hangsúlytalanak észlelték a tesztelők, a felolvasásban azonban csak az előfordulások egyharmadát ítélték hangsúlytalanoknak, és ugyanilyen arányban fedeztek fel hangsúlyt a célszókon (15. ábra).

Ennek háttérében az állhat, hogy felolvasáskor a beszélő nem végez el bizonyos, a spontán megszólaláshoz elengedhetetlen beszédtervezési részfolyamatokat: a makrotervezést és a nyelvi struktúra megtervezésének egy részét nem kell megvalósítania (Levelt 1989), hiszen kész szöveget hangosít meg. Ráadásul a kísérletben a közlések felolvasása előtt volt lehetőség azok értelmezésére, így a beszélők nagyobb figyelmet fordíthattak az artikulációs tervezésre, illetve ennek részeként a szupraszegmentális megformálásra. Ebből adódóan a hangsúly kifejezésére, a hangsúlyosnak értelmezett szó kiemelésére is nagyobb erőfeszítést tettek. A spontán beszédben ezzel szemben a beszélőre hárul a teljes tervezési folyamat, amelyben az artikulációs kivitelezésre összpontosítható figyelem szükségképpen kisebb. Mindez a hangsúly megvalósulásaiban is megnyilvánul.

Hozzájárul ehhez az is, hogy a hallgatók a felolvasást nagy arányban el tudják különíteni a spontán beszédétől e beszédmódok hangzási jellemzői alapján (pl. Blaauw 1995; Laan 1997; Bóna 2011). Egy kutatásban igazolást nyert, hogy a hangsúly akusztikai realizációja (és ebből is következően hatása a percepcióra) eltér a kétféle beszédmódban (Markó 2012). Míg a felolvasásban a hangsúly percipiálásához a célszó utáni frekvenciacsökkenés elegendő volt, a spontán beszédben a célszónak a megelőző szóhoz képest is jobban ki kellett emelkednie ahhoz, hogy hangsúlyosnak ítéljék a tesztelők. Az intenzitás alakulásában a két beszédmód között inkább fokozati különbség adódott: az olvasott közlésekben a beszélők nagyobb mértékben használták a hangerőt a hangsúlyosság kifejezésére, ez feltehetően a tudatosabb megformálásból adódik. A szünetezés ugyancsak tervezettebb a felolvasásban, ezért a hangsúlypercepcióra is nagyobb mértékben tud hatást gyakorolni ebben a beszédmódban, mint spontán beszédben.

Mindemellett számolnunk kell azzal is, hogy a hangsúlyítételek háttérében nem feltétlenül áll valóban akusztikai természetű prominencia, ahogyan például a fókuszpozícióban megjelenő *így* esetében láttuk. Hunyadi (2003) szerint a hangsúly percepciója szempontjából „másodlagos, hogy az adott hangsúly valójában akusztikailag hallható-e vagy sem” (67). Tehát azok a „következtetlenségek”, amelyeket az akusztikai elemzés feltárt (vagyis hogy nem mindig mérhető nagymértékű akusztikai többlet a percepciós ítételek viszonylagos egyöntetűsége esetében sem, valamint hogy

akár jelentős akusztikai eltérés esetén sem feltétlenül percipiáltak hangsúlyt az adatközlők), ugyan-csak arra utalnak, hogy a korábbi szakirodalmi forrásokban egyértelműen hangsúlyosnak tartott névmási és hangsúlytalanak tartott diskurzusjelölői előfordulások megítélésében a nyelvi kompetenciánk sokkal nagyobb mértékben játszik szerepet, mint az akusztikai paraméterek alakulása. Ebből az következik, hogy nem a hangsúly mint objektív tényező megléte vagy hiánya segít a beszédfeldolgozás számára annak eldöntésében, hogy az adott lexéma névmás-e vagy diskurzusjelölő, hanem más (szemantikai, szintaktikai, pragmatikai) sajátosságok. Még az is lehetséges, hogy az egyéb tényezők alapján megítélt névmási/diskurzusjelölői szerep alapján tételezzük hangsúlyosnak/hangsúlytalanak az adott elemet, és ez idézi elő a két változó között kimutatható összefüggést.

SZAKIRODALOM

- Blaauw, Eleonora 1995. On the Perceptual Classification of Spontaneous and Read Speech. In: Elenius, Kjell – Branderud, Peter (eds.): *Proceedings of the XIIIth International Congress of Phonetic Sciences*. Vol. 3. Stockholm, 254–57.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2010. *Praat: doing phonetics by computer* (Version 5.2). http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html.
- Bóna Judit 2011. A különböző beszédstílusok az akusztikai-fonetikai és percepció vizsgálatok tükrében. *Alkalmazott Nyelvtudomány* XI: 39–48.
- Bybee, Joan 2003. Mechanisms of Change in Grammaticization: The Role of Frequency. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds.): *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell. Malden–Oxford–Melbourne–Berlin, 602–23.
- Dér Csilla Ilona 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 293–303.
- Dér Csilla Ilona 2010. „Töltelelem” vagy új nyelvi változó? A hát, úgyhogy, így és ilyen újabb funkciójáról a spontán beszédben. *Beszédkutatás 2010*: 159–70.
- Dér Csilla Ilona (megj. alatt). Hányféle funkciójú az ilyen a mai magyar (írott) beszélt nyelvben? In: *Nyelvi funkciók – stílus és kapcsolat*. A Kodolányi János Főiskola és az ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke szervezésében megrendezett konferencia (Budapest, KJF, 2010. október 18–19.) kötete. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Haader Lea 2003. Az ómagyar kor: Mondattörténet: Az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest, 500–60.
- Heine, Bernd – Reh, Mechthild 1984. *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*. Helmut Buske, Hamburg.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth C. 2003. *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hunyadi László 2003. A hangsúlyról a fonológiában és a fonetikában. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia a gyakorlatban*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 65–91.
- Imrényi András 2007. *Az Ez egy ilyen X konstrukció funkciója a mai magyar nyelvben*. Kézirat. 31 lap.
- Ittész Nóra (főszerk.) 2006. *A magyar nyelv nagyszótára II. A – aszúroz*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rác Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 164–202.
- Laan, Gitta P. M. 1997. The Contribution of Intonation, Segmental Durations, and Spectral Features to the Perception of a Spontaneous and a Read Speaking Style. *Speech Communication* 22: 43–66.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 127: 314–25.
- Lehmann, Christian 2005. Theory and Method in Grammaticalization. *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 32/2: 152–87.
- Levelt, Willem M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Markó Alexandra 2009. Stigmatizált hanglejtésforma a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2009: 88–106.
- Markó Alexandra 2012. A magyar hangsúly realizációinak és észlelésének összefüggése felolvasásban és spontán beszédben. In: Markó Alexandra (szerk.): *Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngékedési időig*. ELTE Bölcsészettudományi Kar – MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 277–303.
- Markó Alexandra – Dér Csilla Ilona 2011. Diskurzusjelölők használatának életkori sajátosságai. In: Navracscics Judit – Lengyel Zsolt (szerk.): *Lexikai folyamatok egy- és kétnyelvű közegben. Pszicholingvisztikai tanulmányok II*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 49–61.

- Olaszy Gábor 2002. Az alaphérfvencia és a hangsúlyozás kapcsolata a magyarban. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia 2002*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 73–84.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Markó Alexandra

egyetemi adjunktus

ELTE BTK

Fonetikai Tanszék

Dér Csilla Ilona

egyetemi docens

KRE BTK

Magyar Nyelvtudományi
Tanszék

SUMMARY

Markó, Alexandra and Dér, Csilla Ilona

Discourse marker or demonstrative pronoun? – The role of stress in lexical decision

Stress reduction, either as a prerequisite for phonetic reduction or as part of it, is usually discussed in the literature as a symptom of an item becoming a function word (e.g. Hopper and Traugott 2003: 154). Pronouns, especially adverbial demonstrative pronouns, often evolve into pragmatic discourse markers in the various languages. Former studies have explored a novel discourse marking function (referred to as “attention claiming function”), as well as the characteristic positions in utterances, of *ilyen* ‘such’ and *így* ‘so’, two items frequently occurring in spontaneous Hungarian speech (Dér 2010, Markó and Dér 2011). With respect to such innovative use of certain pronominal items, several researchers take loss of stress for granted (e.g. Laczkó 2003: 323; Imrényi 2007), a claim for which no empirical confirmation has been offered so far. The present paper investigates the interrelationships between (suprasegmental) form and (pragmatic) function of the lexemes *ilyen* ‘such’, *így* ‘so’, *azért* ‘therefore’ and *akkor* ‘then’. Our initial hypothesis was that, in a pronominal use, these lexemes consistently receive phrasal or sentence stress, whereas in their occurrences as discourse markers they are unstressed. To see whether that claim was true, we analysed and compared stress relationships in sentences read out by 10 speakers; the lexemes at hand occurred as pronouns in one sentence, and as discourse markers in other. We studied the effect of stressed/unstressed realisation on lexical decision via perception tests. In the individual cases of demonstrative pronouns vs. discourse markers, correlation between function and stress was found to obtain to an unequal extent. Our acoustic analysis has confirmed that it is not the presence vs. absence of stress as an objective factor that helps the speech comprehension system to decide whether the given lexeme is a pronoun or a discourse marker; rather, it is determined by a host of other (semantic, syntactic, and pragmatic) characteristics. It can be assumed that the listener perceives a given item as stressed or unstressed on the basis of its pronominal/discourse marking role, independently ascertained due to other factors, and this is what accounts for the correlation that can be attested between the two variables.

Keywords: grammaticalisation, discourse marker, demonstrative pronoun, the role of stress in lexical decision

A magyar rím fonológiai leírása funkcionális-kognitív megközelítésben¹

1. Bevezetés

A magyar verstani szakirodalom bevett formális rímfelfogásának (összefoglalóan I. Simon 2012) egyik szembetűnő ellentmondása, hogy a hangzástényezőként meghatározott rímet egyszerre tekintik alapvető és járulékos eszköznek a versben. Mivel e rímelméleti kiindulópontból a rím egyik fő funkciója a versszöveg belső tagolása, nélkülözhetetlen, konstitutív elem a versben. Ám ezzel párhuzamosan másodlagos ritmustényező is: dekórum, amely mintegy kiegészíti a szöveg hangzásszerkezetét. Ez az ellentmondás egy újabb problémát vet fel: a rím önmagában működő, következőképpen saját ontológiai igénnyel fellépő struktúra, vagy csupán származékos létmódja van a vers fogalmához képest? Másként fogalmazva: a rím teszi a szöveget verssé, vagy pedig a szöveg versszerűségéből következik a rím jelentősége?

Megítélésem szerint a rím ontológiai státusára irányuló kérdések nem válaszolhatók meg a formális rímfelfogásból kiindulva, az ugyanis mind a verset, mind a rímet tárgyiasítja, méghozzá egymás vonatkozásában: a rím egyfelől szükséges és elégséges kritériuma a versnek, másfelől díszítő eszköz, amely alá van rendelve a műalkotás struktúrájának. Belátható, hogy ez az ellentmondás csak egy új elméleti kiindulópont bevezetésével válik feloldhatóvá, miként ezt Gadamer általánosságban megfogalmazza: „A dekoráció fogalmát valójában ki kell szabadítani ebből az ellentétviszonyból, melybe az élményművészet fogalmával állították, s a bemutatás ontológiai struktúrájára kell alapoznunk, melyet a műalkotás létmódjaként dolgoztunk ki. Elég visszaemlékeznünk arra, hogy a díszítő, a dekoratív eredeti értelme szerint egyáltalán a szép. Helyre kell állítanunk ezt a régi felismerést. [...] A dísz ugyanis nem magáért való dolog, melyet csak utólag helyezünk el valami másra, hanem hordozójának megmutatkozásához tartozik. Mert a díszre is érvényes, hogy a bemutatáshoz tartozik; a bemutatás pedig létfolyamat, reprezentáció” (Gadamer 2003: 190).

Úgy kell tehát megközelíteni a rím fonológiai prominenciájának kérdését, hogy az mind a rím belső struktúrája, mind pedig a versszöveg egésze felől megválaszolható legyen. A rím nyelvtudományi leírásában a kognitív nyelvészeti kiindulópont alkalmasnak bizonyul erre: funkcionális nyelvelméleti háttérfeltevései alapján sem a nyelvet, sem a nyelvi műalkotást nem objektiválja, így elkerüli a dekórumfelfogás problémáit. Másrészt funkcionális-kognitív kiindulópontból a vers sorokra tördelése és rímes jellege egyaránt a konstruálás fonológiai dimenziójában válik értelmezhetővé: a szövegvilág fogalmi konstruálásának nyelvi szimbolizálásában, azaz a fonológiai konstruálás folyamatában funkcionálnak lényegi, egymással összefüggő tényezőkként. Vagyis a konstruálás és annak fonológiai dimenziója az a holisztikus kiindulópont, amelyből a rím hangzásbeli feltűnősége újrafogalmazható: a rím a fonológiai struktúráként felfogott szöveg egészéhez képest, abban funkcionálva válik prominens elemmé, ezért fonológiai leírása nem tekinthet el sem a szövegbeli funkcionálás, sem pedig a jelentésképzés elsődlegességének a szempontjától.

Ebben a tanulmányban a rímet fonológiai struktúráként közelítem meg, így a konstruálás szemantikai aspektusa nem kerül előtérbe. Mindazonáltal a konstruálás holisztikus kiindulópontjából fontos előfeltevés következik: a rím fonológiai struktúráként sem pusztán fonémák rendezett szekvenciája, hanem egy szemantikai struktúra nyelvi szimbolizációja, ezért minden esetben lexikális egységekkel vizsgálom a rím fonológiai működését.

További probléma, hogy a rím járulékos ritmustényezőként történő értelmezéséből következően a magyar verstani szakirodalom fő áramában (I. Szepes–Szerdahelyi 1981, Szepes 1989, Fónagy 1999) a rím kategóriájának leírásakor a hangzásbeli összecsengés minősége válik elsődleges szemponttá: eszerint megkülönböztethetünk tiszta rímet (önrím, ragrím, képzőrímet, hímrím, rossz rím alkategóriákkal) és asszonáncot (tiszta asszonánc, magánhangzós asszonánc, mássalhangzós asszonánc alkategóriákkal). Ez a kategorizálás több ponton is felülvizsgálendő. Egyfelől a tiszta rím olyan kategóriának bizonyul, amelynek egyetlen példánya van (a teljes egybehangzás), a kategória alkategóriái ugyanis nem a hangzásbeli minőség fokozataira, hanem a tiszta rím megvalósításának

¹ A tanulmány, amely a 7. Félúton konferencián tartott előadás bővített, szerkesztett változata, az OTKA K 81315 számú pályázatának támogatásával készült. Köszönettel tartozom Tolcsvai Nagy Gábornak, Laczkó Krisztinának és Kuna Ágnesnek értékes javaslataikért. Minden hiányosságért és kidolgozatlanosságért egyedül a szerzőt terheli felelősség.

módozataira vonatkoznak; ráadásul a tiszta rím akár „funkcionálisan bántó” tökéletességű is lehet (éppen ezért tekinthető rossz rímnek is). Mindez a tiszta rím éles elkülönítését és a kategórián belüli kitüntetett helyét teszi megkérdőjelezhetővé, annál is inkább, mivel a hangzásbeli összecsengés értékelésének elméleti kiindulópontja kifejtetlen marad. Másfelől a tiszta rím és az asszonánc merev elválasztása sem problémamentes, azt a háttérfeltevést érvényesíti ugyanis, hogy a nyelvhasználók egyértelműen különbséget tesznek a befogadás során tiszta és nem tiszta rím között. A verstani hagyomány rímkategóriáját tehát reflektálatlan elméleti kiindulópont, merev kategória-határok és taxonómikus kényszer jellemzi.

Mindezek alapján ebben a tanulmányban a rím fonológiai leírását a kognitív nyelvészet kiindulópontjából kezdeményezem, reflektálva a fenti problémákra: fő célom, hogy a magyar rím kategóriájának belső szerveződésére, valamint a rím sematikus fonológiai szerkezetére javaslatot tegyek a kognitív fonológia megközelítésében. Ennek során egyetlen egységes, a prototípuselv alapján szerveződő rímkategóriát tételezek, amelyben a prototípus körül, attól eltérő távolságban rendeződnek el az összecsengés különböző minőségű és szerkezeti felépítésű módozatai. Ezzel a leírással elkerülhetőnek vélem az indokolatlan fogalmi merevséget, szűkítést, valamint a korábbi leírások belső ellentmondásait. A tanulmány a következőkben összefoglalja e kognitív kiindulópont legfőbb jellemzőit a fonológia terén (2.), majd a rím kategóriáját a prototípuselv szerint mutatja be Arany János rendszerezéséből kiindulva (3.), végül a rím fonológiai struktúrájának általános modellálása tesz kísérletet (4.). A tanulmány a legfőbb következtetések összefoglalásával zárul (5.).

2. A kognitív fonológia elméleti kiindulópontja

A fonémák nyelvtudományi kutatásában egyértelműen és határozottan megkülönböztethető egy formális és egy funkcionális-kognitív kiindulópont. A **formális felfogás** voltaképpen a huszadik század első évtizedeinek kutatásai, elsősorban Jakobson strukturális fonológiája alapján (l. például Jakobson 1962, Jakobson–Halle 1956) a fonémát az autonóm nyelvi rendszer absztrakciós szintjén tartja leírhatónak, a fonémák részrendszerében, fonetikai megkülönböztető jegyek relációi alapján. Ezzel szemben a **funkcionális-kognitív kiindulópontot** a mentalisztikus megközelítés és a testben létezésből (embodiment) történő kiindulás jellemzi: az előbbi Baudouinre (Nathan 2007: 614) és Sapirra vezethető vissza (Taylor 1995: 228), akik szerint a **fonéma mentális hangkép, egységes mentális entitás** (a beszédhangok mentális reprezentációja); az utóbbi előfeltevés alapján a fonémák a beszédhangok produkciójának és percepciójának fizikai-fiziológiai megtapasztalásából kialakuló reprezentációk.

Vagyis a kognitív fonológia legfőbb tézise, hogy a fonológia tárgya azoknak az elmebeli reprezentációknak a kutatása, amelyek a beszéd mint megtapasztalt emberi tevékenység feldolgozása során jönnek létre. E reprezentációk ugyan általában nem hozzáférhetők a tudatos reflexió számára, teljes kifejtettségben pedig csak a fonológiai kutatásokban realizálhatók, mégis alapvető fontosságú ezeknek a mentális struktúráknak a tételezése. Ennek révén ugyanis a fonémák nem pusztán a nyelvész deskriptív absztrakciói, hanem a nyelvhasználatban gyökerező, így pszichológiai realitással rendelkező struktúrák – a tudásként felfogott nyelv részei. Langacker (1987: 78) a néma verbális gondolkodás mindennapi tapasztalatával érvel amellett, hogy a beszédhangokról való tudásunk mentális jellegű, amely a fizikai manifesztáció nélkül is előhívható. Mivel a nyelv ebben a megközelítésben kognitív entitás, „a beszéd-szignált nem pusztán fizikai, hanem *pszichofizikai* értelemben kell figyelembe venni; a nyelvi kifejezések kognitív reprezentációja közvetlenül az audiális benyomásokból származik, és csak közvetetten azokból a hanghullámokból, amelyek e benyomásokat keltik”.²

A fonéma tehát ezek alapján nem más, mint a beszédhang mentális képe, absztrakciós folyamat eredménye. A fonológia mint nyelvtudományi diszciplína tárgya nem a fizikai realizáció önmagában, hanem az annak mentális feldolgozásával előálló tudáskategória (Langacker 1987: 78).

² „[T]he speech signal must be regarded not just in physical but rather in *psychophysical* terms; the cognitive representation of linguistic expressions derives most directly from auditory impressions, and only indirectly from the sound waves that give rise to these impressions.”

Ennek megfelelően a fonéma ugyan jellemezhető fonetikai paraméterekkel, ám nem e paraméterek mint megkülönböztető jegyek alulspecifikált listája, hanem valódi, prototipikus hang (Nathan 2007: 620). Ily módon a fonetikai jegyek sem bináris klasszifikációs eszközök, hanem a különböző beszédhangok között észlelt hasonlóságokat összefoglaló dimenziók (Taylor 1995: 231). Másként szólva az elme eljárása az orális és a hallható impressziók egységesítésére (Nathan 2007: 620). Következésképpen a **fonéma a prototípuselv mentén, radiálisan szerveződő komplex kategória**, amelynek központi tagja, prototípusa a leggyakoribb, legkönnyebben hozzáférhető allofón (Langacker 2000: 44, Nathan 2007: 617). Az így felfogott kategória egészként működtethető (noha képesek vagyunk elemezni), továbbá a fonémák mint kategóriák átfedik egymást (Nathan 2007: 620–1). E prototípuselvű szerveződés más fonológiai kategóriákat is jellemez, vagyis nemcsak a fonémajelleg, hanem annak tulajdonságai is fokozati jellegűek (l. Taylor 1995: 222–34).

Jól látható, hogy a fonológiai kutatások terén olyan funkcionális-kognitív szemlélet bontakozott ki az elmúlt évtizedekben, amely mind a fonéma létmódjára, mind annak tudományos megismerésére és leírására nézve a formális felfogástól egyértelműen elkülönülő előfeltevésekkel jellemezhető. Ez tükröződik abban a meghatározásban, amely a fonémát a beszédhangokról való tapasztalatok prototípuselvű kategorizálása révén előálló mentális struktúrának tekinti. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a kognitív fonológia valóban szemléletmód, amely a beszédhangokat nem fizikai, hanem nyelvi jelenségekként tematizálja, mégpedig a megismerés közegeként és eszköze-ként felfogott nyelv leírásának keretében. Amennyiben a fonológiai jelenségek kognitív megközelítését tovább részletezzük, reflektálnunk kell azokra az elméleti különbségekre is, amelyek a kognitív szemléletű fonológiai kutatásokat jellemzik. E tekintetben két irány körvonalazható a kognitív fonológiában.

Az egyik a **természetes fonológiára** épít (vö. Taylor 1995: 228). Legfőbb jellemzője, hogy a fonológiai reprezentációk kapcsán azok fizikai-fiziológiai megalapozottságát hangsúlyozza. E felfogásban a fonémák olyan idealizált mentális célstruktúrák, amelyek a hangképző szervek és a perceptuális rendszer természetes korlátozó tényezői által formálódnak (Nathan 2007: 627). Vagyis a természetes fonológia elvei mentén kibontakozó kognitív fonológiában a fonéma azért központi jelentőségű, mert a beszéd produkciójának és percepciójának leginkább természetes egysége. Ezt támasztják alá azok a kísérleti eredmények (l. Nathan 2007: 618–9), amelyek szerint a nyelvhasználók nem tárolnak allofónvariációkat az elméjükben, lévén nem is észlelik az allofónváltozatokat, csak amennyiben azok értelmezési zavarokat okoznak. Emellett a beszédhibák is a fonemikus szinten jelennek meg, továbbá a gyerekek a nyelvelsajátítás során is absztrakt fonemikus reprezentációkat rekonstruálnak. Mindezek alapján a természetes fonológiai orientációjú kognitív kutatások a fonemikus szint jelentősége mellett foglalnak állást mind az észlelésben, mind a produkcióban. A beszédprodukció más humán-motorosképeségekhez hasonlóan az ember fiziológiai jellemzői által természetesen motivált mintázatok kialakulásával jár (Nathan 2007: 618), e mintázatok voltaképpen a sikeres beszédtevékenység megvalósulásában funkcionálnak. Ahogy Nathan fogalmaz: előre fel vagyunk szerelve természetes válaszokkal a beszédtevékenység során felmerülő (motoros) nehézségekre (Nathan 2007: 616).

Érdeemes azonban arra is felfigyelnünk, hogy ebben a megközelítésben a fonológiai struktúrák funkcionalitása teleológ funkcionalitás: a struktúrák az emberi képességek természetes jellemzői, lehetőségei és korlátai mentén szerveződnek az eredményes nyelvi tevékenység kivitelezésére, alapvető nehézségek áthidalására. Ehhez képest az **amerikai funkcionális nyelvfelfogás** másként értelmezi a nyelvi struktúrák funkcionalitását: itt a nyelvi struktúrák a gyakori használat során kiemelkedő és konvencionalizálódó mintázatok, tehát nem a természetes lehetőségek és korlátok, hanem a nyelvhasználat folyamatai formálják őket (Bybee 1994: 286). Következésképpen a nyelv szerkezetei nem valamely célra irányulásukban válnak értelmezhetővé, hanem a nyelvi megismerést jellemző absztrakciós és sematizációs folyamatok keretében.

A kognitív fonológia azon ága, amelyre ez utóbbi funkcionalizmus jellemző (l. Bybee 1994, Langacker 1987, 2000), a nyelv **használatalapú megközelítéséből** indul ki. Elismeri a beszéd fizikai-fiziológiai jellemzőinek mint tapasztalati alapnak a jelentőségét, ám a fő tényezőnek az egyes hangok ismétlődő megvalósulását tekinti a fonémák kialakulásában, nem pedig az emberi szenzomotoros folyamatokat. Vagyis a különbség e két kognitív fonológiai irány között abban ragadható meg, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítanak a fizikai-fiziológiai, illetve a diszkurzív-

használati tényezőknek. Bybee (1994) funkcionális-kognitív fonológiai elméletének legfőbb tézise, hogy a lexikális reprezentációnak része a fonetikai szubsztancia, amely a nyelvhasználat során állandóan és fokozatosan formálódik. A fizikai-fiziológiai tényezők Bybee szerint tehát nem közvetlenül hatnak a fonológiai struktúrák mentális reprezentációjának kialakulásában és változásában, hanem a nyelvhasználat folyamatain, a konkrét megnyilatkozások produkcióján és percepcióján keresztül. Bybee modelljében a gyakoriság válik központi jelentőségű tényezővé, mert a lexikális reprezentációk fonetikai szubsztanciájának kidolgozottsága és megváltozása egyaránt a reprezentáció megvalósulásának gyakoriságából következik. Éppen ezért a használatalapú kognitív fonológiában a fonémák és a fonológiai struktúrák mentális reprezentációja nem statikus, hanem állandó változásnak van kitéve a nyelvhasználat során (Bybee 1994: 294). Következésképpen a természetes fonológiához kapcsolódó kognitív fonológiával szemben nemcsak a fonemikus szint érdemel kitüntetett figyelmet a használatalapú fonológiai kutatásokban, hanem a szubfonemikus részletek, a kivételek, a marginális jelenségek is, hiszen ezek vizsgálatával modellálható a fonológiai információk szerveződése. Bybee modelljében (l. Bybee 1994: 292–5) a nyelvhasználó a fonetikai reprezentáció részleteit is elsajátítja és tárolja, vagyis az egyes szavak fonetikai szubsztanciája különböző részletességben válik hozzáférhetővé. A fonológiai információk különféle kidolgozottsági és sematizáltsági szinteken tárolódnak, így nemcsak a részletes reprezentáció, hanem a szabályosságokat felmutató séma is aktiválható. Az egyes megvalósulások pedig rendre hatnak a már létező reprezentációkra, fokozatosan módosítva őket. A használatalapú kognitív fonológia Bybee-féle modellje mindezek alapján összehangolható a fonológiai struktúrák kognitív nyelvtani elemzésével.

Az ugyancsak használatalapú perspektívát érvényesítő kognitív nyelvtan a fonológiai struktúrák leírásakor szintén abból indul ki, hogy a nyelvhasználók képesek beszédhangokat létrehozni és észlelni, értelmezni. Ez a képesség a fonikus potenciál tartománya, amelyet Langacker fonológiai térnek nevez, és amelyen belül az egyes beszédhangok akusztikai konfigurációkként definiálhatók (Langacker 1987: 76–7). Lényeges ugyanakkor, hogy az emberi motoros és percepciós képességek ebből a kiindulópontból csupán lehetőséget adnak arra, hogy a nyelvhasználat során mintázatok sáncolódjanak el, reprezentációk konvencionálódjanak, illetve formálódjanak. A fonológiai struktúrák kialakulását a kognitív nyelvtan is a használatból kiindulva, dinamikusan írja le: az egyes megvalósulások, használati események absztrakciójával és sematizációjával emelkednek ki a reprezentációk, fonológiai dekontextualizáción keresztül válnak a fonémák disztinkt kognitív entitásokká, bizonyos mértékben sematikus jellegű prototípus köré szerveződő kategóriákká (Langacker 2000: 44). Ebben a tekintetben a kognitív nyelvtan tehát Bybee modelljéhez hasonlóan közelíti meg a fonológiai reprezentációk kialakulását, ám Langacker kitér e reprezentációk természetére is: elméletében a fonémák, fonológiai struktúrák ugyanúgy konceptuális természetűek, mint a szemantikai szerkezetek (Langacker 1987: 78–9). Ezáltal a fonológiai struktúrák jellegüket tekintve homológgá válnak a jelentésekkel, és ez lehetőséget ad arra, hogy a kognitív nyelvtan a nyelv egészét fogalmi természetű tudásként írja le, nem vonva éles határt hang és jelentés közé. Langacker nemcsak amellett foglal állást, hogy a fonémák konceptuális struktúrák: kognitív nyelvtani kiindulópontból a fogalmi reprezentációként felfogott fonéma elsődleges, mert irányítja a beszédhang létrehozásának motoros szekvenciáját, miközben autonóm természetű, mert ez alapján kategorizáljuk az akusztikai bemenetet egy partikuláris beszédhang megvalósulásaként.

Mindebből következik, hogy a fonikus potenciál tartománya, a fonológiai tér nem különíthető el a konceptuális potenciál tartományától, a szemantikai tértől, hanem annak altartományaként fogható fel. Ily módon a kognitív nyelvtanban a nyelvi szimbólum a szemantikai tér két struktúrája közötti szimbolikus megfelelés, amelyben az egyik struktúra a fonológiai altartományban van.

Az eddigiek alapján a fonológiai struktúrák funkcionális-kognitív leírásában magam a kognitív nyelvtan használatalapú kiindulópontját tartom leginkább termékenynek. Fontos azonban belátni, hogy az itt vázlatosan ismertett kognitív fonológiai elméletek csak bizonyos háttérfeltevéseiket tekintve különülnek el egymástól, alapvetően egyazon kognitív fonológiai szemléletmódba tartoznak, amelyet a fentiek alapján a következőképpen tartok jellemezhetőnek:

- (1) A fonológia feladata azoknak a mentális reprezentációknak a vizsgálata, amelyek a beszédhangok fizikai-fiziológiai tapasztalatának fogalmi feldolgozásával jönnek létre a nyelvhasználat folyamatában.

- (2) E mentális reprezentációk konceptuális természetűek, és a prototípuselv alapján szerveződnek kategóriába.
- (3) A fonológiai kategóriák tagjai a sematikus fokukkal jellemezhetők: a kategória centrális tagja, a prototípus a leggyakoribb, ugyanakkor a leginkább dekontextualizált, így a legnagyobb mértékben sematikus struktúra; a kategória egyéb tagjai a prototípushoz képest ritkábbak, ugyanakkor specifikusabbak, részletesebben kidolgozottak.

E tanulmányban a rímet olyan fonológiai struktúraként értelmezem, amely leírható a kognitív fonológia alapján. Ebből következően két kérdést kell a továbbiakban megvizsgálni: (1) miként szerveződik a rím fonológiai kategóriája, azaz hogyan jellemezhető a prototípus, illetve a kategória többi tagja a prototípushoz való viszonyában; (2) hogyan írható le a rím sematikus fonológiai struktúraként.

3. A rím fonológiai kategóriájának szerveződése

A használat alapú kognitív nyelvtanban a nyelvi kategóriák olyan hálózatokba szerveződnek, amelyek központi tagja a legsematikusabb, legkevésbé specifikált **prototípus**: a leggyakoribb megvalósuláshoz köthető, így ez sáncolódik el elsőként a nyelvhasználat során, a kategória többi tagja pedig a prototipikus központi mag sémájának kiterjesztésével írható le, következésképpen specifikusabb jellegű struktúraként jellemezhető (l. Langacker 2000: 10–3). Ez a leírás előfeltételezi, hogy a kategória prototípusa alakul ki először (összefüggésben a mintapéldány-alapú kategorizációs stratégiával, l. Rosch 2009: 43–4, Markman 1991: 54, Eysenck–Keane 1997: 283, a prototípust holisztikus, Gestalt-jellegű reprezentációként értelmezve, l. Taylor 1995: 240–2, Evans 2007: 175), továbbá hogy a prototípus alapján történő kategorizáció elsődleges a sémalapú kategorizációhoz képest (Taylor 1995: 67–8).³ Ez utóbbi problémakörre a továbbiakban visszatérek még, a fentiek azonban kellően indokolják, miért szükséges először a prototípus körvonalazása, illetve a prototípushoz való hasonlóság feltárása egy nyelvi kategória jellemzésénél.

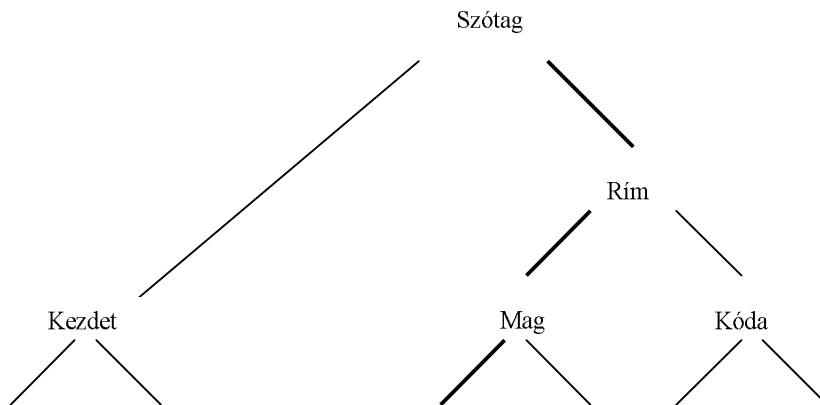
A rím kategóriájának modellálásában jelentős eredmények születtek a héber nyelvre vonatkozóan: Ravid és Hanauer (1998) számos alapos megállapítást tesz a rím fonológiai szerkezetéről, illetve a kategória szerveződéséről. A továbbiakban egyfelől felvázolom munkájuk alapján azt a struktúrát, amelyből magam is kiindultam a magyar rím vizsgálata során. Majd megvizsgálom, hogy a héber nyelvre kidolgozott modell mennyiben alkalmazható a magyar rím kategóriájára. Ebben Arany János alapos jellemzésére támaszkodom (Arany 1962).

Ravid és Hanauer a rímet általánosságban két (vagy több) forma szerkezeti hasonlóságaként határozzák meg, ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy a rím kategóriájának tagjai nem maguk a formák, hanem a köztük lévő hasonlósági viszonyok (Ravid–Hanauer 1998: 81). Ez a megállapítás a rím sémájának részletezésekor válik igazán fontossá, ám már ezen a ponton is felismerhetővé teszi, hogy a **rím relációs természetű fogalom**. E reláció részletezhető egyfelől a két struktúra (a rímpár tagjai) mentén, másfelől a hasonlóság és a különbözőség tengelyén. Vagyis a rímkategóriába sorolás csak két struktúra összehasonlításával tehető meg, a rím minősége pedig a hasonlóság mértékének megállapításával ítéhető meg. Ezek alapján első közelítésre a rím prototípusa azon két szerkezet viszonya lenne, amelyben a lehető legnagyobb a hasonlóság a struktúrák között. Következésképpen a teljes egyezés lenne a tökéletes rím. Egy struktúra megismétlése azonban nem minősül rímnek ebben a modellben. Ily módon a **hasonlóság** mellett a másik lényegi tényező a rím minősítésében a **kontraszt**: bizonyos fokú eltérés szükséges a hasonlóság megállapításához, ezáltal a rím feldolgozásához. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kontraszt háttere előtt figurálódik a rím a hasonlóság alapján (ezt az elvet fogalmazza meg a magyar rímelméleti szakirodalomban László 1972: 16, 35).

Így a rím prototipikalitása tehát hasonlóság és kontraszt arányában határozható meg, a kate-

³ A kognitív nyelvészetben több különböző változata is kialakult a prototípuselvnek, valamint a prototípushatást felmutató kategorizáció elméletének. Noha ezek bizonyos pontokon kevésbé egyeztetethetők össze, jelen tanulmányban nincs módomban részletesen bemutatni egymáshoz és a klasszikus kategorizációs elméletéhez való viszonyukat. Erre vonatkozóan l. Geeraerts (2006, 2010), továbbá Cohen–Lefebvre (2005) tanulmányait.

gória prototípusát pedig a **rím centralitásának elvével** (rhyme centrality principle, RCP) írhatjuk le: maximális hasonlóság egy minimálisan különböző párban (Ravid–Hanauer 1998: 82–3). Mind-ebből az is következik, hogy a rím prototípusa feltehetően összetett fonológiai struktúrák révén valósul meg, egyszerű, néhány fonémából álló szerkezetpárokból ugyanis nem kellően aszimmetrikus a hasonlóság és az eltérés aránya (vagyis nem kellően szaliens a rímjelleg), így ezek a rímek a kategória perifériáján helyezkednek el.

1. ábra

A szótagszerveződés általános sémája

A rímviszony és a rímpárok szerkezeti felépítésének összefüggéséről a következők állapíthatók meg. A szótagszerveződés univerzális elve (Taylor 1995: 232) alapján minden szótag kötelező eleme az úgynevezett rím (rhyme), amely egy kötelező magból (nucleus) és egy opcionális kóda (coda) részből áll. A rímstruktúrát opcionálisan megelőzheti egy kezdet (onset) (lásd az 1. ábrát).

E séma alapján felismerhető, hogy a rím szempontjából a szótag magja (vagyis a fonotaktikai terminológiában is rímnek nevezett alszerkezet) válik kitüntetetté. A szerkezeti hasonlóság más típusaihoz, például az alliterációhoz képest a rím specifikus jellemzője, hogy a hasonlóság helye a szótag magja: ha ez a mag nem hasonló, a struktúrák közti viszony nem tekinthető rímnek (Ravid–Hanauer 1998: 82). E fonotaktikai séma kiterjeszhető azokra a szerkezetekre, amelyek egyenél több szótagból állnak. Ez azért fontos számunkra, mert a rím funkcionális nyelvészeti leírásában a rím alapegysége szemantikai egységként működtethető nyelvi szerkezet, jelen esetben a szó.⁴ A héber és az angol nyelvben nem okoz problémát a kiterjesztés, a hangsúlyos szótag ugyanis minden esetben a fonológiai struktúra magjának tekinthető, így a hangsúlyos szótag és az azt követő szótagok felelnek meg a rím fonotaktikai alszerkezetének, a hangsúlyos szótagot megelőző szótag pedig a kezdetnek, például:

suggest – sə [kezdet] ¹dʒest [rím].

Ezekben az esetekben a prototipikus rím a lehető legtöbb szótag hasonlóságával valósul meg a hangsúlyos szótagot és az azt követő szótagokat tekintve, és a lehető legkevesebb szótag eltéréseivel a hangsúlyos szótagot megelőző alszerkezetben (Ravid–Hanauer 1998: 83).

Ez a kiterjesztés a magyar nyelv esetében nem problémamentes, hiszen az első szótagi hangsúly alapján a mag előtti rész kontrasztjával nem számolhatnánk, miként kezdetalszerkezettel sem. A fonotaktikai séma kiterjesztése mindenképpen további kutatásokat tesz szükségessé, elsősorban a magyar nyelv prozódijára vonatkozóan. A jelenlegi kifejtésben a következő megállapítások te-

⁴ Jóllehet a toldalékok jelentése is funkcionálhat egységként, ugyanakkor ezek dependens jelentésszerkezetek, vagyis csak kompozitumszerkezetben, autonóm struktúrával integrálódva valósulnak meg konvencionálisan, így pontosabb úgy fogalmazni, hogy a funkcionális rímelméletben a rím alapegysége egy lexikális egységként felfogott kompozitumszerkezet.

hetők: két vagy több szótagú szerkezet esetén az első szótagi magánhangzót megelőző (opcionális) rész a kezdet, az első szótag magánhangzója és az azt követő (opcionális) mássalhangzók alkotják a magot, a második szótagtól pedig kódáról beszélünk. A szerkezetet az alábbi példa szemlélteti:

<i>b ar </i>	<i>Át</i>	–	<i>k </i>	<i>ar </i>	<i>át</i>
kezdet	mag	kóda	kezdet	mag	kóda

A következőkben az imént felvázolt elméleti keret alkalmazhatóságát mutatom be a magyar rím prototípusának jellemzésére, illetőleg a magyar rím kategóriájának modellálására.

Az alapot Arany János *Válami az asszonánról* című tanulmánya képezi (Arany 1962), amely több mint másfél évszázada, 1854-ben jelent meg először nyomtatásban. A tanulmányban Arany határozottan elkülöníti a rím és az asszonánc kategóriáját, utóbbit teljes variabilitásában mutatja be. Jóllehet dolgozata preskriptív jellegű (célja a helyes asszonáncképzés poétikai gyakorlatának elméleti magalapozása), leíró jellegű tanulmányként is olvasható, hiszen nem annyira az asszonánc alkotásának szükséges és elégséges feltételeit, mint inkább magának a kategóriának a heterogenitását vizsgálja fel. Továbbá az egyes asszonáncképzési variánsok egymáshoz képesti minőségét is megállapítja, alkalmas kiindulópontot kínálva ezzel a kategória fokozati szerveződésének a feltárásához.

Mielőtt ezt bemutatnám, szükséges kitérni néhány, a rímkategória egészét érintő kérdésre. Ezek közül az első a rím és az asszonánc elkülönítése. Arany a klasszikus kategorizáció alapján élesen elkülönülő kategóriákként tekint rájuk. A rímet a mag és a kóda magán- és mássalhangzóinak teljes egyezésével ragadja meg, a rímelő struktúrák kezdetét nem veszi figyelembe, továbbá elutasítja a morfológiai alapú egyezést („rag ismétlésből rím nem ered”, Arany 1962: 213). Ehhez képest az asszonánc kritériumaként sorolja fel a magánhangzók egyezését, a mássalhangzók rokon jellegét,⁵ és a hasonlóság helyeként ezúttal is a mag és a kódarészt jelöli ki. Ha azonban a rím kategóriáját a prototípuselv alapján közelítjük meg, az Arany által felsorolt feltételek nem szükséges és elégséges kritériumok, hanem csupán a családi hasonlóság mentén rendeződő tulajdonságok. Vagyis a hasonlóság, illetve egyezés szerkezeti helye, valamint a magánhangzók egyezése a rím kategóriájának minden tagját jellemzi, a mássalhangzók hasonlóságának foka pedig a kategória belső szerkezetének kialakulásában válik jelentőssé. Fontos továbbá, hogy a prototipikus rím meghatározása a rím centralitási elve alapján érvényesíthető Arany mindkét kategóriájára, így azok e tekintetben sem választhatók szét. Mindezek alapján **funkcionális-kognitív kiindulópontból nem indokolható a rím és az asszonánc elkülönítése** Arany leírásában sem, így e tanulmányban magam egyetlen komplex rímkategóriával dolgozom. E kategória hipotetikusan a rím centralitásának elve alapján rendeződik: központi tagja az a rím, amelyben a lehető legnagyobb a hasonlóság, és a lehető legkevesebb az eltérés. Szerkezeti szempontból a rím prototípusa a következőképpen jellemezhető (vö. Ravid–Hanauer 1998: 84, 1. táblázat): a rímelő struktúrák kezdetében minimális az eltérés (ugyanakkor kell lennie eltérésnek, hogy rímről lehessen beszélni), a magban és a kódában pedig maximális a hasonlóság, azaz egyezés van. A rím kategóriájának központi tagja tehát a tiszta rím, a hagyományosan külön kategóriaként kezelt asszonánc változatai pedig valójában e prototípushoz viszonyítva rendeződnek el a kategória perifériája felé haladva.

Az így meghatározott rím kategóriájának körülhatárolása szintén megtehető Arany tanulmányából kiindulva. Magától értetődő, hogy hasonlóság vagy egyezés teljes hiányában nem jön létre rím. Arany szerint nem tekinthető továbbá sem rímnek, sem asszonáncnak, ha a kódarészek között nincs rokonságon alapuló hasonlóság, és a szerkezetek többi részében kevés az egyezés – ilyen például a *huszárt – beosztják* pár. E kritérium kapcsán megállapíthatjuk **a kóda kiemelt jelentőségét a magyar rím szerkezetében**, amelyre már a prototipikus rím és a prototipikus asszonánc meghatározásánál is felfigyelhetünk (a hasonlóság/egyezés szerkezeti helyeként a mag és a kódarészt jelöli meg Arany). Ugyancsak a kóda jelentőségét támasztja alá a magyar rímben Arany következő tézise: „Minél kevésbé rokonok az asszonánc derekán lévő mássalhangzók, annál szigorúbban követelhető

⁵ A rokonság a következő módokon valósulhat meg leírásában: képzés módja és helye szerint azonos, zöngésség szerint nem – *b-p, d-t, f-v, z-s-p, z-sz, gy-ty, dzs-cs*; képzés módja és a zöngésség szerint azonos, a képzés helye szerint nem – *c-sz, l-ly, m-n, n-ny*; csak a zöngésségben egyezik – *r-l* (l. Arany 1962: 215).

a vég mássalhangzók közel rokonsága” (Arany 1962: 216). Vagyis a magyar rímben megnő a kóda jelentősége, mert a rím belsejében lévő kontraszt esetén a kóda egyezése szükséges.

A morfológiai ismétlődés Aranynál olvasható tilalma funkcionális-kognitív kiindulópontból nem tűnik indokoltnak. Arany határozottan elutasítja ugyanis az úgynevezett ragrímekeket, azokat nem tekinti sem rímnek, sem asszonáncnak. Megállapíthatjuk, hogy amennyiben az összehasonlított struktúrák közti egyezés a kódarészre korlátozódik, nem prototipikus rím alakul ki. Ugyanakkor az ilyen rimpárok gyakoriak a populáris költészetben, rigmusokban (l. a héber nyelvre vonatkozóan Ravid–Hanauer 1998: 86), így bár periférikus példányai a rím kategóriájának, nem látom okát a teljes kizárásnak.

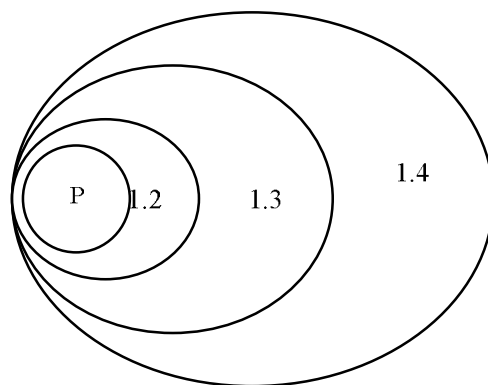
Tekintsük végig részletesen a következőkben a rím kategóriájának belső szerveződését. A központi tartományban helyezkedik el a tiszta rím mint prototípus, amelyben a centralitás elve a legteljesebb mértékben érvényesül. Arany leírását követve a kategóriát szerkezeti szempontból két alkategóriára bontottam: az egytagú, illetve a két- és többtagú rím alkategóriájára. Az egytagú rím alkategóriájának belső szerveződése a következő:

Egytagú rím

Prototípus (P, 1.1.): tiszta rím, például *fel – el, prém – rém*.

- 1.2. Első szint: tulajdonképpen az asszonáncséma megvalósulása, vagyis a magánhangzók azonosak, a mássalhangzók rokonok; Arany szerint ide sorolható még az *l, r* kiesése *d* és *t* előtt, például *hold – szót*.
- 1.3. Második szint: „néma” (zöngétlen) és sziszegő mássalhangzók felcserélése, például *azt – siratsz*.
- 1.4. Harmadik szint: hosszú magánhangzó után az *l, r* kiesik, például *cserélsz – érc, jársz – ház*.

Ez a szerkezet a következő módon szemléltethető (2. ábra):

2. ábra

*Az egytagú rím alkategóriájának
belső szerveződése*

Az egytagú rímek esetében a mag a szótag magánhangzója, a kezdet és a kóda pedig a magánhangzót megelőző, illetve követő mássalhangzók. Amennyiben az egyes szintek különülését (de nem merev elhatárolódását) vizsgáljuk, észrevehetjük, hogy a mássalhangzók hasonlóságának, illetőleg eltérésének mértéke a kódarészben válik fontossá. Tehát a kóda már említett jelentősége az egytagú rímeknél is megmutatkozik, hiszen az egyes szinteket a kódabeli mássalhangzók eltérésének növekvő mértéke szerint lehet meghatározni.

A két- vagy többtagú rím alkategóriájának belső szerveződése jóval összetettebb:

Többtagú rím

Prototípus (P, 2.1.): tiszta rím, például *barát – karát*.

2.2. Első szint: a kódarészben is minimális eltérés jelentkezik, másként fogalmazva, a kóda mássalhangzói rokon mássalhangzók, azaz hasonlítanak, de nem azonosak:

2.2.1. A magban teljes az egyezés, de a kódában rokon mássalhangzók vannak, például *halom – falon*.

2.2.2. A kóda mássalhangzói rokon hangzók, a többi mássalhangzó részben egyezik, részben rokon, például: *harmat – siralmad*.

2.2.3. A kóda mássalhangzói és a többi mássalhangzó is rokon mássalhangzók, például: *halad – nyarat*.

2.2.4. A kóda mássalhangzói rokon mássalhangzók, a többi mássalhangzó részben rokon, részben nem, például: *kárban – csináltam*.

2.2.5. Csak a kóda mássalhangzói rokon mássalhangzók, a többi mássalhangzó nem, például: *virradtig – alszik*.

2.3. Második szint: a kódarészben a minimálisnál nagyobb az eltérés, mássalhangzói nem rokon mássalhangzók, hanem „hasonfajú” mássalhangzók (ezek: *p, t, k – b, d, g – b, v – l, n*, például: *nyarak – harap – arat, darab – farag – marad*):

2.3.1. A kóda mássalhangzói nem rokonmássalhangzók, a többi mássalhangzó azonban ugyanaz, például: *párját – várják*; Arany szerint ez nem szabályos rím, de erős.

2.3.2. A kóda mássalhangzói nem is „hasonfajú” mássalhangzók; ez a típus tűnik a legperiférikusabbnak, például: *harangot – barangol*.

2.4. Harmadik szint: vegyes:

2.4.1. Az egyik kóda hiányzik, de az asszonánc erős, például: *sárga halál – szárnya alá*.

2.4.2. A „hasonfajú” mássalhangzók felcserélődnek, például: *adag – dagad*.

2.4.3. A „hasonfajú” mássalhangzók rokonaikra cserélődnek, például: *hideg – sziget*.

2.4.4. Etimologikus rím – a szó első szótagja egészben vagy részben ismétlődik, például: *vártam – várban, halmán – hajtám*.

2.4.5. Ragrím – a kóda teljesen megegyezik, a magbeli hasonlóság minimális, például: *szemeink – füleink*.

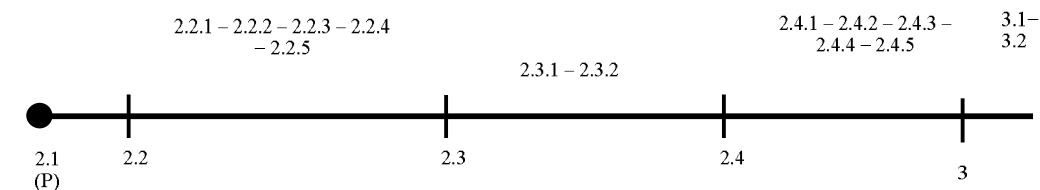
3. Periférikus példányok

3.1. Nem rokon a kóda, és kevés az egyezés (gyenge az asszonánc), például: *huszárt – beosztják*.

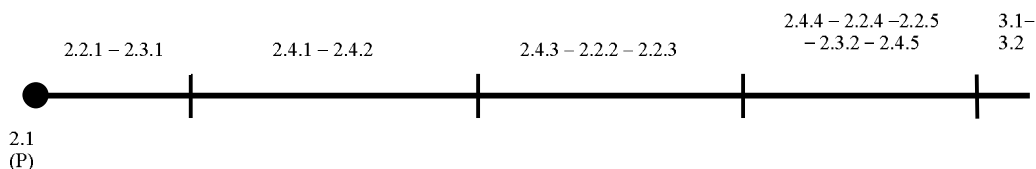
3.2. A toldalékok ismétlődnek („ragrím”), például: *szemeink – füleink*.

Ennek az összetett struktúrának az értelmezése során két fontos megfigyelést tehetünk a magyar rím fonológiai szerkezete, valamint a kategória belső szerveződése kapcsán. Elsősorban ismét arra kell felfigyelni, hogy a két- vagy többtagú rím esetében is a kódaalszerkezet kiemelt jelentősége érvényesül, a prototípustól távolodva ugyanis rendre **a magbeli hasonlóság csökkenése és a kódatelelő eltérés növekedése szerint** határozhatók meg az egyes szintek. Fontos, hogy a kódatelelő eltérés növekedése egyben a rím szabályosságának, azaz a prototipikus rímséma megvalósulási fokának a csökkenésével is jár. Mindez egybeesik a héber rímre vonatkozó kutatások eredményével (Ravid–Hanauer 1998: 98): egyfelől a rímelő szerkezetek kezdeteiben tapasztalható eltérés nem befolyásolja a rím kategóriába tartozásának a mértékét, ugyanakkor a kódatelelő eltérés csökkenti a rím minőségét; másfelől megállapítható, hogy a rímelő szerkezetekben a mag és a kóda szorosan összetartozik, a kódatelelő domináns szerepe van a rímkategória belső strukturálódásában. Ez a rím fonológiai séma leírásában válik majd igazán fontossá.

A másik lényeges megfigyelés, amely Arany rendszerének elemzése alapján tehető, a rímkategória belső szerveződésének két aspektusát világítja meg: a **prototípusalapú és a sémaalapú kategorizáció** közti különbségeket. A prototípust ugyanis kétféle módon is értelmezhetjük a nyelvészeti kutatásban: a kategória központi tagjaként (illetve a központi tagok tartományaként), valamint a kategória konceptuális magjának sematikus reprezentációjaként is (Taylor 1995: 59–60).

A többtagú rím alkategóriájának szerveződése a sémától való eltérés („szabályosság”) szerint

A többtagú rím alkategóriájának szerveződése a prototípustól való eltérés („erősség”) szerint

3. ábra

A többtagú rím alkategóriájának belső szerveződése

Ugyanakkor e két megközelítés nem különíthető el egymástól, hiszen a prototípus mentális reprezentációja mindig alulspecifikált a példányokhoz képest, vagyis mindig sematikus jellegű. Taylor (1995: 66–7) szerint e két kategorizációs művelet ugyanazon jelenség két aspektusa: míg a sémaalapú kategorizációnál az adott entitás teljesen kompatibilis egy absztrakt reprezentációval, addig a prototípusalapú kategorizációnál csak részlegesen. Langackerre hivatkozva Taylor úgy érvel, hogy míg a sémaalapú kategorizációnál a kategóriába tartozás nem fokozat kérdése, addig a prototípushoz viszonyítva igen. A kategóriába tartozás szempontját tekintve mindez elfogadható, ám a kategória fokozati jellege a séma alapján is kirajzolódik, hiszen a séma mindig valamilyen elaboratív távolságra van a megvalósulástól (Langacker 1987: 69), vagyis a megvalósulás séma általi jóváhagyása maga is fokozati jellegű. Következésképpen megállapítható, hogy **a sémaalapú és a prototípusalapú kategorizáció egyaránt gradiens struktúrát eredményez, csak a példányok skálán való elhelyezkedése lesz más**. Mindezt a rím kapcsán a 3. ábra szemlélteti.

Amint az ábra mutatja, a kategória sémája a példányok közös jellemzőinek nem specifikált reprezentációjaként fogható fel, így a kategóriába tartozás mértéke a séma és a megvalósulás közti elaboratív távolság alapján határozható meg. Másfelől a prototípus a kategória központi példánya, amely a kategóriát jellemző tulajdonságok legtöbbjét vagy mindet hordozza, így a kategóriába tartozás mértéke a prototípushoz való hasonlóság szerint határozható meg. A rím kategóriáját tekintve, a kategória sémája leírható a rím centralitásának elvével: a lehető legnagyobb hasonlóság a lehető legkisebb eltérést felmutató szerkezetpárban, a mag- és a kódarészben. Ezt a sémát a tiszta rím valószínűleg a legkisebb elaboratív távolsággal, a többi rímtípus pedig a kidolgozási távolság növekedése mentén rendezhető el, a 3. ábra felső skálájának megfelelően. A kategórián belüli elhelyezkedés fő szempontja a kódabeli eltérés növekedése, a szinteken belül pedig a magbeli hasonlóság csökkenése mentén rendeződnek el az egyes altípusok. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a sémához való viszonyítás a „szabályosság” hagyományos szempontjának feleltethető meg (amennyiben a szabály végrehajtása nem bináris természetű igen-nem besoroláshoz vezet, hanem fokozati elrendezéshez), a kategória belső határai pedig nem élesek.

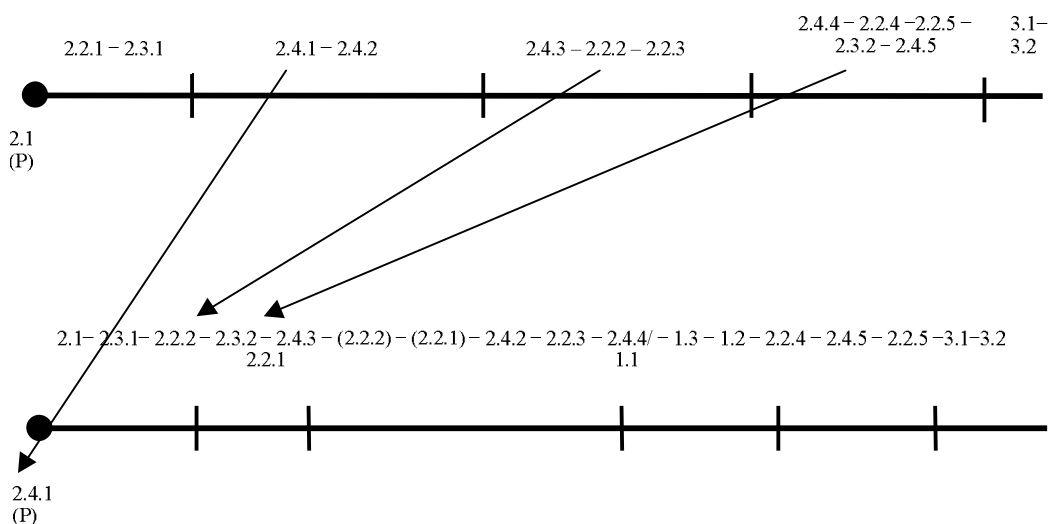
A rím kategóriájának prototípusa a tiszta rím, amely minden, a kategória tagjaira jellemző tulajdonságot felmutat, továbbá e tulajdonságok a legnagyobb mértékben jellemzik. A prototípushoz való hasonlítás révén vizsgálható a rím „erősségének” a kérdése, vagyis a rím minősége. A két aspektus, tehát a szabályosság és az erősség azonban nem homológ szempontok, Arany ugyanis megjegyzi: „Minél tökéletesebben egybehangzik az asszonánc különben, annál megbocsáthatóbb vétek a vég mássalhangzók nem rokonsága, vagy egyiknek elmaradása” (Arany 1962: 216). Vagyis a prototípushoz való közelség szempontja felülírja a sémának való megfelelés részlegességét, más-

ként szólva az erősség elsődleges a szabályossághoz képest. Ezt hivatott szemléltetni a 3. ábra alsó skálája, amely Arany erősségminősítései alapján készült.

Fontos hangsúlyozni, hogy e két kategorizációs mód, Langacker terminusaival a generalizációk kivonása, illetve a jólformáltság megítélése valóban nem választható el élesen egymástól (Langacker 2000: 12). A prototípus éppen azáltal lesz központi példány, hogy a sémát változtatás nélkül dolgozza ki. Ezen a ponton a séma és a prototípus közti alakulástörténeti kapcsolatra szükséges rávilágítani. A kategória kialakulásánál a prototípus elsődleges a sémához viszonyítva, hiszen a kategória kezdetben egyetlen tag, a prototípus köré kristályosodik ki (Taylor 1995: 241). Mivel a kategorizációt mindig megelőzi az absztrakció és a sematizáció, a prototípus maga is sematikus van reprezentálva. A kategória bővülése során a prototípushoz viszonyítva rendeződnek el az új tagok a struktúrában, ám olyan példányok is bekerülnek a kategóriába, amelyek a prototípussal csak néhány közös jellemzőt mutatnak fel. A kategória alakulásának ebben a szakaszában emelkedik ki a kategória sematikus reprezentációja, amely tehát a kategória tagjainak közös tulajdonságait összesíti magasabb absztrakciós szinten. Vagyis a kategória egészének sematikus reprezentációja magasabb absztrakciós szinten valósul meg, mint az egyes példányok sematikus reprezentációja (vö. Taylor 1995: 67–8). A kategória prototípusa olyan séma, amely a példányok által alkotott hálózat központi magja; az ettől való eltávolodás, vagyis a kategória kiterjedése további sematizációval, magasabb szintű sémák kiemelkedésével jár (l. Langacker 2000: 12–3). Ezáltal válik beláthatóvá, hogy a prototípus-alapú kategorizáció miért elsődleges a sémaalapú kategorizációhoz viszonyítva.

Ezt támasztják alá azok a kutatások, amelyeket az ELTE magyar szakos hallgatói körében végeztem. Egy 2011 őszi megvalósított felmérés keretében 25 nyelvhasználó azt a feladatot kapta, hogy 18 szópárt a fonológiai összecsengés minősége mentén állítson sorrendbe, azaz állapítsa meg, hogy a megadott rímek mennyire „jó” példányai a kategóriának, egymáshoz viszonyítva. Az eredmények négy lényeges következtetésre adnak módot. (Ezeket összegezve a 4. ábra szemlélteti, egy-egy, azaz egy- és többtagú rímeket egyaránt tartalmazó rímkategóriára vonatkozóan.) (1) A legjobb rím a válaszadók többségénél a 2.4.1. kódszámú típus (*sárga halál – szárnya alá*), amelyet már Arany is „erős” asszonáncnak tekintett. Ez az eredmény egyfelől alátámasztja az erősség szempontjának elsődlegességét a kategóriában, és akár a tiszta rím abszolút központi helyét is megkérdőjelezheti a nem tiszta, de kellően gazdag (kiterjedt) változat javára. Másfelől arra enged következtetni, hogy a rím hangzásbeli minőségének megítélésében a magbeli hasonlóság mennyiségi dimenziója kiemelkedő jelentőségű: minél több szótagra terjed ki a magbeli hasonlóság, annál jobb rímnek érzi a nyelvhasználó a szópárt. A rím centralitásának elve tehát annyiban árnyalható, hogy a hasonlóság maximumának szempontja elsősorban mennyiségi természetű. Ezt az elvet támasztja alá az is, hogy az adatok alapján az etimologikus rím kevésbé periférikus példány a kategóriának (az összecsengés ez esetben ugyanis a kezdetre is kiterjed). (2) A hasonlóság mennyiségi dimenziójának jelentősége, valamint a centralitáselv érvényesülése magyarázza, hogy az egytagú rímek a rímkategória periférikusabb példányainak bizonyulnak. (3) A felmérés eredményei alapján a ragrímeket a nyelvhasználók valóban rímnek tekintik, noha a kategória szélső tartományában helyezik el. (4) A prototípushoz való hasonlóság szempontjából a kategória még határozottabban kontinuumként fogható fel, amelyben az egyes szintek közötti határ nagyon elmosódott (jóllehet a sémaalapú szerveződés során sem tételezhetünk merev szinthatárokat). Ezt jelzik az ábrán a zárójelbe tett, ily módon kétszer is előforduló, valamint az egymás alá kerülő kódszámok. (Ezekben az esetekben ugyanis a kiértékelt kérdőívek adatai alapján nem lehetett egyértelmű sorrendiséget megállapítani.) Mind a négy következtetés összhangban áll a rímkategória itt bemutatott modelljével, így bár az empirikus vizsgálat nem kellően kiterjedt, és az eredmények további árnyalt értelmezése szükséges, megerősíti a javasolt rímkategória érvényességét.

Összegezve az eddigieket, a következő megállapítások tehetők a rím kategóriájáról. Egyfelől megközelíthetjük a kategóriát az általános séma felől: bizonyos mértékű hasonlóság egy eltérést is felmutató párban. A hasonlóság kitüntetett helye a mag és a kóda, lényeges azonban, hogy a rím sémájában ezek valamennyire függetleníthetők egymástól, másként fogalmazva a hasonlóság mértéke a magban és a kódában különböző lehet. E leírás révén a rím kategóriájának belső szerveződése a sémát legjobban megvalósító, prototipikus tiszta rímtől halad a ragrím perifériájáig. Míg a központi tagot a hasonlóság legmagasabb foka és az eltérés legcsekélyebb mértéke jellemzi, addig a periférián a mag és a kóda hasonlósága a legteljesebb mértékben eltér. A kettő közti kontinuumon

4. ábra

A magyar rímkategória belső szerveződése az erősség szerint, kérdőíves felmérés alapján

helyezkednek el a sémát különböző mértékben megvalósító példányok, amelyekben a centrumtól elindulva egyre kisebb a hasonlóság, egyre nagyobb az eltérés, továbbá egyre inkább függetlenedik egymástól a mag és a kóda.

Másfelől a rím kategóriája leírható a prototípushoz való hasonlóság mértéke alapján, ebben az esetben a kontinuum szerveződése azonban más. Fontos ugyanis, hogy a prototípus egyrészt a legteljesebb mértékben megvalósítja a rímsémát (a legnagyobb hasonlóság, vagyis egyezés jellemzi), másrészt sematikus szerkezetében a mag és a kóda egységként funkcionál, és a mag jelentősége megnő. E tekintetben a kategória azon példányai, amelyeket intenzív magbeli hasonlóság jellemez, közelebb helyezkednek el a prototípushoz, még akkor is, ha a rímsémától nagyobb elaboratív távolságra vannak a kódabeli eltérés foka alapján. Példával szemléltetve, a *párját – várják* rímpár Arany rendszerében erősebb, mint a *halad – nyarat* rímpár, jóllehet ez utóbbiban a kódabeli mássalhangzók hasonlósága a rokonság szempontja alapján magasabb fokú. Ugyanígy a *harmat – siralmad* gyengébb rímnek minősül, mint a *sárga halál – szárnya alá* szerkezetpár: míg az előbbi a rímsémát jobban megvalósítja (hiszen részben azonosak, részben rokon jellegűek a mássalhangzók), addig az utóbbiban a mássalhangzók hasonlósága nagyobb mértékben érvényesül, továbbá a rím összetettebb szerkezetű, így bár a kóda mássalhangzója elmarad a felelő rímbe, és ez a rímsémától való nagy elaboratív távolságot feltételez, mégis erősebb lesz a rím, közelebb kerül a prototípushoz.

E két kategorizációs mód megkülönböztetése nem könnyű, a gyakorlatban pedig sok esetben nem is szükséges, hiszen már Arany is felhívja a figyelmet arra, hogy az egyes rímek minőségének megítélésében a prototípushoz való közelség válik elsődlegessé. Lényeges azonban a két szempont egymáshoz képesti tárgyalása. Nemcsak azért, mert a kategória belső szerveződésének lehetőségeit árnyaltabban tárhatjuk fel ezáltal, hanem azért is, mert a rím fonológiai sémájának leírásában is fontos szerepe van a prototípus szerkezetének. A továbbiakban e szerkezeti séma kognitív fonológiai modellálására teszek kísérletet.

4. A rím fonológiai struktúrája

A rím fonológiai struktúrájának leírásához vissza kell térnünk a tanulmány első felében felvázolt kognitív fonológiai kiindulópontoz. Annyiban mindenképpen, hogy a rímet olyan fonológiai szerkezetként közelítjük meg, amely sematikus alapként szolgál az egyes partikuláris rímszerkezetek kidolgozásához a fonológiai konstruálás folyamatában. Mivel korábban a használatalapúsággal jel-

lemezhető kognitív nyelvtan fonológiai elméletét tartottam termékeny kiindulópontnak, e modellálást is Langackernek a nyelvi szimbólum fonológiai pólusára irányuló leírására építem (l. Langacker 1987: 328–48).

A fonológiai sémákat olyan konfigurációknak tekinthetjük, amelyek a konceptuális természetű, ugyanakkor a hangképzés fizikai-fiziológiai tapasztalatán alapuló fonológiai térben bontakoznak ki, sáncolódnak el az egyéni nyelvhasználatban, vagyis a fonológiai szerkezetek reprezentációja fogalmi jellegű (Langacker 1987: 339). Ebből következően „sematikus struktúrát kell tételeznünk az egypólusú fonológiai organizáció számára is. Miközben az artikuláció és a hallás meghatározzák a fonológiai tér paramétereit, ezek mégis kognitívan megalapozott jelenségek. Absztrakció és egyéb mentális műveletek tárgyai, olyan kognitív szerkezet emergenciáját eredményezve, amelyek még a periférikus megvalósulás hiányában is aktiválhatók, vagy amelyek túl absztraktak – részben vagy egészben – az ilyen megvalósításhoz. Ily módon semmi inherens implauzibilitás nincs abban, hogy sematikus magánhangzót tételezünk a mássalhangzó belső szerkezetében, vagy autonóm szótagot egy dependens szótag számára, még ha e sematikus alszerkezetek maguk nem is manifesztálódhatnak közvetlenül. Tágabban, a fonológiai szabályok és kategóriák sematikus szerkezetekként formálódnak a fonológiai térben, amelyek kapcsolata a periférikus aktivitásokkal meglehetősen távoli is lehet” (Langacker 1987: 332).⁶

E leírás egyfelől felhívja a figyelmet arra, hogy a fonológiai struktúrák esetén is tételezhetünk olyan sematikus reprezentációt, amely önmagában nem kötődik partikuláris artikulációs és akusztikai paraméterekhez, ugyanakkor sémaként kiindulópontjául szolgál a fonológiai konstruálásnak. A rím esetében egy ilyen absztrakt szerkezeti séma modellálása a cél.

Másfelől arra mutat rá Langacker, hogy az **autonómia és dependencia aspektusa** (l. részletesen Langacker 2008: 199–202) érvényesíthető a fonológiai leírásban is, hiszen az is konceptuális természetű reprezentációkat tárgyal. Ez esetben azonban némiképp specifikálódik a fenti két fogalom. Az autonóm fonológiai szerkezet egyrészt kidolgozza a dependens fonológiai szerkezet sematikus alszerkezetét, ennek a folyamatnak magától értetődő előfeltétele, hogy a fonológiai sémák is rendelkezhetnek olyan sematikus alstruktúrával, amely önmagában periférikusan nem valósul meg. Másrészt az autonóm fonológiai struktúra a dependens fonológiai szerkezettel szemben olyan séma, amely más fonológiai szerkezetek nélkül is megvalósítható. Ennek klasszikus példája a magánhangzó-mássalhangzó viszonya: a magánhangzó „lényegileg stabil szonoritási periódus” (Langacker 1987: 329), így mássalhangzó nélkül kivitelezhető, szemben a mássalhangzóval, amely aszimmetrikusan függ a magánhangzótól (tehát dependens jellegű), lévén azzal együtt ejthető ki.⁷ Harmadrészt megemlíthető, hogy a dependens fonológiai szerkezet voltaképpen olyan funkcióként is felfogható, amely az egyik alstruktúrát a másira képezi le (Langacker 1987: 336). Ez esetben tehát az aszimmetrikus fonológiai függőség nem egy struktúra jellemzője, hanem két struktúra közti szerkezeti viszony.

Mindezek alapján a rímet olyan komplex fonológiai mátrixszerkezetként írhatjuk le, amelyet három dimenzióban is az autonómia-dependencia (A/D) elrendeződés jellemez. Egyfelől a rím két tagja, azaz a rímelő struktúrák maguk A/D viszonyban állnak egymással. Ez természetesen következik a rím relációként történő értelmezéséből, vagyis abból, hogy a rím nem a két szerkezet együttese, hanem a köztük lévő viszony. E viszony aszimmetrikus: a szerkezet második tagja, azaz a felelő rím tekinthető autonómnak, míg a hívó rím függőnek. Ezt a magyarázatot támasztja alá, hogy **csak akkor alakul ki rím a konstruálás során, ha a pár második tagja is feldolgozódik**. Vagyis a hívó rím csak a rím egészéhez képest tekinthető alstruktúrának, másként szólva a felelő rím révén válik a rím részévé. Következésképpen a hívó rím fonológiai szerkezetében tételezhető egy absztrakt és

⁶ „We must therefore posit schematic structures even for unipolar phonological organization. While articulation and audition determine the parameters of phonological space, they are nevertheless cognitively grounded phenomena. They are subject to abstraction and other mental operations, resulting in the emergence of cognitive structures that can be activated even in the absence of peripheral implementation, or which are too abstract – in whole or in part – for such implementation. There is nothing inherently implausible, then, in positing a schematic vowel for the internal structure of a consonant, or an autonomous syllable for a dependent syllable, even though these schematic substructures cannot be directly manifested per se. More broadly, phonological rules and categories take the form of schematic structures in phonological space whose connection with peripheral activities may be quite distant.”

⁷ Fontos megjegyezni, hogy a magánhangzó-mássalhangzó elkülönítés maga is fokozati jellegű, prototípushatást mutat (l. Langacker 1987: 239.)

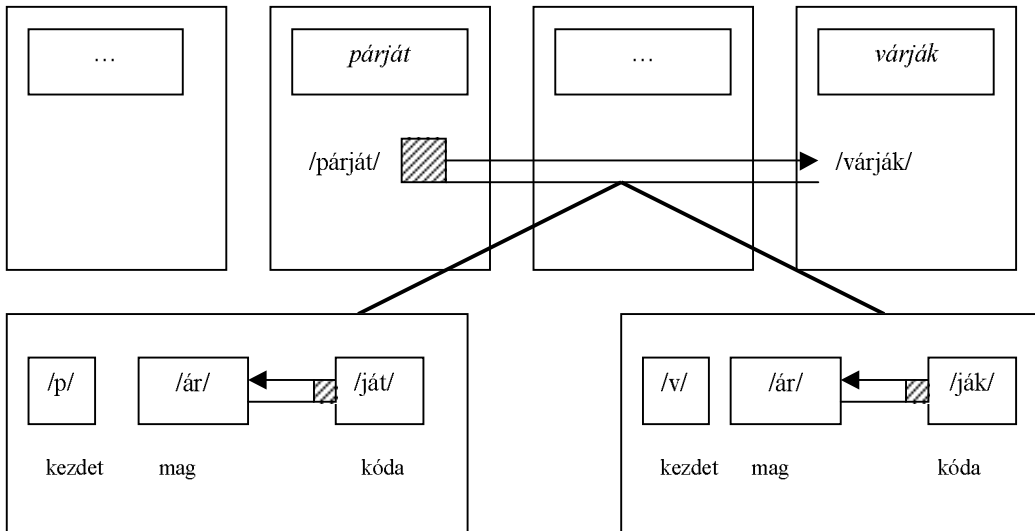
egy sematikus fonológiai alstruktúra, amelyet általánosan a **rímszerűség alstruktúrájának** nevezhetünk, és amelyet a felelő rím dolgoz ki. A rímszerűség alszerkezete voltaképpen egy, a kontextusra irányuló elvárás, amely alapján a nyelvhasználó az adott fonológiai struktúrával rímet alkotó másik struktúrára számít. A két szerkezet összehasonlítását, a hasonlóság és az eltérés arányának megállapítását, azaz a kategorizálást és a példány minőségének értékelését éppen a rímszerűség alstruktúrájának kidolgozása kezdeményezi, hiszen kognitív grammatikai szempontból e kidolgozási viszony teremti meg a fonológiai konstruálásban a rím két tagja közötti kapcsolatot. Ugyanakkor e kidolgozásnak nincs felszíni, periférikus megvalósulása. Lényeges emellett, hogy a hívó rím kategorizálja a felelő rímet és az egész szerkezetet, mintegy profilmeghatározóként működik a teljes mátrixban.

Másfelől és a fenti aszimmetrikus viszonytal közvetlen összefüggésben a **rímelő szerkezeteken belül is A/D elrendeződés figyelhető meg**. A hétköznapi fonológiai konstruálásban is jellemző egy alapvető aszimmetrikus szerveződés a szó fonológiai szerkezetét tekintve: a hangsúlyos szótag mindig autonóm, míg a nem hangsúlyos szótag(ok) dependens jellegű(ek), következésképpen ez utóbbiak megvalósításához szükség van arra, hogy sematikus alszerkezetüket az autonóm szótag kidolgozza (Langacker 1987: 331–2). Ennek kapcsán Langacker problematikusnak tekinti a szó fonológiai szerveződését: míg a szótag felépítésében a magánhangzó autonóm szerkezetként, magként funkcionál, addig a szótagok összekapcsolódásában a kezdet, a mag és a kóda egymáshoz képesti státusa nem egyértelmű. Egyik alternatíva, hogy a mag és a kóda egységként kombinálódik a kezdettel, a másik, hogy a mag láncszerűen kapcsolja össze a szerkezet többi részét. Langacker (1987: 331) ez utóbbi mellett foglal állást, elismerve, hogy döntése önkényes. A rím szerkezetének korábbi elemzése alapján természetesebbnek tűnik az első alternatíva, amelyben mag és kóda egységként funkcionál. Innen kiindulva értelmezhetővé válik a rímszó fonológiai felépítésében mag és kóda kiemelt jelentősége a kezdethez képest.

Megítélésem szerint azonban tételezhető még egy szint az A/D organizációban: ebben a mag számít autonóm alszerkezetnek, míg a kóda dependens jellegű. Ezt támasztja alá, hogy – mind a magyar, mind a héber rímre vonatkozóan – a szerkezeti összevetés legfőbb helye a mag, amelyhez viszonyítva a kóda hasonlóságának mértéke másodrendű. Következik mindez egyfelől abból, hogy a prototípushoz való hasonlóság felülírja a séma kidolgozásának mértékét, vagyis hogy a hasonlóság magas foka a magban elsődleges a kódabeli eltérés mértékéhez képest. Másfelől, mint rámutattam, a rímsema egyik szerkezeti jellemzője, hogy a mag és a kóda hasonlósága bizonyos mértékben függetleníthető egymástól. Tehát a rímelő szerkezet két alszerkezete egymással áll szerkezeti viszonyban. **Ebben a viszonyban a mag számít autonóm szerkezetnek, amely kidolgozza a kóda sematikus alszerkezetét**. E sematikus alszerkezet ismét csak nem manifestálódik az artikuláció során, ám a kódának a rímelő szerkezet részeként történő értelmezését a mag rímként történő feldolgozása teszi lehetővé. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kóda rímeléséhez a mag rímélése szükséges, vagyis a kóda alapján önmagában nem konstruálhatunk rímet, a kóda egyedül nem hoz létre rímet.

Ez alól kivétel a ragrím, amelynek éppen periférikus volta támogatja a szerkezetbeli A/D elrendezés modelljét. A ragrím esetében ugyanis a mag és a kóda teljes mértékben függetlenedik egymástól, lévén a rím csak a kódára terjed ki. Ekkor a mag nem dolgozza ki a kóda rímszerűségének sematikus alstruktúráját, és feltehetően éppen ezért vált a ragrím a rím kategóriájának legperiférikusabb tagjává. Hogy mégis rímként működik, annak legkézenfekvőbb magyarázata ismét a kóda dependens jellege: a dependens alszerkezet ugyanis kategorizálja az egész struktúrát, azaz profilmeghatározó. Voltaképpen a kategória sémaalapú belső szerveződésében is ez az elv érvényesül, hiszen a kódabeli eltérés mértéke rajzolja ki az egyes tartományokat a kategórián belül. A prototípusalapú szerveződés aspektusában ezzel szemben az autonóm természetű mag fonológiai prominenciája döntő.

Az ily módon felvázolt mátrixszerkezetet vizsgáljuk most meg *párját* – *várják* rímpár példáján keresztül. A struktúrát az 5. ábra szemlélteti, ahol a kitöltött négyzetek jelölik a kidolgozás helyét (a sematikus alstruktúrát), a szaggatott vonalak a kidolgozási viszonyt, míg a nyilak a kategorizálást. A rímviszony dimenziójában a felelő rím kidolgozza a hívó rím sematikus alszerkezetét, amelynek következtében a hívó rím rímként kategorizálja a teljes szerkezetet. Ez kezdeményezi a feldolgozásban az összehasonlítást, amelynek során az egyes rímelő szerkezetek belső szerkezete is feldolgozódik. Mivel a mag autonóm, a magbeli egyezés válik először felismerhetővé, amely

5. ábra

A párját – várják rímpár fonológiai konstruálásának szerkezeti diagrammja

a rím erősségének meghatározásában működik közre. Ezt követően a kódabeli eltérést dolgozza fel a nyelvhasználó. Ezen a ponton a rímpárt ismét elhelyez(het)i a kategóriában, a rímsémától való elaboratív távolsága alapján. Hangsúlyozandó, hogy e konstruáló műveletek feltehetően nem érik el a tudatos figyelem szintjét a befogadás során. Másfelől megállapíthatjuk, hogy a rím mint fonológiai szerkezet holisztikusan dolgozódik fel, a folyamatban ugyanis a rímelő szerkezetek közti relációs kapcsolat felismerése kezdeményezi az összehasonlítást, ezáltal az egyes szerkezetek részletekbe menő feldolgozását.

5. Összegzés

A tanulmány a rím fonológiai leírására vállalkozott, összetett szempontrendszert valósítva meg a vizsgálat során. Egyfelől a rím kategóriájának jellemzését tűzte ki célul, mégpedig a kognitív fonológia alapján a prototípuselvnek megfelelően szerveződő fogalmi struktúráként. A kategória belső szerveződésének feltárása Arany János tanulmányára alapult, amely gazdag és részletes alapot kínál a rím típusainak egymáshoz viszonyított elrendeződésére. A kutatásban a héber nyelvre meghatározott elméleti modell kínált további lehetőséget. Az aranyi kategorizálás és a héber rímre vonatkozó általános elméleti modell diskurzusba hozása mindenekelőtt arra irányítja a figyelmet, hogy a magyar rím kognitív fonológiai elmélete is sikerrel körvonalazható, továbbá, hogy a magyar rím fonológiai jellemzői párhuzamba állíthatók a héberével, megteremtve egy univerzális rímmodell elméleti lehetőségét.

A kategória összetett bemutatása alapozta meg a rím sematikus szerkezetének fonológiai modellálását. Ennek során elsősorban az autonómia-dependencia jelenségének fonológiai alkalmazása bizonyult különösen termékenynek, továbbá annak a belátása, hogy a konceptuális természetű fonológiai sémákban a sematikus alszerkezetek, valamint az azokat kidolgozó műveletek kerülnek előtérbe a konstruálásban. Mindez azt is jelenti, hogy a rím fonológiai elemzésének nem elsősorban az egyes konkrét rímszerkezetek részletekbe menő fonetikai leírásán kell alapulnia, hiszen maga a rímszerűség komponense, valamint az összehasonlítás szerkezeti és műveleti aspektusai nem realizálódnak fonetikai szerkezetekben. Ily módon valóban a konstruálás fonológiai aspektusa válik azzá a holisztikus kiindulóponttá, amelyből a rím fonológiai működése általános érvénnyel közelíthető meg. Ezáltal a rím fonológiai konstruálása a versszöveg egészének feldolgozásába illeszkedve, összetett műveletként értelmezhető, amelyben a kategorizálási-kidolgozási folyamatok közvetlen

hatóköre a rímelő szerkezet, ugyanakkor a rímviszony aszimmetriájából következően csak a teljes szövegben érvényesül a rímszerkezetek fonológiai feltűnősége. A rím tehát a hangzás szempontjából sem járulékos, másodlagos dísz, hanem a szöveg komplex fonológiai szerkezetében értelmezhető, ugyancsak komplex alszerkezet. Ez a modell számos további ponton részletezhető, ám talán már ezen a kidolgozottsági fokon is motiválja a jelentésképzéssel való együttes vizsgálatot, azaz a fonológiai és a szemantikai pólus interdependens művelési megközelítését, amely egy funkcionális-kognitív rímelmélet végső célja lehet.

SZAKIRODALOM

- Arany János 1962 [1854]. Valami az asszonánról. In: Keresztury Dezső (szerk.): *Arany János Összes Művei 10. Prózai művek I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 213–7.
- Bybee, Joan L. 1994. A view of phonology from a cognitive and functional perspective. *Cognitive Linguistics* 285–305.
- Cohen, Henri – Lefebvre, Claire (eds.) 2005. *Handbook of categorization in cognitive science.* Elsevier, Amsterdam.
- Evans, Vyvyan 2007. *A glossary of cognitive linguistics.* Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia. Hallgatói kézikönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről.* Corvina Kiadó, Budapest.
- Gadamer, Hans-Georg 2003. *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlat.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Geeraerts, Dirk 2006. *Words and other wonders. Papers on lexical and semantic topics.* Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Geeraerts, Dirk 2010. *Theories of lexical semantics.* Oxford University Press, Oxford.
- Jakobson, Roman 1962. *Selected writings. Vol. 1. Phonological studies.* Mouton & Co – 'S-Gravenhage, The Hague.
- Jakobson, Roman – Halle, Moris 1956. *Fundamentals of language.* Mouton & Co – 'S-Gravenhage, The Hague.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites.* Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2000. A dynamic usage-based model. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-based models of language.* CSLI Publications, Stanford, California, 1–64.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction.* Oxford University Press, Oxford.
- László Zsigmond 1972. *A rím varázsa.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Markman, Ellen 1991. *Categorization and naming in children. Problems of induction.* The MIT Press, Cambridge–London.
- Nathan, Geoff 2007. Phonology. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics.* Oxford University Press, Oxford, 611–31.
- Ravid, Dorit – Hanauer, David 1998. A prototype theory of rhyme: evidence from hebrew. *Cognitive Linguistics* 79–106.
- Rosch, Eleanor 2009. Categorization. In: Sandra, Dominiek – Östman, Jan-Ola – Verschuere, Jef (eds.): *Cognition and pragmatics.* John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 41–52.
- Simon Gábor 2012. Utak a rímhez – a rímfogalom alakulása a huszadik században. In: Parapatics Andrea (szerk.): *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain.* A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7–8. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 189–202. http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk10/Utak%20a%20r%EDmhez_SIMON.pdf.
- Szepes Erika 1989. Rím. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon.* 11. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 740–3.
- Szepes Erika – Szerdahelyi István 1981. *Verstan.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Taylor, John R. 1995. *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory.* Clarendon Press, Oxford.

Simon Gábor

PhD-hallgató

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Simon, Gábor

A phonological study of Hungarian rhyme in functional cognitive approach

This study approaches the category of Hungarian rhyme as a functional cognitive phonological category. From this point of view rhyme is – as other cognitive phonological categories – a mental representation, and it has its members arranging around a prototype. The unified rhyme category includes both the pure rhyme and the assonance. The description is based on the results of the research on Hebrew rhyme: the prototype of the Hungarian rhyme category (the pure rhyme) can be characterised with the rhyme centrality principle (as in the case of Hebrew), and the so called assonance-variants are the less central members of the category. The description of the category's internal organization relies on the system of assonance demonstrated in details by JÁNOS ARANY. The main conclusion of the study is that the prototype-based categorization is more significant factor in the organization of the category of Hungarian rhyme than the schema-based categorization.

The other purpose of the study is modeling the schematic phonological structure of Hungarian rhyme with the terms phonological autonomy, dependence and construal. The schematic phonological structure of rhyme can be explained in a dynamic process of phonological construal, through elaborating the schematic substructure of rhyme at several levels of A/D alignment.

Keywords: rhyme, assonance, cognitive phonology, prototype, schema, categorization, rhyme centrality principle, autonomy/dependence alignment

Gyümölcsneveinkhez III.

aranygyümölcspálma J. *Chrysalidocarpus lutescens* (P. 336). Az Indiai-óceán nyugati részén fekvő Madagaszkár szigetén őshonos, de már másutt is meghonosították. Apró gyümölcse inkább madarak tápláléka.

A ném. *Goldfruchtpalme* 'ua.' (G. 153) tükörfordítása. Megvan az angolban is a *golden fruited palm* (EL.), azaz 'arany gyümölcsű pálma'. A névadás alapja az érett gyümölcsök sárgás, szép arany színe. Hasonneve az *aranypálma* (P. 336). Egyéb idegen nyelvi nevei ugyanígy színre utalnak; vö. ang. *golden-yellow palm* (W.) 'aransárga pálma', ném. *Goldblattpalme* (PN.) 'arany levelű pálma', mal. *pinang kuning* (uo.) 'sárga dió', or. *хризалидокарпус желтоватый* (uo.) 'sárgás hrizalidokarpusz', jap. *kogane yake yashi*, kí. *huang ye zi* (uo.) 'arany, sárga levelek', fr. *palmier cane d'or* (uo.), ang. *golden cane palm* 'arany nádpálma', mert a levélnyel sárgás narancsszínű, *yellow palm* 'sárga pálma', *golden feather palm* (<http://plantsrescue.com>), 'arany tollpálma', mert a fátörzs tetején ives toll alakúak a hosszú levélnyélen nőtt sárgászöld levelek.

Ugyancsak az érett gyümölcs színére utal a latin *lutescens* faji terminus, amely 'sárgává lesz' (< lat. *luteus* 'sárga') értelmű. A latin szaknyelvi *Chrysalidocarpus* (R. 1878: *Botanische Zeitung*, Berlin, 36: 171) nemzetségnév leíró jellegű, a lat. *chrysalis* 'arany lepkék' (< gör. *chryszallisz* 'ua.' < *chryszosz* 'arany') és a gör. *karposz* 'gyümölcs' szavak összetételével alkotott, e pálma gyümölcse hasonlítható a lepkéhez. Az angolban is használatos a latin terminus alapján *butterfly palm* (W.), *golden butterfly palm*, *yellow butterfly palm* (EL.), azaz 'pillangópálma', 'arany pillangópálma', illetve 'sárga pillangópálma' elnevezése.

Az ang. *cane palm* (uo.), or. *тростниковая пальма* (PN.), ang. *golden cane palm* (W.), vagyis 'nádpálma', 'arany nádpálma' név magyarázata az, hogy a kifejlett pálma törzse gyűrűs, cukornádszerű. Ezen alapul ang. *bamboo palm* (EL.), brazíliai port. *areca-bambú* (GRIN.), azaz 'bambuszpálma', illetve 'arekabambusz' neve is. Használatos az angolban zavaró *areca palm* (EL.) elnevezése is, az arekapálma azonban más nemzetségbe tartozó pálmák neve. Az arany gyümölcspálma őshonosságára utal a földrajzi névvel alkotott ang. *Madagascar palm* (uo.) elnevezése. További elnevezése a kí. *di zong*, *san wei kui*, végül az élőhelyén használatos madagaszkári *lafahazo*, *lahaza*, *rehazo* (PN.) neve.

érdesrőzsa J. *Cordia* (P. 343). Ausztráliában és Ázsia trópusain honos. Narancsszínű, ovális, apró, csonthéjas gyümölcsöt terem néhány faja.

A nemzetség magyar nevében a jelző a levelekre utal, a genus az érdeslevelűek (Boraginaceae) családjába tartozik. Egyik gyümölcsöt termő faja az *ehető érdesrőzsa* 'Cordia myxa' (P. 80). Társneve a *szilvás érdesrőzsa*, a *mellbogyó* (uo.) és a *feketejújuba* (VörösEgz. 81; ezt a nevet Priszter nem szótárázta). Ez utóbbi 1745-től adathozható (Torkos), 1793: NcIB., 1845: Műsz., 1896: PallasLex. A névben a megkülönböztető jelző a ném. *schwarze Brustbeere* 'ua.' (VörösEgz. 82) alapján jött létre. Az utótag, a ném. *Brustbeere* 'Cordia' (Boerner 92) is átkerült a magyarba tükörfordítással, már 1896-ban említi a Pallas-lexikon a növényt *mellbogyó* néven, 1912-ben a Révai-lexikonban *fekete mellbogyó*. Gyógyhatásával kapcsolatos a név, gyógyszerként használják mellbetegségek, köhögés esetén. A *feketejújuba*, *fekete mellbogyó* neveknél a jelző a *Cordia myxa* sötétzöld, szárazon csaknem fekete gyümölcseré utal, akár korábbi szaknyelvi *Jujuba nigrae* (PallasLex.) neve.

Egyéb elnevezése az igen korán felbukkanó *damaszkuszmogyoró* (VörösEgz. 73), Priszter nem szótárázta. 1578-ban *Damascusi mogyoró* (Melius Herbariuma), 1783: ua. (NcIB.), 1793: ua. (Grossinger), 1845: ua. (Műsz.). A gyümölcs korai latin neve, a *Pruna Damascena* terminus mintájára alakult. Bugát Pál Természettudományi szóhalmaz című nyelvújítás kori művében a növényt

paradicsomfa néven sorolja fel 1843-ban, akárcsak két évvel később, 1845-ben Kováts Mihály (Műsz.). 1966-ban *Dominika-rózsafa* (MNöv. 49) a *Cordia geroscanthus*, társnévként Priszter itt is a *paradicsomfa* elnevezést adja meg. Fája szép rózsaszín, kereskedelmi neve *ciprusi fa*, *rózsafa*, *fr. bois de Cypre, bois de Rhodes*, ang. *spanish elm* (PallasLex.).

Az ehető érdesrózsa idegen neve igen sok európai nyelvben ’asszír szilva’ jelentésű; vö. ang. *assyrian plum* (W.), fr. *prunier d’Assyrie*, sp. *ciruela asirio*, port. *ameixa assiria*, ol. *assyrian prugna*, or., blg. *accupuückuü cnuca*, holl. *assyrische pruim*, dán, norv. *assyriske plomme*, sv. *assyriska plommon*, fi. *assyrian luumu*, észt *assüüria ploomi*, lett *asīriešu plūme*, le. *asyryjska śliwka*, cs. *asyrská švestka*, szlk. *asyrské slivka*, ro. *prune asirian*, tör. *asur erik*, gör. *assyrian δαμάσκηνο* (KL.). További neve a hindi *lasura*, *lasoda*, ol. *tibisco*, tamil *naruvili* (EL.), *uddhala*, szanszkrit *sleshmataka* (www.ecoheritage.cpreec.org), ang. *Sudan-teak, selu* (www.irapl.altervista.org), ar. *dálek, lasoda*, Indiában *bahubara, sheevant, bargund, chimna, naruvilli*, Mianmarban *thanat, lasura* (www.cabicompendium.org), ang. *lasura*, litv. *slyvinis širdamedis* (KL.).

A latin szaknyelvi *Cordia* nemzetségnév a német természetbúvár, botanikus és gyógyszerész, Valerius Cordus (1515–1544) nevét őrzi. A lat. *myxa* faji terminus pedig ókori eredetű, már Pliniusnál olvasható, a növény gör. *mýxa* nevéből származik. A név azonos a gör. *mýxa* ’nyálka, takony’ szóval, a puha, nyálkás, édes gyümölcsökre vonatkozik, amelyekből köhögés elleni szirup készül. Kováts Mihály szóalkotása az ehető érdesrózsa *taknyoskordé* (1845: *taknyos cordé* [Műsz.]) neve, a jelzót a következőképpen indokolja: „Mert a ’gyümölcsében takony tulajdonságú nedv van.” Erre utal ol. *frutto di visco* (EL.), azaz ’viszkózus gyümölcs’, illetve ang. *glue berry* (http://keys.trin.org.au:8080), azaz ’ragasztóbogyó’ neve is. A gyümölcs nyúlós nyálkájá ragasztó, irodai munkában használgák is.

Hasonló a gyümölcse a díszes érdesrózsa ’*Cordia sebescena*’ (P. 80) fajnak. *Sebestyén* és *Sebestyén-szilva* elnevezése igen korai, már 1570 k. felbukkan Lencsés György orvosbotanikai kéziratában, az *Ars Medicában*: *Sebesten*. Mátyus Istvánnál 1787-ben (Ó és Uj Dietetica 423) a fa nevéként *Sebesten*, a gyümölcs nevéként *Sebesten-fzilva*, Nedeliczi Váli Mihály természettudományos munkájában, 1792-ben *Sebastian* (8), 1808-ban *Sebestyénfa* (VörösEgz. 151) olvasható. Ez a növény latin szaknyelvi *sebescena* fajnevéből, illetve régi orvosi elnevezéseiből (*sebescen, sebescena*) származik. Már a Linné előtti időben használták a botanikában, például 1650-ben Johann Bauhinnál „*Myxa dimastica, sive Sebesten*” (Historia plantarum universalis I). Megvan más nyelvekben is; vö. ném. *Sebestenbaum*, ang. *sebesten tree* ’ua.’ (VörösEgz. 151). 1845-ből származik Kováts Mihály szóalkotása, a *Sebástei Cordé* (Műsz.) a latin szaknyelvi *Cordia sebescena* binominális névből. 1913-ban a Webster szótárban *Sebesten* ’két Kelet-indiai fa, a *Cordia myxa* és a *Cordia latifolia* nyálkás, csonthéjas gyümölcse’. Ma is olvasható a világháló tekintélyes lapjain az ang. *sebesten-plum, sapistan* (www.irapl.altervista.org), *sebastian* (http://keys.trin.org.au:8080), *sebastian tree, sapistan tree, sebastian, large sebesten* (www.ecoheritage.cpreec.org) elnevezés.

tamarindusszilva J. *Dialium indum* (P. 245). A *Dialium* fajokban gazdag nemzetség, valamennyi faja ehető termést hoz. Több délkelet-ázsiai faja között a *Dialium indum* terméseit árusítják a leggyakrabban.

Az ang. *tamarind plum* (T.) vagy a ném. *Tamarindenpflaume* ’ua.’ (uo.) tükörfordítása. Igen sok nyelvben használatos ezek megfelelője; vö. fr. *tamarin prune*, port. *ameixa tamarindo*, ol. *tamarind prugna*, or., blg. *tamarind cnuca*, holl. *tamarinde pruim*, dán, norv. *tamarind plomme*, sv. *tamarind plommon*, fi. *tamarind luumu*, észt *tamarind ploomi*, lett *tamarinda plūme*, le. *tamarindowca śliwka*, cs. *tamarind švestka*, szlk. *tamarind slivka*, ro. *prune tamarind* (KL.). A gyümölcs íze hasonlít a tamarinduséhoz, innen ered a *Dialium indum* neve, valószínűleg az angolból terjedt el. Az összetételben szereplő *tamarindus* előtag az arab *tamr hindi* (VörösEgz. 161), *tamr al-hindi* (EL.) ’tamarindusfa’ szó átvétele (tulajdonképpen ’indiai datolya’; a *tamr* ’száritott datolya’, a *hindi* pedig ’indiai’ jelentésű uyanis). Nemzetközi szó, számos nyelvbe átkerült. A latin szaknyelvi *indum* faji terminus is ’Indiából származó’ jelentésű.

Az angolban és a franciában ’bársonytamarindus’ jelentésű a *velvet tamarind*, illetve a *tamarinier à velours* (uo.), a németben ’fekete tamarindus’ a *schwarze Tamarinde* (ENL.). További idegen nyelvi neve a ném. *Kranji* (uo.), *Samt-Tamarinde* (www.pflanzen-im-web.de), sp. *zwarte tamarinde*, litv. *indinis dialis*, tör. *demirhindi erik* (KL.), helyi elnevezése Malajziában *keranji*,

Kambodzsában *kraw lanh* (W.), *kralanh*, *kralanh lomie*, *prom chaha-eh*, Indonéziában *asam keranji*, *kranji*, *asam cina*, *kuranji*, *ki pranji*, *parangi*, Thaiföldön *luk yee*, *kaa yee khao*, *thong bueng*, *khleung*, *kheng*, *kaa yee*, *yee*, *nang dam*, *i-dang*, Laoszban *mak kham phep*, *mak kheng*, *mak kham thep*, *dzee khouah*, Vietnamban *la met*, *xoay* (www.tabi.la), Borneón *keran-keran*, *keranji*, *keranji bernang*, *keranji madu* (www.asianplant.net). Megtalálható a nyugat-afrikai országokban is, például Sierra Leonén, Szenegálban és Nigériában *awin*, *icheku* és *tsamiyar kurm* (W.) a neve.

szilvamangó J. *Bouea oppositifolia* (P. 316). Termése gömbölyded, hosszúkás-tojásdad vagy hajlott répa alakú csonthéjas termés, amelynek vékony, gyengén fényes, sima a héja.

Az ang. *plum mango* (W.) vagy a ném. *Pflaumenmango* (KL.), azaz 'szilvamangó' tükörfordításával került a botanika magyar szaknyelvébe. Szó szerinti megfelelője még a fr. *mangu de prune*, sp. *mango de ciruelo*, port. *manga de ameixa*, ol. *prugna mango*, or. *манго сливы*, holl. *pruim mango*, dán *blommemango*, norv. *plommemango*, sv. *plommon mango*, fi. *luumu mango*, észt *ploom mango*, le. *šliwkowe mango*, cs. *švestka mango*, szlk. *slivka mango*, ro. *prune mango*, blg. *слива манго* 'szilvamangó' (uo.) elnevezés.

A törökben *rumendia*, a lettben *lekns mango*; a litvánban pedig *slyvinė gandarija*, a görögben *δαμάσκηνο μάγκο* (uo.), azaz 'szilvagandaria', illetve 'barackmangó'. Helyi neve a burmai *meriam*, mal. *asam djanar*, *bandjar*, *kedjauw lepan*, *kundang rumania*, *ramania hutan*, *ramania pipit*, *rengas*, *tampusu*, *tolok burung*, *umpas* (PM.).

A latin szaknyelvi *oppositifolia* faji neve átellenes állású leveleire utal. A korábbi latin szaknyelvi *Bouea microphylla* faji jelzője kisebb levelére utal, ezzel különböztetik meg a gandariától, a *Bouea macrophylla* rokon fajtól.

gumigutta J. *Garcinia gummi-gutta* (P. 100). Indonéziában őshonos, gyümölcséért termesztik Délkelet-Azsiában, valamint Nyugat- és Közép-Afrikában.

A *gumigutti* gumigyantaféle anyag, ennek a fának a beszáradt sebváladáka. Maláj eredetű neve került a latinba és számos nyelvbe; vö. dán *gummiguttrae*, fr. *gomme-gutte*, ném. *Gummigutbaum* 'ua.' (WA.). Sárga festéknek használják, erre utal a növény holl. *geelhars* (uo.), azaz 'sárga gyanta' neve is.

A korábbi latin szaknyelvi *cambogia* nemi és faji terminus (*Cambogia gummi-gutta* L.; *Garcinia cambogia* Gaertn.) és ang. *gamboge* (W.) neve az Indonéziában közismert *gambooge* (uo.) elnevezéséből származik. Egyéb nevei a növény élőhelyén: malayalam *kodumpuli*, Sri Lankán *goraka*, szingaléz *goraka*, tamil *kodukkaippuli* (uo.), *heela*, *panampuli*, malayalam *gorakkapuli*, *pinar*, *marapuli*, *pinampuli*, kannada *manda huli*, *punara huli*, *seeme hunnise*, *upagi mara* (www.biotik.org), hindi *bilatti amlī* (<http://ayurvedicmedicinalplants.com>), *upage mara*, *murugana huli* (WA.). További idegen nyelvi neve a fr. *mangoustanier du cambodge*, vagyis 'kambodzsai mangosztán', jap. *garushinia kanbōgia* (uo.), azaz 'kambodzsai garcinia', ang. *gamboge tree*, *brindleberry*, *brindall berry*, *malabar tamarind* (W.), *garcinia*, *citrin*, *garcinia kola*, *mangosteen oil tree* (www.herbal-supplement-resource.com), azaz 'mangosztán olajfa'.

mogyoróvajgyümölcs J. *Bunchosia argentea* (KL.). Dél-Amerikában honos trópusi virágos növény az Acerola családban. Csodaszép sárga virágokat hajt, élénkpiros, ehető, édes ízű kis gyümölcsöket terem.

Prizster nem szótározta, Vörös Éva sem tárgyalja a fajt. A *mogyoróvajgyümölcs* terminus tükörszó, az ang. *peanut butter fruit* 'ua.' (W.) szó szerinti fordítása. Kis gyümölcse ragadós, sűrű pép, íze és illata kifejezetten hasonlít a mogyoróvajhoz, ez a névadás szemléleti háttere. Idegen nyelvi megfelelő a ném. *Erdnussbutter-Frucht*, port. *fruta manteiga de amendoim*, ol. *frutta burro di arachidi*, holl. *pindakaas fruit*, dán, norv. *jordnøddesmør frugt*, sv. *jordnötssmør frukt*, fi. *maapähkinävo hedelmät*, észt *maapähklivõi puu*, lett *zemesriekstu sviests augļi*, litv. *žemės riešutų sviestas vaisiai*, le. *owoc masła orzechowego*, cs., szlk. *ovocie arašidové maslo*, ro. *unt de arahide fructe*, blg. *плодове фъстъчено масло*, tör. *fistik ezmesi meyve*, gör. *φυστίκι φρούτα βούτρο* 'ua.' (KL.).

A latin szaknyelvi *argentea* faji jelző 'ezüstös' jelentésű. További idegen neve a fr. *bunchosie des Andes*, port. *ameixa do Peru*, or. *бунхозия серебристая*, sp. *ciruela de monte*, *ciruela de fraile*

(uo.), *ciriguella* (GRIN.), társneve az angolban a *cattley guava*, *guyaba japonesa*, *strawberry guava* (eperguava) (www.frutasdelmundo.inriodulce.com), *plum bush* (frutalestropicales.com).

majomgyümölcs *J. Garcinia intermedia* (KL.). Trópusi gyümölcsfa, Közép- és Dél-Amerikában honos. Kis gyümölcse gömbölyű, a fehérés gyümölcshús illatos, savanykás ízű.

Botanikai szinonimák: *Rheedia intermedia*, *Rheedia edulis* és *Calophyllum edule*. Priszter nem szótárította, Vörös Éva sem tárgyalja a fajt. *Majomgyümölcs* neve az ang. *monkey fruit* vagy a ném. *Affe Frucht* 'ua.' (KL.) tükörfordítása.

Társneve a *cseresznyemangosztán* és a *citromcseppmangosztán* (uo.) az ang. *cherry mango-steen*, illetve *lemon drop mangosteem* 'ua.' (www.fruitipedia.com) tükörfordítása. Nemzetközi szóként igen sok európai nyelvben használatos közös neve az ol., fr., or., holl., dán, norv., sv., fi., észt, lett, litv., le., cs., szlk. blg., tör., gör. *bacupari* 'ua.' (KL.), további neve a sp. *mameyto*, *sastra*, port. *berba*, ro. *charichuelo* (uo.), braziliai port. *achachairu* (www.montosogardens.com). A mangosztán nemzetség latin szaknyelvi *Garcinia* nevét l. a **festő mangosztán** szócikkében.

purgódió *J. Jatropha curcas* (P. 404). Mexikóban és Dél-Amerikában honos, mára a trópusokon mindenfelé elterjedt elágazó cserje vagy kis fa, mogyoró nagyságú magvai 30 százaléknyi olajat tartalmaznak.

Neve termésének purgáló, drasztikus hashajtó hatására utal, akár *gyógydió* (uo.) társneve. Az előbbi név a növény ang. *purging nut*, az utóbbi ang. *physic nut* (W.) nevének tükörfordítása. A németben is *Purgernuß* (G. 314), azaz 'purgálódió' elnevezése használatos. A termés olajának erős hányást és hasmenést okozó hatására utal afrikai fr. *pourghère* (W.), valamint port. *pinhão de purga*, *purgueira* (EL.) neve is.

Helynévi eredetű ol. *fagiola d'India*, port. *pinhão de Paraguai* (uo.) elnevezése, valamint ugyancsak az egyik élőhelyére utal a Karib-tengeri sziget nevével alkotott ang. *Barbados nut* (uo.), vagyis 'Barbadosz-dió' neve.

A latin szaknyelvi *Jathropa* nemzetségnevet Linné alkotta a gör. *iatrosz* 'orvos' (< gör. *iászthaj* 'gyógyítani') és *trophé* 'táplálék' szavakból. A növény eredeti *curcas* (W.) nevét először a portugál orvos, Garcia de Orta használta több mint 400 évvel ezelőtt, bizonytalan eredetű. Folytatója a latin szaknyelvi *curcas* faji terminus, valamint a tör. *kurkas* 'ua.' (EL.). További idegen nyelvi neve az ar. *dand barrí*, mal., ind. *jarak pagar*, szanszkit *kananaeranda*, *parvataranda*, viet. *dâu mè* (*cây*), *ba dâu nam* (uo.). India nagy nyelveiben a bengáli *dantigaacha*, *kochagach*, hindi *danti*, kannada *damti*, *kaadu haralu*, *naagamamti*, tamil *pey-amanakku*, telugu *amudamu*, *nela jidi*, *nepalamu* (W.) használatos.

királynépalma *J. Syagrus romanzoffiana* (P. 145). Dél-Amerikából származó szárnyalt levelű fa, sokfelé elterjedt díszpalma. Kis gyümölcse ehető, madaraknak, emlősállatoknak is tápláléka.

A név az ang. *queen palm* 'ua.' (W.) tükörfordítása. Megvan a németben is *Königinpalme* (PN.) neve. További idegen nyelvi megfelelő az ol. *palma regina*, or. *пальма королева*, holl. *koningin palm*, dán, norv. *dronningepalme*, sv. *drottningen gömma i handflatan*, fi. *prinsessapalmu*, észt *kuningannapalmi*, lett *karaliene palmu*, litv. *karalienė palmių*, le. *palma królowa*, cs. *královna palmovi*, szlk. *palmové královná*, ro. *palmierul regina*, blg. *кralица дланта*, tör. *kraliçe palmiyesi*, gör. *παλάμη βασίλισσα* 'ua.' (KL.) neve.

A latin szaknyelvi *Syagrus romanzoffiana* (korábban *Arecastrum romanzoffianum*) binómen *romanzoffiana* faji terminusa az orosz államférfi, gróf Nyikolaj Petrovics Romanzoff (1754–1826) emléket őrzi, aki a tudomány és a művészetek jeles támogatója volt. Ugyancsak az ő nevével alkotották a pálmafaj ang. *Romanzoff coco palm*, fr. *palmier de Romanzoff* és ném. *romanzoffianische Kokospalme* (PN.) elnevezését. E nevekben a *kókuszpalma* név alapja az, hogy termése (alakja és íze is) a kókuszdióhoz hasonlít. Korábban volt *Cocos plumosa* neve is a szaknyelvben. Egyéb elnevezése a port. *coquinho jeriva*, *palmieras jeriva*, sp. *palmera de brasil* (uo.), *palmera pindó*, *ybá pitá* (W.), ang. *giriba palm* (GRIN.), braziliai port. *baba de boi*, jap. *joou yashi*, kí. *huang hou kui* (PN.).

japán nagymagvútszafa *J. Torreyia nucifera* (P. 183). Japánban, Koreában honos örökzöld fa. Piros termése ehető, a mag íze is kellemesen édes, aromás. Főzőolaj készítésére is használják.

Sarlószerűen kihajlító, merev, szúrós, örökzöld tülevelei miatt hasonlítják a tiszafához; a rendszertanban a nagymagvútszafa (*Torreyia*) a tülevelűek közé tartozó áltiszafafélék egyik nemzetsége. Faji jelzője pedig származási helyére utal. Hasonló az angolban *japanese nutmeg-yew* (W.), azaz 'japán szerecsendió-tiszafa', a németben *japanische Nusseibe* (uo.), a norvégben *japansk nottebarlind* (EL.), azaz 'japándió-tiszafa' neve.

Társneve a *kaya fa* (W.), *kajamag* (T.) a japán *kaja*, *kaya* 'ua.' (EL.) név alapján, valamint a *japán muskotályfenyő* (P. 183), utóbbi nevének a névadás szemléleti háttérben sötétzöld, szúrós tűi, fenyőszerű ágai állnak. A *muskotály* előtag pedig szagra utal, az éves vesszők megtörve gyantás narancsillatúak. Számos neve termésére utal; vö. ném. *Nusseibe* 'a nemzetség neve' (G. 649), a faj or. *торрея орехоносная* (W.), ang. *nut-bearing torreyia* (www.britannica.com), azaz 'dióhordozó torreyia', *japanese nutmeg*, vagyis 'japán szerecsendió', *japanese torreyia* (ZP.).

A latin szaknyelvi nemzetségnévben az amerikai botanikus és kémikus, John Torrey (1796–1873) neve őrződik meg. A *nucifera* faji terminus pedig 'mogyoróhordozó' jelentésű.

festő mangosztán *J. Garcinia xanthochymus* (P. 173). A bő levű, lágy terméshús élénk narancssárga, és kellemes, zamatosan savanyú, citromhoz hasonló ízű. Indiában és Sri Lankán, szórványosan Délkelet-Ázsiában és ritkán az Újvilág trópusain termesztik.

A *festő* faji jelző, a latin szaknyelvi *xanthochymus* fajnév (< *xantho* 'aranyásárga, sárga') ugyancsak festő anyagára utal, Candolle is korábban a latin szaknyelvi *Garcinia tinctoria* (< *tinctorius* 'festéshez használt') nevet adta e fajnak. Társneve, a *fanyar mangosztán* (P. 381), gyümölcsének ízére utal, akárcsak fr. *mangoustan amer* (KL.), azaz 'keserű mangosztán' neve.

A *mangosztán* nemzetségnév Mátyus István Ó és Új Diatetica című munkájában, 1787-ben már szerepel (*mangostana*), 1813-ban F. J. Bertuch Természettörténeti képekonyvének Márton József-féle magyar fordításában olvasható: *mangudztánfa* (Növ. CVI, 11: 24). Nemzetközi szó, a mangosztán különböző nyelvekben használt nevei, akár a latin szaknyelvi *mangostana* faji név, végső soron a növénynek az indonéz szigetvilágon használt ind. *mangoestan*, *manggoestang*, *mangoesta* 'ua.' (G. 366) nevéből származnak. A magyarba a németből került; vö. ném. *Mangostane* 'ua.' (uo.).

A mangosztán nemzetség latin szaknyelvi *Garcinia* nevét Linné adta (*Species Plantarum*. Holmiae, 1753. 1: 443–4). A nemzetségnév a francia természettudós, Laurent Garcin (1683–1752) nevét őrzi, aki Indiában gyűjtött növényeket, és leírta ezt a fajt is. A lett *citrininē garcinija* 'festő mangosztán' (KL.), azaz 'citromsárga garcinia' jelentésű binómenben, illetve a növény port. *garcinia*, ol. *garcinia* nevében is a nemzetségnév szerepel.

Társneve a *mundu* (KL.), nemzetközi szó; vö. dán, norv., sv., fi., észt, litv., le., cs., szlk., ro., blg., tör. *mundu*, holl. *moendoe* (uo.), ang., ném., sp. *mundu* 'ua.' (ENL.). Az ang. *false mangosteen* és a port. *falso mangustão* 'hamis mangosztán' jelentésű, az *eggtree*, azaz 'tojásfa' nevének alapja az, hogy termését sokan összetévesztik a tojásfa gyümölcsével; vö. még *sour mangosteen* (savanyú mangosztán) és a *gamboge tree* (gumigyanta fa) (www.fruitipedia.com). A fr. *gamboge des teinturiers* (KL.) neve ugyancsak a gumigyanta festékekre utal. Indonéziában *asam kandis* (W.), ennek utótagja használatos a dában: *kandis* (KL.). India nagy nyelveiben a szanszkrit *tamala*, *tapinjha*, hindi *dampal*, *tamal*, *tumul*, malajalam *anavaya*, tamil *kulavi*, *malaippachai*, *mukki*, *tamalam*, telugu *sitakamraku*, *evarumidi* (<http://ayurvedaherbalplants.blogspot.com>) neve használatos.

indiai jujuba *J. Ziziphus mauritiana* (P. 545). A Rhamnaceae családba tartozó tüskés, örökzöld fa. Indiában őshonos, ma már széles körben termesztett trópusi gyümölcsfa, a puha, lédús gyümölcshús fehéres, íze savanykás, kellemes aromájú.

Az összetett név már 1783-ban olvasható a magyarban, Benkő Józsefnél *indiai jujuba* (NclB. 342), 1894: ua. (VörösEgz. 101). Vörös Éva a közönséges jujuba (*Ziziphus jujuba*; *Ziziphus sativa*, *sinensis*, *vulgaris*) szócikkében említi, ez azonban Priszter szerint más faj. Az *indiai jujuba* kifejezés a fr. *jujubier de l'Inde*, ném. *jujubier des Indes* (uo. 102) mintájára alakulhatott; vö. még ném. *indische Jujube* (T.), ang. *indian jujube* 'ua.' (EL.). Ugyancsak indiai származására utal ang. *indian cherry*, *indian plum* (uo.), azaz 'indiai cseresznye', illetve 'indiai szilva' társneve.

Társneve a *gyapjas jujuba* (P. 545), amely az ang. *cottony jujube* 'ua.' (W.) tükörfordítása. A *jujuba* nemzetségnév régi szavunk, már Melius Juhász Péter Herbariumában felbukkan a *iuiback* 1578-ban. Comenius szintén említi 1643-ban (Janua: *jajubákok*). Nemzetközi szó. A *jujuba* latin szaknyelvi elnevezésének előtagja, a *Ziziphus* nemzetségnév forrása a gör. *zizyphon* 'ua.', amelynek a lat. *zizyphum*, *zizyphus* 'ua.' a folytatója.

További idegen nyelvi neve az élőhelyére utaló ang. *desert jujube* (<http://coolexotics.com>), azaz 'sivatagi jujuba', az ang. *chinese apple*, *chinese date*, *malay-jujube*, azaz 'kínai alma, kínai datolya, maláj jujuba', fr. *dindoulier*; *jujubier*; *liane croc chien*, *petit pomme* 'kis alma', *pomme malcadé*, *pomme surette* 'almatorta' (EL.), a sp. *yuyubo*, *azufaifo*, *ponsere*, port. *dão* (T.). Helyi neve a szanszkrit *badari*, bengáli *kul*, *boroi*, hindi *ber*; malajalam *bedara*, szanszkrit *ajapriya*, *badara*, *karkandhu*, tadzsik *челон*, ar. *nobig*, *sidr* (EL.), thai *phut-saa*, *ma-tan*, viet. *tao nhuc*, ind. *widara*, *dara*, *bidara* (FAO.).

diópálma *J. Caryota urens* (P. 328). Sri Lanka, Mianmar és India területén honos. A gömb alakú, 1 cm-es csonthéjas gyümölcsök héja sima, és éretten piros.

Társneve a *toddipálma* (P. 74), az ang. *toddy palm* 'ua.' (EL.), azaz 'puncspálma' átvétele részfordítással. A név alapja az, hogy e pálma gyümölcse igen magas cukortartalmú, belőle szirupot készítenek, amelyből az alkoholtartalmú puncsitalt erjesztik. További társneve a *fáklyapálma*, *kittul-pálma* (MNöv. 48), ez utóbbi ugyancsak a növény ang. *kittul*, *kitul*, *kitul tree* (Me.) nevének átvétele, a végső forrás az Indiában beszélt szinhala nyelv *kitul* 'ua.' (WA.) szava, e pálma hasznos rostjára utal, levélhüvelyének rostjaiból keféket és kosárféléket készítenek.

A latin faji *urens* 'égő' jelző a veszélyes vegyi anyagokra utal, a növény megérintve viselkedési ingeret, sőt égési sérüléseket, a termés pedig a szájban égető érzést okozhat. Német neve is *Brennpalme* (Boerner 82) emiatt. A latin szaknyelvi *Caryota* nemzetségnév a gör. *karyotosz* 'diószzerű, nagy datolya' szóból alkották, amely a gör. *karyon* 'dió' szóhoz tartozik.

Az angolban *solitary fishtail palm* (EL.), vagyis 'magányos halfarokpálma' a neve. A diópálma rokona a *halfarokpálma* '*Caryota mitis*' (P. 109), ennek levélkéi azonban keskenyebbek. A pálmát jól írja le Friedhelm Bechthold Szobanövény-kalauzában (1988: 149). A *halfarokpálma* metaforikus terminus; a jelölt növény leveleinek formája az elnevezés alapja. Szaknyelvi szó, a ném. *Fischschwanzpalm*e 'ua.' (G. 132) tükörfordítása.

Több pálmából igen édes nedv nyerhető, különösen a diópálma virágzatait gyakran megcsapolják, cukorban gazdag levéből pálmabort erjesztenek. Erre utal ang. *wine palm* (EL.), azaz 'borpálma' társneve. Nyers pálmacukor is készül friss levéből, ez a pálma a legfőbb forrása a *jaggery* (Webster-szótár, 1913) barna cukornak. A szirupot is feldolgozzák szemcsés cukorrá, ennek neve a *jaggery*, és ebből a szóból származik a diópálma ang. *jaggery palm*, holl. *jagerieboom*, wilde *sagueerboom*, port. *palmeira jaggeri* (EL.) elnevezése. További idegen nyelvi neve a fr. *palmier cèleri* (<http://plants.jstor.org>), azaz 'pálmazeller', valamint a le. *kariotta parzqca*, burmai *kimbo* (EL.). Helyi elnevezései az indiai nyelvekben: szanszkrit *mada dirgha*, hindi *mari* (uo.), bengáli *sopari*, tamil *kundal panai*, *thippali*, *tippili*, *konda* (WA.), malajalam *ana pana*, *chunda pana*, *erimpana*, *iram pana*, *kala pana*, *kundapanai*, *olatti*, *panamkula*, *shundrapana*, *vainava*, kannada *bagani*, *bayni* (www.biotik.org).

ördögszilva *J. Prinsepia* (P. 196). A nemzetség a rózsza család (Rosaceae) tagja. Fajai lombhullató, csető gyümölcsöt termő tüskés cserjék Kelet-Azsiában.

A névadási szemlélet háttere az apró szilvához hasonlítható gyümölcs, erre a megszokottól elütő kis méretre és a szúrós tüskékre utal a faji jelző. A gyümölcsöt az angolban és a németben inkább a cseresznyéhez hasonlítják; vö. ang. *cherry prinsepia* (ZP.), *chinese cherry* (www.hhwildplums.com), ném. *Dornkirsche* (uo.). A német terminus már 1794-től adatható: *Dornkirschen*, holl. *doornkersen* 'Rhamnus jujuba' (Deutsche Encyclopädie oder Allgemeines Real-Wörterbuch aller Künste und Wissenschaften. Frankfurt am Main. XVIII: 263), 1826-ban ua. (Dominique Joseph Mozin: Neues vollständiges Wörterbuch der deutschen und französischen Sprache, nach den neuesten und besten Quellen. III. Stuttgart et Tubingue: 308).

A latin szaknyelvi *Prinsepia* nemzetségnév az angol régész és indiai gyarmati tisztviselő, James Prinsep (1799–1840) emléket őrzi, aki a kalkuttai Ázsia Társaság titkára volt. A *Prinsepia*

fajok között igen fontos a *barnatermésű ördögzilva* 'Prinsepia uniflora' (P. 196). Idegen nyelvi neve az élőhelyre utaló ném. *chinesische Dornkirsche* (TP. 607), valamint az ang. *rui ren* (ZP.), kí. *ruihe* (W.). A *mandszu ördögzilva* 'Prinsepia sinensis' (P. 196) nevében a faji jelző ugyancsak élőhelyre utal; vö. ném. *mandschurische Dornkirsche* (TP. 607), *Amur-Sandkirsche* (www.exoten-forum.de), ang. *chinese cherry* (www.hhwildplums.com), fi. *mantshurianskirsikka*, *mantshurian okakirsikka* (<http://iloisestipihalla.blogspot.com>). További neve az ang. *cherry prinsepia* (ZP.). A *fürtös ördögzilva* 'Prinsepia utilis' (P. 196) neve a gyümölcsre utal, ang. *himalayan cherry prinsepia* (www.flowersofindia.in) nevének pedig szintén a faj egyik előfordulási területe az alapja; további neve a hindi *bhikal*, *beekra*, *bhekal*, *cherara*, *dhatila*, nepáli *dhatelo* (uo.), kí. *bian he mu* (LH.).

illatos kenyérfa *J. Artocarpus odoratissimus* (P. 141). Borneó és Palawan szigetéről (Indonézia) származik, ma már a helyi élelmiszer-szükséglet ellátása érdekében a környező országokban is termesztik. A duriánhoz hasonló gyümölcsöt terem.

Mint a latin szaknyelvi *odoratissimus* 'nagyon jó szagú' fajnév is (< lat. *odoratus* 'illatos'), az erős, kellemes illatra utal az *illatos kenyérfa* névben a faji jelző. Az *Artocarpus* nemzetségbe tartozó fajok gyümölcsének neve előbb bukkan föl a magyar írásbeliségben, mint maga a fa neve. 1783-tól már adatolható: *kenyér gyümölcs* (NclB.). A termés neve tükörszó, a ném. *Brotfrucht* 'ua.' (Boerner 360) szó szerinti fordítása. Az angolban szintén *breadfruit*, és a hollandban is *broodvrucht* (VörösEgz. 108). A latin szaknyelvi nemi névre vezethetők vissza, az *Artocarpus* nemzetségnevet a gör. *ártosz* 'kenyér' és a *karpósz* 'gyümölcs' szavakból alkották. A *kenyér-gyümölcsfa* összetétel megfelelője a ném. *Brotfruchtbaum* (PbF. 495). 1793-ban Benkő Ferenc „Időtöltés” című könyvében olvasható a *brodfrucht-fa* részfordítás is. 1793-ban fölbukkan Grossinger „Universa Historia physica” című művében a *kenyer-fa* név is. Szintén tükörszó, a ném. *Brodbaum* 'ua.' szó szerinti fordítása, idegen nyelvi megfelelője a fr. *arbre à pain*, or. *derevo hlebnoe* 'ua.' (VörösEgz. 107).

Az illatos kenyérfa társneve a *marang* (P. 174). Megvan más nyelvben is; vö. port. *marang*, ang. *marang*, *madang* (W.), *marang tree* (Me.), or. *маpанг* 'Artocarpus odoratissimus' (EL.). A végső forrás az ind. *madang*, *marang* 'ua.' (www.globalspecies.org). Földrajzi nevekben is szerepel, vö. Marang város Nepálban és Malajziában (W.).

Ugyancsak átkerült az angolba a fa eredeti ind. *terap* (uo.) neve; vö. ang. *tarap* (uo.), *tarap tree* (Me.), *green terap* 'ua.' (<http://toptropicals.com>). Az igen tekintélyes egzotikus fa szépségét a tölgyhöz hasonlították, erre utal ang. *Johey oak* (W.), azaz 'Johey-tölgy' neve. Az előtag angol személynév. Az illatos kenyérfa társneve még az angolban a *green pedalai*, azaz 'zöld pedalai' (megtévesztő név, mert a pedalai az *Artocarpus sarawakensis*) és a *breadfruit cousin* (uo.), azaz 'kenyér-gyümölcs-unokatestvér'. Hazájában az ind. *atau*, *keiran*, *loloï*, *pi-ien*, *pingan*, *khanun sampalor* (www.botanix.kpr.eu) társneve is használatos.

Rácz János

HIVATKOZÁSOK

Boerner = Franz Boerner: *Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Berlin, 1966.

EL. = *Encyclopedia of life* (a legnagyobb biológiai adatbázis) (<http://www.eol.org>).

ENL. = *Egzotikusnövény-lexikon* (<http://www.freeweb.hu/egzotikusnoveny>)

FAO. = *The Food and Agriculture Organization of the United Nations* (www.fao.org).

G. = Helmut Genaust: *Etymologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1996.

GRIN. = *Taxonomy for Plants. United States Department of Agriculture Agricultural Research Service, Beltsville Area Germplasm Resources Information Network* (www.ars-grin.gov).

Grossinger = Joanne Bapt. Grossinger: *Universa Historia physica regni Hungariae. V. Poonii*, 1797.

KL. = Kun Ákos: *Egzotikus gyümölcsök és zöldségek*. Album 7201 képpel (<http://kunlibrary.com>).

LH. = *Liber herbarum*. The incomplete reference-guide to Herbal medicine (www.liberherbarum.com).

Me. = *Memidex*. Free online dictionary/Thesaurus and more... (www.memidex.com).

MNöv. = Csapody Vera – Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.

Műsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.

NclB. = Benkő József: *Nomenclatura Botanica*. (Magyar Könyv-ház I.) Pozsony, 1783.

P. = Prisztler Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.

PbF. = Rudolf Schubert – Günther Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.

PN. = *Multilingual multiscrypt plant name database* (www.plantnames.unimelb.edu.au).

T. = <http://tereless.hu/search.html>

Torkos = Torkos Justus Joannes: *Taxa pharmaceutica Posoniensis*. Posonii, 1745.

TP. = Walter Erhardt – Erich Götz – Allen J. Coombes – Nils Bödeker: *The Timber Press dictionary of plant names Portland*. London, 2009.

Vörös: Egz. = Vörös Éva: *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 1996.

W. = Wikipedia (www.thefullwiki.org).

WA. = *World Agroforestry Centre*. AgroForestryTree Database (www.worldagroforestry.org).

ZP. = <http://zipcodezoo.com/Plants>.

Csúcsforgalom a damaszkuszi úton

A rendszerváltás (*rendszerváltozás, rendszerváltoztatás, gengszterváltás, gatyaváltás, átmenet* stb.) frazeológiájában kiemelt szerepet kapott az Esterházy Péterhez kötött szólás: „csúcsforgalom van a damaszkuszi úton”, amelynek jelentése: ’megszaporodtak a köpönyegforgatók, az identitásukat, felfogásukat, nézetüket hamarjában megváltoztatták’. A forrás Esterházy Péternek (1991: 28) egy (eredetileg a Hitel című folyóiratban megjelent) esszéje, amelyben ez szerepel: „Mintha egy Nagy Tájékoztató Futás kezdődött volna, megannyi Monspart Sarolta, és mindahánynak volna hivatalos, pöcsétes papírja arról, hogy ő a *damaszkuszi* úton jár. (A képet Saulus-ügyekben járatos kollégámtól kaptam. »Tudhatod... van írásos bizonyítékom rá, hogy én... én hiszek ezekben a fordulatokban. De nem túlzás ez? Csúcsforgalom a damaszkuszi úton... már csak a jó ízlés miatt is... vagy se...«)”. Az (intertextuális) utalás feltételezhetően Mészöly Miklósról vonatkozik (Saulus című regénye kapcsán).¹ Vagyis a forrás nem Esterházy, hanem Mészöly, de Esterházy tette híressé. Még 1989-ban felbukkant a rádiókabaréban, és ez nagyban elősegítette terjedését. (Már akkor foglalkoztam vele egy elemzésemben: Balázs 1991: 12).

A kiindulópont tehát a *csúcsforgalom van a damaszkuszi úton*. Ennek azután számos változata jött létre. Például: Kékesi Ferenc (Magyar Nemzet, 1998. július 25. 14) már így idézi: „Esterházy Péternek akkortájt megjelent írása – »nagy a tolongás a damaszkuszi úton« – jogos észrevételt jelentett. Az előző rendszer politikai és gazdasági elitjének lehetséges viselkedésére utalt.” Rövidült formában tréfás szövegben már így bukkan fel: „Megbocsátok neked mindent, Borisz Nyikolajevics, azt, hogy kommunista voltál, hogy a nyomainkat is el akartad tüntetni, hogy rekordot döntöttél a damaszkuszi úton...” (Spánn Gábor, Ludas Matyi, 1998. aug. 10. 4).

A szólást Forgács Tamás (2003) szótárázta a következő változatokban: „a damaszkuszi út: ’pálfordulás, ill. köpönyegforgatás szimbóluma’”, „a damaszkuszi úton jár/közlekedik vki, megfordul a damaszkuszi úton vki: ’alapvetően (meg)változik a felfogása, nézetrendszere’ (Forgács 2003: 116).

A forrás természetesen bibliai, és mint bibliai szállóige-kifejezés (leginkább monofrazéma) *pálfordulás* néven vert gyökeret a magyar nyelvben. Ezt írja róla a bibliai szállóigéket bemutató kötet: „Pálfordulás a Saul megtérésével kapcsolatos kifejezés. Közismert szólás. Saul Damaszkuszba indult, hogy Jézus Krisztus követői közül férfiakat vagy nőket el tud fogni, elvigye Jeruzsálembe. Útközben nagy fénysugár vette körül, és szózatot hallott: Saul, Saul, mit kergetsz engem? Ez az esemény annyira megrendítette, hogy változás történt az életében. Ezt fordulatnak, megtérésnek nevezhetjük. Krisztus ellenségéből annak leghűségesebb követője lett, Pál néven. Saulusból Paulus lett. Valaki hirtelen változtat véleményt, arra is mondják: pálfordulás következett be nála”² (Csizmadia 1990: 154). A bibliai forrást is közli a könyv: „Saulus pedig még fenyegetéstől és öldökléstől líhegve az Úrnak tanítványai ellen, elmenvén a főpaphoz, kéré ő tőle leveleket Damaszkuszba... És amint méne, lőn, hogy közelgete Damaszkuszhoz, és nagy hirtelenséggel fény sugárzá őt körül mennyből. És ő leesvén a földre halla szózatot, amely ezt mondja vala néki: Saul, Saul, mit kergetsz engem? Csel 9:1,3,4” (Csizmadia 1990: 154–5). Forgács (2003: 116) szótárában pontosabb leírást

¹ „Rájöttem, hogy semmi újat nem tudnék mesélni neki Damaszkuszról – előbb oda kell mennem” Mészöly Miklós: Saulus.

² Egy sajtóhibát javítottam.

ad, sőt a magyar hagyományokhoz is szorosabban kapcsolja: „A kifejezés bibliai eredetű (*Az Apostolok cselekedetei* 9.). Jézus a keresztényüldöző Saulust a damaszkuszi úton, ahol az a keresztények elpusztítására igyekezett, saját szolgálatára hívta. Saulus megvakul a Jézus szózatát kísértő fénytől, ám Damaszkuszban egy keresztény érintésétől meggyógyul. Megkeresztelkedik, s ezután csak a Paulus, azaz Pál nevet használja. Saul gyökeres lelki átalakulásából ered a *pálfordulás* kifejezés, melyet régen az idő január végi enyhülésére is alkalmaztak.”

A köpönyegforgatás és a pálfordulás között azonban különbséget kell tenni. A Korunk „Damaszkuszi út” című számában (1996/10: 85) „a számtalanszor és ezerféleképpen végigjárt damaszkuszi utak”-ról is tesznek említést. Bencze Lóránt (1996) felhívja a figyelmet arra, hogy különbség van a köpönyegforgatók (a nézetüket alkalmanként megváltoztatók) és a megtérők között. Mint írja: „Úgy látszik, örök emberi magatartás, hogy a megtérőt összekeverik a divatos szélre ráfordulóval, köpönyegforgatóval, mint a legutóbb is így, alaposan félrecsámpítva a bibliai történetet, hivatkozott a damaszkuszi útra egy sokat idézett magyar író [...] A köpönyegforgatás és a megtérés könnyen elválasztható hermeneutikai elvekkkel, értelmezéssel. A köpönyegforgató letagadja a múltját. A megtérő Saul-Pál nem. *Üldöztem Isten egyházát* – írta, és szívbéli töredelemmel bánta. A köpönyegforgató semmit sem tanul, semmit sem felejt és semmit sem bán meg. A megtérés, a [...] *conversio*... új ismeretet jelent, a korábbi ismereten túlit, amely a világot számára újraírja, újraértelmezi. Nem törli el a régit, meghagyja réginek, de mellé rakja az újat. Úgy, ahogy Órigenész tette. Az új tudással, a metanoiával az új értelem ráépül a régire, új gazdagságként árnyékolja be a régit, nem takarja el hazudva, megátalkodottan és cinikusan” (Bencze 1996: 49–50).

Jó okunk van feltételezni, hogy a rendszerváltás divatos, ironikus szólása, a „csúcsgalomban van a damaszkuszi út”, „a damaszkuszi úton közlekedik” stb. felszínes jelenségleírás volt, és könnyedségével elfedte a lényegét: a tévedések, hibák, bűnök bevallásának, beismertetésének, megbeszélésének köteleességét.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1991. A rádiókabaré nyelve. *Magyar Nyelvőr* 115: 8–16.
 Bencze Lóránt 1996. *Mikor miért kinek hogyan. I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban* 1. Corvinus Kiadó, Budapest.
 Csizmadia Károly 1990. *Bibliai eredetű szállóigék, szólásmondások, közmondások*. Hazánk Könyvkiadó, Győr.
 Damaszkuszi út 1956–1996. *Korunk* 1996/10.
 Esterházy Péter 1991. *Az elefántcsonttoronyból*. Magvető Kiadó, Budapest.
 Forgács Tamás 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Balázs Géza

professzor
 ELTE BTK

Magyar Nyelvtudományi
 és Finnugor Intézet

Hazudtunk éjjel, hazudtunk nappal, hazudtunk minden hullámhosszon Örkény István 100. születésnapjára

Kétségtelenül az 1956-os forradalom egyik legnépszerűbb szállóigéjéről van szó. A „suttagó propaganda” Örkény István nevéhez kötötte. Örkény egy 1974-es interjújában (a kérdező: Brády Zoltán) szó szerint ezt mondta a szállóige születéséről: „Mikor megindult a Szabad Rádió, behívtak a Parlamentbe (mert akkor onnan adták a műsort), és a Rádió új igazgatója megkért, hogy írjak egy bevezetőt az induló adáshoz. Mondtam, hogy szívesen. Ott megírtam. Így kezdődött: »Hazudtunk éjjel, hazudtunk nappal, hazudtunk minden hullámhosszon«”. Karinthy Márton Ördöggörcs című regényében is ez a forma szerepel.

Örkény azonban nem jól emlékezett. A Szabad Kossuth Rádióban elhangzott eredeti szöveg

ugyanis megvan, így hangzott: „A rádió hosszú éveig a hazugság szerszáma volt. Parancsokat hajtott végre. Hazudott éjjel, hazudott nappal, hazudott minden hullámhosszon. Még a minap, hazánk újjászületésének órájában sem bírta abbahagyni a hazugságot” (Első közlés: 168 óra, 1989. május 23. A szöveget közzétette: Gömöri Endre. Kötetben: Párbeszéd a groteszkről).

Vagyis Örkény István 1956-ban még egyes szám harmadik személyben fogalmazott, ám 1974-ben már a többes szám első személyű formára emlékezett. Ennek egyértelmű oka az lehetett, hogy a szöveg szózhagyománnyá vált, és úgy élt tovább. És Örkény elfogadta a népi változatot. Az örkényi alap természetesen nagyon frappáns: egy hármass párhuzam (*hazudott*) és egy sokszor használt, felcserélhetetlen szórendű, kollokációsán is kötött mellérendelő összetétel (*éjjel-nappal*, pl. *se éjjele, se nappala*). Talán ezért kaphatta fel könnyen a szózhagyomány, amely azután némiképpen tömörítette, és a nézőpontot is megváltoztatta (*ő > mi*). A semleges egyes szám harmadik személyből közösségi, többes szám első személyűvé tette.

György Péter 2008-ban tágabb kontextusba helyezve értelmezi Örkény változtatását: „Örkény átfogalmazta egykori mondatát, örök példáját adván annak, hogy egy-egy kijelentés értelmezhetetlen a technológiai, mediális kontextusa nélkül. Ő maga tudta a legjobban, hogy a nyelv, amelyet szolgált: fontosabb mindennél. S íróként és szerzőként egyaránt az anyanyelv szolgája volt. Kivételes lényeglátása és nyelvérzéke segítette abban, hogy egykori mondatának változata ma is életben legyen, s kinek-kinek oka legyen használni, kihasználni azt. Nekünk, olvasónknak pedig újraolvasni az újraírt mondatok mögötti igazságot. A mondat két változata együtt: különösen becses lelete történelmünknek.”

Rab László (2007) is megírta a szállóige történetét és utóéletét. Hiszen 2006-ban különös időszerűséget kapott, amikor a hivatalban lévő miniszterelnök szárszói beszéde napvilágra került. Ebben ilyen szövegromlással/allúzióval szerepelt: „Majdnem beledöglöttem, hogy másfél évig úgy kellett tenni, mintha kormányoztunk volna, ehelyett hazudtunk reggel, éjjel meg este. Nem akarom tovább csinálni!” A miniszterelnök elferdítette a híres szállóigét, megbontotta a nyelvi hagyományból fakadó sorrendet (*éjjel-nappal*) is, és egy illogikus sorrendet alkotott (*reggel, éjjel, este*). A politikusok, újságírók, bloggerek pedig számos változatban ferdítették tovább: „Hazudtatok éjjel, hazudtatok nappal, hazudtatok minden hullámhosszon”, „Lopnak, csalnak, hazudnak minden hullámhosszon”.

Örkény félévszázados szállóigéjének története szépen mutatja a frazeológiai jelenségek útját: születését, a nép ajkán való formálódását, valamint a lebomlását (defrazeologizálódását, antriproverbiummá válását). Örkény István ennek a mondatának köszönhetően öt évig csak eredeti szakmájában, vegyész mérnökként dolgozhatott az Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyárban. A gyárba menet az utcán valószínűleg találkozott egy akkor még bukdácsoló kisfiúval, aki fél évszázaddal később megírta a híres szállóige történetét.

SZAKIRODALOM

György Péter 2008. Egy mondat a hazugságról. *Alföld* 11: 38–41.

Rab László 2007. Nem azt mondták, hogy hazudtunk minden hullámhosszon. *Népszabadság*, március 1. <http://orkenyistvan.hu/hazudtunk>. Összeállította: Radnóti Zsuzsa. (Letöltés ideje: 2012. 03. 06.)

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE BTK

Magyar Nyelvtudományi
és Finnugor Intézet

Vörös Ferenc: Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 235. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2010. 221 lap

1. A történeti és a jelenkori magyar családnevek kutatásával számos cikk, tanulmány, monográfia foglalkozott már. Am a legújabb időkig nem állt rendelkezésre ezek szerzői számára egy olyan névkorpusz, amely a mai magyar(országi) családnevek – akár csak közelítőleg – teljes állományát magába foglalta volna. Ez az adatállomány, közelebbről a magyarországi népesség-nyilvántartási adatbázis, néhány éve vált hozzáférhetővé a kutatók számára. Ez alapján készülhetett el Hajdú Mihály mai magyar családnévszótára, az ezernél gyakoribb hazai családneveket tárgyaló *Családnevek enciklopédiája* (2010), és erre, mégpedig a 2009. január 1-jei eszmei állapotot képviselő adatállományra alapozhatott Vörös Ferenc is, amikor a mai magyarországi családnévállomány nyelvföldrajzi vizsgálatát tűzte ki kutatói céljául.

Mind a teljes szinkrón családnévkataszter összeállítása, mind a magyarországi családnévfeldrajz feltárása régi adóssága a magyar nyelvtudománynak – állapítja meg Vörös Ferenc ismertett kötetének legelső mondatával. A számítástechnika mai lehetőségei, illetve az elektronikus formában kezelhető népesség-nyilvántartási adatbázis egyrészt az előbbihez biztosítja a szükséges forrásanyagot, másrészt pedig – a névadatok lokalizáltságának köszönhetően – e családnévanyag térbeli ábrázolását teszi lehetővé. Ez nagy munkát igényel, de nagy távlatokat is nyit a családnevek, illetve a nyelvföldrajz tanulságaira építeni tudó nyelvtudományi részdiszciplínák, illetve más tudományterületek számára.

Míndezeket Vörös Ferenc tárgyalt kötete, családnévfeldrajzi kutatásainak első nagyobb összegzése egyaránt jól példázza. Elemzéseinek alapját a különféle lekérdezési lehetőségeket kínáló adatbázis, háttérét pedig az elemzések során mozgósított névtani, nyelvtörténeti és népességtörténeti, nyelvi kontaktológiai, dialektológiai stb. ismeretek képezik. Vörös Ferenc számára a szinkrón névtérképek feldolgozása egyúttal éppen ezen ismeretek gazdagítását, kiemelten is a múltbeli viszonyokra való visszakövetkeztetések lehetséges forrását jelentik.

A mű elsődleges irányultságát a kötet irodalomjegyzékének (214–21) névtani és nyelvtörténeti, elsősorban névtörténeti és névföldrajzi hangsúlyai is jellemzik. A potenciálisan több témakörhöz kapcsolható, kifejezetten dialektológiai, nyelvjárás-történeti és általában a nyelvföldrajzi szakirodalom kevésbé, részben esetlegesebben kap helyet a felhasznált irodalom körében; ezt a vonalat a továbbiakban így erősíteni is lehet majd. Kiemelhetjük, hogy a szerző korábbi, ide is kapcsolódó munkálatait 21 saját tétel képviseli a felhasznált, hivatkozott irodalomban.

2. A kötet bevezető fejezetei a vonatkozó kutatások aktualitásának kérdését, egyes külhoni és hazai, illetve konkrét előzményeit, továbbá a felhasznált korpusz jellemzőit tekintik át (9–19). Utóbbiak határozzák meg Vörös Ferenc kutatásainak lehetőségeit: a mai magyarországi lakónépesség születési névanyagának vizsgálatát. Részbe ennek a családnévkorpusznak a Magyarországon állandó lakóhellyel rendelkező nem magyar állampolgárok névállománya, míg a határon túli magyarság nevei, azaz az anyaország területét környező területek magyar családnévanyaga – a szerző utalásai mellett is – kényszerűen marad a hatókörén kívül.

A monográfia törzsét *A térképlapok felhasználási területei* című átfogó fejezet (19–213) képezi. Ennek egyes alfejezetei a családnévanyag különböző jellegű, más-más szempontból jellemző egyedeinek vagy típusainak nyelvföldrajzi vizsgálatait példázzák, egyedi névtérképek és jelenség-térképek felhasználásával. Tárgyalásuk során bevezetésképpen mindig az adott névről, névtípusról szól a szerző; ezek változatainak, illetve megyénkénti előfordulásainak (abszolút, illetve relatív) gyakoriságát közli táblázatos módon. A térképlapok tónusai és számértékei a vizsgált nevek vagy

névtípusok megyénkénti relatív megoszlását szemléltetik. Az egyes nevek írás- és hangalaki változatait összevonva, de indokolt esetben külön-külön is vizsgálja a szerző.

A monográfia elsőként a névállomány mennyiségi kérdéseire fordítja a figyelmet (20–31), a számbavétel nehézségeit is figyelembe véve közel 200 ezer névváltozat és mintegy 100 ezer különböző lexikális egység terjedelműre becsülve anyagát. A további fejezetekben egyes – ám nem teljesen önkényesen megválasztott – lexikális típusok elemzésével folytatja munkáját a szerző. A magyar családnévanyag hármás tagolódását szem előtt tartva a vizsgált neveket három nagy csoportra osztja: a természetes családnévállomány magyar eredetű (32–85) és jövevényrétegére (85–118), valamint a névváltoztatások jellegzetesen mesterséges névanyagára (118–31). Bár névkutatásunk hagyományosan elsősorban a történeti magyar családnévanyag vizsgálatára fókuszál, Vörös Ferenc – ritka módon, ám nagyon helyesen – a teljes névállomány szempontjából szükségszerűen az összetettebb megközelítést képviseli.

A természetes keletkezési magyar családnevek köréből elsőként az *András* névcsaládjának – az *András*, *Anda*, *Andó*, *Andrási* családnevek – elemzését emelném ki, amely egyebek mellett az adott keresztnév és egyes névképzési módok egykori regionális divatjára is utalhat. Mellettük igen eltérő gyakoriságú és egyúttal különböző típusú és tanulságú nevekre is találunk példákat; a *Vargától* (140 ezer névvisselővel a 7. leggyakoribb hazai családnév) a *Kajati*, *Kajáti* (233 fő) családnévig. (Leggyakoribb családnévünk, a *Nagy* elemzésével már a névanyag mennyiségi kérdéseivel foglalkozó fejezetben találkozhatunk.) Mint megállapítható, a *Varga* például egy közismert foglalkozásnévből keletkezett családnévként általánosan elterjedt, míg a jellemzően északkelet-magyarországi *Kajati*, *Kajáti* családnevek nyelvöldrajzát a név alapjául szolgáló helységnevek (egykori Abaúj és Sáros vármegyei települések) határozzák meg.

A természetes családnévanyag jövevényrétegéből – érthető módon – különösen a német és a szláv elemeknek szentelt figyelmet a szerző. E kategóriák leggyakoribb magyarországi képviselői (*Májér*, *Schmidt*; *Novák*) mellett egy-egy ritkább családnevet is tárgyal, olykor az elemzés lehetőségeit legalábbis feszegetve (*Lizanec* és változatai: 32 fő, *Matócza*: 21 fő). Mellettük a románból, valamint a cigány nyelvből (is) eredeztethető családneveket (pl. *Árgyelán*; *Bangó*) is vizsgál. Az idegen eredetű családnevek nyelvöldrajzának tanulságai népiségtörténeti szempontból különösen tanulságosak lehetnek.

A családnév-változtatások mesterséges névanyagának vizsgálata az eddigieknél korlátozottabb lehetőségeket kínál, már csak azért is, mert gyakoribb képviselői rendszerint keverednek a természetes névanyag elemeivel. Az itt elemzett *Róna*, *Rónai* és a *Kárpáti* családnevekről eddig is tudtuk, hogy előbbieik jórészt, az utóbbi pedig egyértelműen a névváltoztatások történetének neologizmusi, és így elsősorban urbánus kötöttségűek. Mindezt itt Vörös Ferenc az érintett településeket sorra vevő adatolással igazolja. S míg más családnevek esetében a főváros rendszerint az országos adatokhoz képest átlagos, kiegyenlítő értékeket mutat, e nevek budapesti felülreprezentáltsága – a névmagyarosítások társadalomtörténeti jellegzetességeiből fakadóan, más hasonló nevekéhez hasonlóan – máig kimutatható.

A kötet külön fejezetet szán egyes morfológiai típusok vizsgálatának (131–47). Egyrészt a „-cse képzős magyar családnevek” (pontosabban: a családnév alapjául szolgáló személynévben -cse képzőt tartalmazó, zömében a *Gecse* és változatainak adatait jelentő) elemzésének, illetve a „-fi és -fia utótagú” (az újabb időkben képzettnek is számítható) nevek vizsgálatának. Másrészt pedig egy-egy jellegzetesen szláv, illetve német típust is megvizsgál: a -*ský* ~ -*skij* képzős, köztük vegyes kódú neveket (pl. *Erdélszki*, *Földvárszki*, *Granski*; a típussal egy konferencia-előadásában Mikešy Sándor is foglalkozott korábban: *Ny tudÉrt.* 70: 364–7), továbbá az -*inger* végződésű családneveket. Idegen eredetű, de mennyiségi szempontból sem elhanyagolható névanyagról van itt szó: az előbbi típus neveit 122 ezer, az utóbbiét 23 ezer fő viseli ma Magyarországon. E fejezet kiemelendő a kötetből annak okán is, hogy a zömében egyedi névtérképeket közlő monográfia jelenségtérképei – az itt adott feldolgozások jellegéből fakadóan – elsősorban e szempontok vizsgálatához csatlakoznak.

A kötet szemantikai párhuzamokkal foglalkozó, különösen érdekes fejezete (147–73) egyes mesterségek különböző, illetőleg különböző nyelvű megnevezéseiből keletkezett családnevek elemzését nyújtja: a lábbelik, a ruházat és az edények készítésével összefüggő, az egyes nyelvekre jellemző családnevek nyelvöldrajzi vizsgálatát. Így például az edénykészítés foglalkozásnevei kapcsán a *Fazekas*, a *Loncsár* és a *Gerencsér* név vonatkozásában; az utóbbi változatai révén (*Gerencsér* ~

Gölnöcsér) az onomatodialektológiai szempontokról sem feledkezve meg, a *Loncsár* nyelvföldrajzával a családnév (vagy legalábbis közsői alapjának) horvát vagy szlovén átvételét valószínűsítve, a *Fazekas* és a *Gerencsér* esetében pedig a név alapjául szolgáló közszo eltérő nyelvföldrajzával magyarázva e családnévek többé-kevésbé egymást kiegészítő elterjedését.

A monográfia még három fejezetben vizsgál további jelenségeket: hangtani változatokat (*Fülöp*, *Domján* és változataik; 174–89), írástörténeti sajátosságokat (részletesebben az *-i ~ -y* keleti-nyugati megoszlását kutatva a *Szalai* és *Szatmári* példáján; 189–204), valamint onomatodialektológiai szempontokat (a *Ju- ~ I-* kezdetű családnévek köréből; 204–13). Utóbbiak esetében a jelenségtérképek feladatát az egyedi kartogramok összessége látja el.

A fejezetekre széttagolt, de egymástól élesen el nem választandó szempontok a szerző számára is csupán fő irányokat jelölnek ki. Egy-egy konkrét elemzés során, természetesen, szükség szerint alkalmazza többüket is egyszerre, ugyanakkor nem egyszer tesz kitérőt más, fontosnak tartott kérdések kedvéért is (pl.: kontaktusváltozatok: *Szabov*, 158; kettős családnévek: *Szabó*, 160–1; keresztnévtörténet: *Fülöp*, 174; stb.).

3. A kötet az említett elemző fejezetekkel, lezáró és összefoglaló következtetések nélkül zárul. Tudhatjuk ugyanakkor, hogy e monográfia Vörös Ferenc számára nem eddigi munkájának betetőzését, hanem elsősorban további kutatásainak előkészítését és széles körű megalapozását jelenti; kiválasztott vizsgálati típusai a szinkrón családnévföldrajzi kutatások sokirányú hasznosíthatóságát igazolják. A kötet eredményei közé újabb ismeretek, feltett kérdésekre adott válaszok, valamint újabb ötletek, kérdések, problémák felvetései egyaránt besorolhatók. A szinkrón térképlapok elemzéseiből ugyan olykor inkább csak az utóbbiak lennének levezethetők, de éppen ezek lehetnek azok, amelyek a további, még sokoldalúbb és alaposabb vizsgálatokra ösztönözhetik a kutatókat.

Vörös Ferenc a kötetében bemutatott, már korábbi tanulmányaiban elővezetett kutatásaival fontos új fejezetet nyit a magyarországi családnévkutatások számára, ezek egyik legígéretesebb új irányaként. A rendelkezésére álló adatbázis feldolgozásával párhuzamosan remélhető, hogy a különféle vizsgálati lehetőségeket szemléletesen igazoló példasorok mellé egyre több és minél módszeresebben megválogatott névtérkép, illetőleg egyes jelenségeket, névtípusokat összegző térképlapok és azok elemzései készülnek el majd. Kívánatos lehetne, hogy a már elkészült és feldolgozott térképlapok egy helyen és könnyen elérhetően, azaz az interneten is hozzáférhetőek legyenek a kutatók számára; természetesen a hozzájuk kapcsolódó, már megjelent elemzésekre utaló pontos bibliográfiai hivatkozásokkal együtt.

A szerző aktivitását és a névföldrajzi kutatások napjainkban tapasztalható kibontakozását egyébként számos további tényező is jelzi. Vörös Ferenc a kötet megjelenése óta is több tanulmányt publikált nyelvföldrajzi kutatásainak köréből (egyebek mellett önálló kiadványként: *A »falu« névrész tartalmazó családnévek és a nyelvföldrajz*. Szombathely, 2011). *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig* címmel 2010-ben konferenciasorozatot indított útjára, amelynek idén immár harmadik kötete lát majd napvilágot. Ígéretes fejleményként számolhatunk be arról is, hogy a szinkrón családnévföldrajzi kutatások mellett a történeti családnévföldrajz is kibontakozóban van, N. Fodor János kutatásainak köszönhetően. E két kutatás egymásra is jótékony hatást gyakorolhat az elkövetkezőkben, különösen, ha valamilyen tervezettebb együttműködés is kialakul a két projekt között. (A két kutatási program jelen állásáról l. a kutatásvezetők beszámolóit a *Névtani Értesítő* 33. számában, 2011: 175–90, 191–202.)

A nagy nemzetközi névföldrajzi projektek mellett tehát immár a korszerű magyarországi családnévföldrajz eredményeiről is bőven van beszámolnivalónk. Vörös Ferenc ismertetett munkája úttörő szerepű ebben.

Farkas Tamás
egyetemi adjunktus
ELTE BTK
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

Tátrai Szilárd: Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 131. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2011. 234 lap

Az utóbbi évtizedekben – ahogy erre Tátrai Szilárd is utal könyve előszavában – azt tapasztalhatjuk a nyelvtudományban, hogy egyre inkább előtérbe kerülnek a nyelv használatára irányuló vizsgálatok. A növekvő és sokirányú érdeklődéssel szorosan összefügg, hogy a pragmatikai (pragmatikáinak minősíthető) tárgyú munkák száma a legutóbbi egy-két évtizedben a magyar nyelvtudományban is örvendetes módon gyarapodott.³ Ugyanakkor szembevetendő az is, hogy a pragmatika mibenlétének kérdése általánosítható érvennyel máig sem tisztázódott (a fenti „pragmatikáinak minősíthető” szerkezettel is részint erre a helyzetre kívántam utalni), azaz a pragmatikának nincsenek egyértelmű határvonalai, nem beszélhetünk egységes pragmatikaértelmezésről (vö. pl. Németh T. – Bibok 2003, Németh T. 2006). Ezért is különösen elismerésre méltó, ha valaki egy ennyire szerteágazó területen elméleti és módszertani szempontból szigorúan konzervatív, átfogó igényű összefoglalásra vállalkozik. Feltétlenül szükségesnek tartom előrebocsátva már itt is rögzíteni azt a véleményemet, hogy Tátrai Szilárdnak — nemzetközi mércével mérve is — igen magas színvonalon, ebből következően a magyar nyelvtudomány számára nagy haszonnal sikerült megvalósítani az úttörő jellegű feladatot.

A „Bevezetés a pragmatikába” – amint ezt az alcím is egyértelművé teszi, illetve kiemeli – a funkcionális kognitív nyelvészet szempontjait érvényesítve tárgyalja a pragmatika alapvető fontosságú kérdéseit. A kötet a következő egységekből épül fel: az előszót (9–10) és a bevezetést (11–21) két nagy kifejtő rész követi: „A pragmatika nézőpontja” (25–150) és „A nézőpont pragmatikája” (151–204), majd a „Záró megjegyzések” (205–07) című összegzés, „A kulcsfogalmak rövid értelmezése” (209–15), a bibliográfia (217–28) és a részletes tárgymutató (229–34) zárja a könyvet.

Az előszóban és a bevezetésben a szerző világosan, egyértelműen elhelyezi megközelítését abban a nyelvtudományi, illetve ezen belül abban a pragmatikai diskurzusban, amelyben az általa tárgyalt kérdések szerepeltek, szerepelnek. Míközben egyértelművé teszi az elméleti keretet, bevezeti munkája legfontosabb fogalmait is. Az egyik ilyen különösen fontos, már önmagában is nagy magyarázó erejű, Tátrai munkájának szemléletmódját releváns módon jellemző fogalom a „nyelvi tevékenység”. Ezt a széles körben elterjedt „nyelvhasználat” fogalommal, illetve terminussal való viszonyában így mutatja be a szerző: „a nyelv eszközszerű, objektivistá felfogását sugalló *nyelvhasználat* terminus helyett a dolgozat inkább a *nyelvi tevékenység* terminus részesíti előnyben, mivel az jobban kiemeli az egymással diskurzusokat folytató emberek konstruktív hozzájárulását a nyelv működéséhez, funkcionálásához” (9).

Ismeretes, hogy a pragmatikafelfogások lényegében két nagy csoportba rendezhetők: az egyikben a pragmatika mint komponens (a nyelvten, a nyelvelmélet, a megismerés leírásának komponense), a másikban mint nézőpont kap értelmezést (vö. pl. Németh T. 2006, Verschueren 2009). Tátrai Szilárd könyvében az utóbbi felfogáshoz csatlakozva a pragmatikát „olyan átfogó nézőpontként (szemléletmódként) értelmezi, amely a nyelvi tevékenységet a szociokulturális és a kognitív feltételek kölcsönviszonya felől közelíti meg, és a különböző kontextuális körülmények között létrejövő, azaz dinamikus jelentésképzést helyezi kérdésfeltevésének középpontjába” (9). A szerző azt is tisztázza itt, hogy a nézőpont nemcsak metaszinten, azaz a pragmatika vonatkozásában jelenik meg kulcsfogalomként, hanem tárgyszinten, azaz a nyelvi tevékenységgel összefüggésben is: „nagy hangsúlyt kap ugyanis, hogy az emberek a saját, kontextusfüggő kiindulópontjukat érvényesítve folytatnak diskurzusokat egymással, amelynek lényegi befolyása van a jelentésképzési lehetőségekre is” (9).

A pragmatika „helyéről és idejéről” (11–21) szólva Tátrai Szilárd először is elhelyezi saját pragmatikaértelmezését a pragmatikai hagyomány történeti kontextusában, majd pedig a pragmatika diszciplináris státuszát vázolja fel. Ez utóbbi kérdéskör tárgyalásakor meggyőzően érvel a pragmatika jelentősége, vagyis amellett, hogy a pragmatika – metaforikusan szólva – nemcsak a grammatika

³ Itt csak néhány különösen fontos munkát említve: Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003; Szili Katalin: *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004; Németh T. Enikő: *Pragmatika*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006, 222–261; Nemesi Attila László: *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Kiadó, Budapest, 2009.

részterületei fölé tart „esernyőt”, hanem az olyan interdiszciplináris kutatási területek fölé is, mint például a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika vagy a nyelvészeti antropológia, emellett a pragmatikai szempontok természetesen kiemelten jelen vannak az úgynevezett kommunikáció-központú nyelvészet ágaiban: a stilisztikában, a szövegtanban, a retorikában stb. is.

„A pragmatika nézőpontja” című első nagy egység a nyelvi tevékenység átfogó bemutatása. Ennek keretében Tátrai Szilárd a nyelvi tevékenység legáltalánosabb jellemzőinek felvázolása után a kontextus és a megnyilatkozás fogalmát, illetve kérdéskörét tárgyalja, majd a dinamikus jelentésképzést és a deixis műveletét.

A nyelvi tevékenység általános jellemzőit felvázoló fejezetben (25–50) Tátrai a nyelvi megismerés genetikai és környezeti alapjaiból, illetve a köztük lévő kölcsönviszonyból indul ki, arra a funkcionális kognitív elméletben kifejtett belátásra alapozva, miszerint a nyelvi megismerés lényegileg függ attól, ahogyan az emberek a saját testükből kiindulva megtapasztalják az őket körülvevő világot: a gondolatmenet első része tehát a **fiziológiai megalapozottság** bemutatása. Ezután a **diszkurzív megalapozottságot** tárgyalja, vagyis azt, hogy a világ fiziológiai megtapasztalása miképpen ágyazódik be a szociokulturális praxisba, amelyet az emberek közös, társas tevékenysége alakít ki. A témát kifejtve olyan kulcsfontosságú fogalmakat vezet be, mint a **közös figyelmi jelenet**, a **referenciális jelenet** és a **diskurzusvilág**. Ezek lényege röviden így foglalható össze: a közös figyelmi jelenet interszjektív emberi tevékenység, amelyben megvalósul a másik figyelmének ráirányítása a világ dolgaira, eseményeire; a referenciális jelenet a közös figyelmi jelenetben a nyelvi szimbolizáció által mások számára is hozzáférhetővé tett jelenet, vagyis a nyelvi reprezentált esemény, történés, állapot; ezt a megismerési viszonyrendszert összességében jelöli a diskurzusvilág fogalma. A nyelvi megismerés fő jellemzői közül Tátrai az intencionalitás, az interszjektivitás és a referencialitás mellett különös hangsúllyal tárgyalja a **fogalmi konstruálás** és a (fogalmi konstruálás meghatározó) **perspektívikusság** kérdéskörét. Mivel az ezekhez kapcsolódó fogalmak közül kettő a könyv későbbi részeiben is kiemelten fontos szerepet kap, ezekről érdemes itt külön is szólni. A **referenciális központ** a referenciális tájékozódás kiindulópontja, „azt a tájékozódási (orientációs) kiindulópontot jelöli, amelyből a megnyilatkozás térbeli, időbeli és személyközi viszonyai reprezentálódnak” (34), alapesetben ez a megnyilatkozó személye. A **tudatosság szubjektuma** pedig kiindulópontként azt a szubjektumot jelöli ki, akihez a közölt információk tekintetében az aktív tudat működése, például az érzékelés, gondolkodás vagy a mondás kötődik. Alapesetben a tudatosság szubjektumaként is maga a megnyilatkozó jelenik meg, de a megnyilatkozó ezt a fajta kiindulópontot is áthelyezheti más szubjektumokra, például saját korábbi énjére vagy idézőskor az idézett személyre. A nyelvi megismerés **interszjektív** vonatkozásainak taglalása, vagyis társas megismerő tevékenységként való bemutatása után a nyelvi megismerést mint **interperszonális** tevékenységet is elemzi a szerző. Az interszjektív és az interperszonális használat viszonya egyébként – a könyv egy későbbi magyarázata (115) támaszkodva – röviden úgy jellemezhető, hogy az első esetben „valaki valakinek valamire irányítja a figyelmét”, az utóbbiban pedig a „valaki tekintettel van valakire” aspektus, az egymásra figyelés a meghatározó. A nyelv interperszonális metafunkciójához kötve, abból kiindulva tárgyalja itt a szerző az **udvariasságot**, a mai pragmatikai kutatások egyik különösen fontos területét. A nyelvi tevékenységet általánosságban jellemző fejezet utolsó részében Tátrai a nyelvi tevékenységet mint **adaptációt** és ezzel összefüggésben mint „**választás**”-t és „**egyezkedés**”-t közelíti meg. Az adaptáció („hozzáigazítás”) ebben az értelemben a nyelvi tevékenység általános, egyfelől biológiai, másfelől kulturális motiváltságú jellemzője, egyszerre alkalmazkodás és alakítás, amelynek célja a diskurzusokban részt vevők különféle kommunikációs igényeinek a kielégítése.

A következő fejezet (51–67) tárgya a **kontextus**, Tátrai értelmezésében egy olyan dinamikus viszonyrendszer, amely a résztvevőket, illetve az általuk mozgósított, alkalmazott ismereteket foglalja magában. Ennek megfelelően a kontextus összetevőit kettős, egymást kiegészítő és részben átfedő szempontrendszerrel közelíti meg. Egyfelől olyan értelemtartományként, amely a szituációra, a cselekvésre és a témára vonatkozó ismereteket tartalmazza, másfelől pedig olyan viszonyrendszerként, amely a diskurzus résztvevőit, illetve azok fizikai, szociális (társas) és mentális világát foglalja magában. A kontextus „dinamikus” jellegét ugyan mindvégig hangsúlyozza a szerző, de emellett még külön alfejezetben is tárgyalja a kontextus létrehozásának folyamatát, bemutatva azt, hogy a kontextus létrejöttében hogyan valósul meg a résztvevők konstruktív hozzájárulása. Itt hadd

jegyezzem meg, mert ebben a részben is szembevetően nagy szerepe van a példáknak, hogy – bár az előszóban a szerző túlzott szerénységgel minősíti példáinak relevanciáját azt írva, hogy ezek [csak] „az elméleti kérdésfeltevések adekvátságára és az empirikus kutatások szükségességére kívánják felhívni a figyelmet” (9) – a nyelvi példák az adott jelenséget mindig képesek a lényegét kiemelve bemutatni, szemléletességük és gyakran szellemességük miatt is emlékeztetéseket, hatásosak, tehát teljes mértékben képesek világosabbá tenni és hitelesíteni az elméletet.

A könyv 4. fejezete (68–99) a kontextus fogalmához szorosan kapcsolódó **megnyilatkozást** tárgyalja. A szerző először a megnyilatkozás fogalomértelmezését adja meg: a megnyilatkozás szerkezeti szempontból olyan figyelemirányítási egység, műveleti szempontból pedig olyan figyelemirányítási esemény, amellyel a megnyilatkozó a maga kontextusfüggő perspektívájából reprezentálódó közlésével a diskurzus másik (többi) résztvevőjének mentális irányultságát (figyelmét, megértését) befolyásolja. A fogalomértelmezést követően a megnyilatkozás diskurzusban játszott szerepét tárgyalja a munka, ezen belül először a két protodiskurzust, a prototipikus társalgást (a konverzációt) és a prototipikus szöveget (a textust). Az előbbire a mindennapi beszélgetések, az utóbbira pedig az irodalmi szövegek szolgáltathatnak példát. Ezután Tátrai a társalgások nyelvi szerveződésére, a pragmatika egyik hagyományos témakörére fókuszál. A mondatok megnyilatkozásbeli szerepének áttekintésében kerül sor a beszédaktusoknak – mint megnyilatkozásbeli mondatokkal végrehajtott cselekvéseknek – a tárgyalására.

Az 5. fejezet (100–25) a **dinamikus jelentésképzés** mibenlétét és műveleteit részletezi. Magát a fogalmat a következőképpen definiálja a munka: a dinamikus jelentésképzés a megnyilatkozások során alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok kontextuális értelmezése, amely egy referenciális jelenet közös, együttes megfigyelését, illetve megértését eredményezi a diskurzus résztvevői számára, akik mindeközben a személyközi kapcsolataikat is bonyolítják egymással (100). Ezek után a dinamikus jelentésképzés két, pragmatikai szempontból is meghatározó aspektusát emeli ki és tárgyalja a szerző: először a dinamikus jelentésképzés implicit összetevőjével, „a kifejtettség és a kifejtetlenség összjátéká”-val (100), az implicit jelentés létrehozásának tipikus lehetőségeivel, majd a pragmatikai tudatosság kérdéseivel foglalkozik, vagyis azzal, hogy a résztvevők mennyire és hogyan tartják ellenőrzésük alatt a nyelvi tevékenységgel összefüggő kognitív folyamatokat. Külön alfejezetet szentel Tátrai a pragmatikai tudatosság sajátos összetevőjének, a metapragmatikai tudatosságnak, annak a kérdéskörnek, hogy miképpen reflektálnak a diskurzus résztvevői magára a nyelvi tevékenységükre, illetve az annak közegeben zajló dinamikus jelentésképzésre.

A **deixist** tárgyaló, 6. fejezetben (126–50) először szintén a fogalomértelmezéshez kapcsolódó legfontosabb kérdéseket vizsgálja a szerző. Ezután részletesen bemutatja a deixis fajtáit: a társas, a tér-, az idő- és a diskurzusdeixist, majd röviden, de mégis árnyaltan, így a deiktikus kivetítés különböző eseteire is kitérve, a nézőpont szerveződésével való összefüggésében mutatja be a deixis működését. A deixist Tátrai az interszubjektív figyelemirányítással szoros összefüggésben olyan prototípuselevű, nyitott kategóriaként írja le, amely a beszédesemély fizikai és társas világával, azaz tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyaival kapcsolatos ismereteket mozgósító, azokat előtérbe helyező prototipikus deiktikus kifejezések mellett a főneveket és az igéket a diskurzusvilágban lehorgonyzó elemeket is magában foglalja.

A kötet második nagy, „A nézőpont pragmatikája” című egységében a fentiekben röviden bemutatott pragmatikaelméleti modellnek megfelelően, abban elhelyezve analizál a szerző három nyelvi műveletet, illetve jelenséget: az idézést, az elbeszélést és az iróniát. A felmerülő kérdések tárgyalásakor – ahogy ezt az egység címe is jelzi – „nézőpontja a nézőpont”: vagyis minden esetben a megnyilatkozásban érvényesülő nézőpont, ezen belül is a kontextusfüggő kiindulópont működése a fő szempontja, ez az adott jelenség jellemzésének alapja. Így az **idézés** leírásakor (153–70) abból indul ki, hogy az minden esetben, minden formájában perspektivizációként értelmezhető: a mondas ugyanis mint aktív tudatosság nem az aktuális, hanem az idézett megnyilatkozáshoz kötődik. Amellett, hogy a mondas mint aktív tudatosság kihez kötődik, és mennyire jelölt, annak is meghatározó szerepet tulajdonít a leírásban a szerző, hogy a beágyazott diskurzus(részlet) tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyai milyen kiindulópontból reprezentálódnak. Az egyes idézési módok megkülönböztetésekor és jellemzésekor is abból indul ki, hogy „a beszélés mint aktív tudatosság, amely a perspektivizáció eredményeként átkerül a beágyazott megnyilatkozóra, mennyiben és miként válik jelöltté” (169). E szempont szerint a következő megkülönböztető jegyek emelendők ki: az egyenes

idézésben a perspektivizáció az idéző mondat és/vagy az idézést jelölő írásjelek által, a függő idézésben az idéző főmondat által válik jelöltté, a szabad függő beszéd létrejöttének egyik alapvető lehetősége pedig éppen a perspektivizáció jelölhetlensége. Emellett azonban az idézéssel megvalósuló perspektivizáció jellemzésében Tátrai azokra a kérdésekre is kitér, amelyek az idézetek referenciális értelmezésével, a közös figyelmi jelenetben történő lehorgonyzásával kapcsolatosak. A referenciális központ működéséből kiindulva a következő eltéréseket mutatja be: míg az egyenes idézetekben a referenciális tájékozódás központja teljesen áthelyeződik a beágyazott megnyilatkozóra, addig a függő idézetekben az aktuális megnyilatkozó marad a referenciális tájékozódás centrumában, azt az ő személye, helye és ideje jelöli ki. A szabad függő idézés itt vizsgált eseteiben pedig azt láthatjuk, hogy a referenciális központot az aktuális beszélő csak részlegesen helyezi át a beágyazott megnyilatkozóra, azaz kettejük tájékozódási centruma együttesen van jelen. A fejezet záró részében az idézéssel együtt járó pragmatikai, illetve a metapragmatikai tudatosság megjelenését vizsgálja Tátrai, az egyes idézésfajtákban megjelenő különbségekre is rámutatva.

A 8., „Az elbeszélés és a nézőpont” című fejezet a narratív diskurzusok jellemzőit tárgyalja Mészöly Miklós elbeszélésének, a „Szárnyas lovak”-nak az elemzésére építve. A szerző előző gondolatmenetének szerves folytatásaként a történet szerveződését – és ezzel összefüggésben a narratív megértést – jellemezve mind a beszédeseményt, mind az elbeszélte eseményeket az azokban részt vevők fizikai, társas és mentális világára bontva analizálja. Vagyis a következő alapvető kérdésekre keres és ad választ: „Honnan és hogyan reprezentálódik a történet konceptuálisan feldolgozható **fizikai világa** – a maga tér- és időviszonyaival együtt? Honnan és hogyan reprezentálódik a történet konceptuálisan feldolgozható **társas világa** – a maga személyközi viszonyaival együtt? Honnan és hogyan reprezentálódik a történet szereplőinek **mentális világa** – azok mentális állapotaival (szándékaival, vágyaival, vélelmeivel, érzelmeivel) együtt?” (174).

A 9. fejezet tárgya az **irónia**. Tátrai először a fogalom – mint köztudott: igen hosszú múltra visszatekintő és igen gazdag – értelmezéstörténetét tekinti át, a retorikai és a filozófia hagyomány mellett természetesen különös tekintettel a pragmatikaelméleti megközelítésekre. Saját, Sperber és Wilson (l. pl. 1990) iróniaértelmezéséhez, az úgynevezett „visszhangelmélet”-hez kapcsolódó felfogásában az irónia olyan kontextusfüggő implicit értékelés, amely a diskurzus résztvevőinek metapragmatikai tudatosulására támaszkodva aknázza ki a perspektivizációban rejlő lehetőségeket, vagyis az irónia „egy nyilvánvaló kifejtett reprezentáció (megnyilatkozás vagy megnyilatkozásrészlet) felülírása egy olyan – inkább impliciten, mint expliciten közvetített – metareprezentáció segítségével, amely a maga kiindulópontjából megkérdőjelezi, de legalább is relativizálja az adott reprezentációhoz kapcsolódó kiindulópont értelmezés- és értékelésbeli megfelelőségét a résztvevők által feldolgozott kontextuális körülmények között” (203).

Az egyes fejezetek áttekintése után végezetül néhány összegző, a kötet egészére érvényes, fontos megjegyzést szeretnék még tenni. Mindenekelőtt azt az eléggé ki nem emelhető érdemét kívánom hangsúlyozni a munkának, hogy a vonatkozó, igen széles körű nemzetközi nyelvészeti kutatások legújabb és leginkább releváns eredményeit koherens egységben, a szűkebben és a tágabban értett pragmatikai kutatásokat is megtermékenyíteni képes rendszerezésben közvetíti, úgy, hogy mindeközben saját, koherens pragmatikát hoz létre, végső soron tehát egyéni rendszert alkot meg. Mindenképp ki kell emelni a könyvnek azt az erényét is, hogy még az újszerűségük és összetettségük miatt bonyolultabb fogalmak, témák kifejtését is – engedékenység meg most kivételesen ez a szakmunkák esetében szokatlan, de igaz jelző – *élvezetes* olvasmánnyá teszi a szerző mindvégig igényesen és elegánsan világos előadásmódja és számos szemléletes (és gyakran szellemes) példája, invenciózus elemzése. A stílus világosságának és természetes gördülékenységének mi más is lehetne az alapja, mint az, hogy Tátrai Szilárd anyagát tökéletesen uralja: teljes mértékben átgondolt-kimunkált fogalmakkal és módszertannal dolgozik. A fenti erények mellett a szigorúan logikus felépítés, ezzel összefüggésben az utalások példaszzerű rendszere, a fejezetek végi (olykor a fejezeteken belüli, egyes nagyobb témák utáni) tömör és valóban a lényegre kiemelő összegzések, a kiválóan hasznosítható fogalomtár (209–15), az olvasót eligazodni segítő tárgymutató mind-mind arra predesztinálják ezt a munkát, hogy a szűkebben értett pragmatikai kérdésekkel foglalkozók, illetve a pragmatikai szempontokat saját szakterületükön, például a stilisztikában, retorikában vagy éppen a grammatikában érvényesíteni kívánó kutatók mellett a magyar szakos hallgatóknak is az egyik legfontosabb kézikönyve legyen Tátrai Szilárd ismertett munkája.

SZAKIRODALOM

- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Kiadó, Budapest.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly 2003. Szerkesztői bevezetés. In: Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 5–9.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) 2003. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh T. Enikő 2006. Pragmatika. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 222–61.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1990. Rhetoric and relevance. In: Wellbery, David – Bender, John (eds.): *The ends of rhetoric: history, theory, practice*. Stanford University Press, Stanford, 140–55.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Verschueren, Jef 2009. Introduction: The pragmatic perspective. In: Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 1–27.

Pethő József

főiskolai tanár

Nyíregyházi Főiskola, BTMK

Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Pethő József: Alakzat és jelentés. Az alakzatok stílus- és jelentésképző szerepe a szövegben. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 129.) Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2011, 199 lap

Pethő József főiskolai tanár, a Nyíregyházi Főiskola oktatója ebben a kötetében azokat a kutatási eredményeket összegezi, amelyeket az utóbbi években az alakzatok vizsgálata terén elért. A könyvnek több fejezete már megjelent különféle nyelvészeti folyóiratokban. Ezeket a tanulmányokat, mint az előszóból megtudhatjuk (10), most egységesítette, és új részekkel egészítette ki.

A szerző több mint tíz éve aktív tagja az ELTE Stíluskutató csoportjának, amely korábban Szathmári István, jelenleg Tolcsvai Nagy Gábor és Tátrai Szilárd irányításával végzi stilisztikai kutatásait. E csoport érdeklődése az 1990-es évek végén fordult a retorikai-stilisztikai alakzatok vizsgálatára felé. Ez a témakör a hazai kutatásban eddig egy kissé háttérbe szorult, ennél fogva a kutatócsoport munkájának hézagpótló jelentősége van. A kutatás egy szakasza az *Alakzatlexikon* (Budapest, 2008, Tinta Könyvkiadó, főszerk. Szathmári István) megjelenésével lezárult, de a csoport tagjai, mint Pethő József könyve is bizonyítja, tovább foglalkoznak ezzel a kérdéskörrel.

Pethő József kutatásai eleinte a halmazalakzatra, Krúdy Gyula egyik alapvető stílusműveire irányultak. Ebben a témában írta és védte meg PhD-értekezését, amelyet rövidesen könyv alakban is kiadott: *A halmazalakzata. A halmaz fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötete alapján)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004 (ismertette többek között Kemény Gábor: *Nyr.* 2005: 250–4). A nyíregyházi születésű és ma is a városban élő kutató érdeklődése ezután sem szűnt meg a Nyírség nagy írójának munkássága iránt. Ennek a figyelemnek újabb gyümölcse a *Krúdy-tanulmányok* című kötet (Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005; ismertette Cs. Jónás Erzsébet: *Nyr.* 2007: 258–61), továbbá a 2003. októberi nyíregyházi Krúdy-konferenciának általa szerkesztett kötete (*Stílus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stílusáról*). Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004; társszerkesztő: Jenei Teréz) és a Krúdy nyírségi tárgyú írásaiból összeállított gyűjtemény (Krúdy Gyula: *Összinté nyíregyházi kalauz*. Krúdy Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2008). Ezekon kívül az utóbbi években Pethő József két jelentéstani tankönyvet, egy a stíluselmélet módszereibe bevezető főiskolai tankönyvet és négy, a középiskolai magyarnyelv-oktatást segítő segédkönyvet publikált. Munkatársa volt természetesen az *Alakzatlexikon*nak (öt szócikk szerzőjeként), valamint a *Retorikai lexikon*nak (23 szócikkkel). A főiskola honlapja szerint 2012 februárjáig 64 tanulmányt és 27 könyvismertetést tett közzé.

Pethő József, ahogyan ezt új könyvének előszavában és fűlőszövegében is kiemeli, a funkcionális kognitív stilisztika módszereivel vizsgálja az alakzatokat. Ezzel módszertanilag hidat ver a nagy hagyományú funkcionális stilisztika és a kognitív stilisztika között, szerencsésen egyesítve az előbbinek esztétikai érzékenységét az utóbbinak elméleti igényességével.

A most ismertetendő kötet az előszó után három fő részből és egy rövid összegzésből áll. Az I. rész (13–56) elméleti alapvetést, általános áttekintést nyújt az alakzat fogalmáról. Ezt a stílus és a szöveg viszonyát tárgyaló fejtegetéssel alapozza meg. Ebből okvetlenül idéznem kell a stílus mi-
benlétének kognitív nyelvészeti keretben történő, lényegében Tolcsvai Nagy Gábor megállapításain alapuló meghatározását: „a stílus a szövegértelmennek a nyelvi megformáltságból eredő összetevője, amely a szövegmegértés, -interpretáció szempontjából attributív módon jön létre, azaz a stílushatás, a stílus által létrehozott értelem-összetevő nem eleve adott, többnyire nem is fogalmi jellegű, hanem a befogadói attribúcióval (azaz tulajdonítással) alakul ki az interakcióban. A stílus így a nyelvi horizontok összjátékában jön létre a mindenkori nyelvi interakció során, amelynek a szöveg csak egyik, igaz[.] megvalósító összetevője, a többi pedig pragmatikai tényező” (17). Ez a stílusmeghatározás jelentőségében bízvást mérhető ahhoz a definícióhoz, amelyet Péter Mihály adott a stílus fogalmáról (Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII., 1978: 223).

A következő fejezet a figura-alap viszonyról szól. Így fordítja a szerző a kognitív stilisztika *foregrounding* műszavát. Talán meg lehetett volna próbálkozni az *előtérbe kerülés* vagy a *kiemelkedés* szóval is (a fogalomtárban ezt találjuk: *előtérbe helyezés*, 181).

Az alakzatok vizsgálatának tudománytörténeti áttekintését a klasszikus és a modern retorika eredményeinek bemutatásával kezdi, többek között a deviációelmélettel (eltéréselemélettel). Ezután a funkcionális-pragmatikai megközelítéseket vázolja. Itt is visszatér, a leírhatóság kapcsán, a „foregrounding” kérdése. A stílus hatásának három fajtáját különbözteti meg, ezekre Barbara Sandig nyomán egy-egy jó példát ad. A továbbiakban a struktúra és a jelentés viszonyát tárja fel az alakzatok létrejöttében. Nézete szerint „inkább **újfajta jelentésképzésről** (konceptualizációról) és **formai** megoldásról beszélhetnénk” (42–3; a szerző kiemelései). A vita lényege: Kocsány Piroska és Szikszainé Nagy Irma az alakzatok struktúra voltát helyezi előtérbe, míg könyvünk szerzője a kognitív oldalt, a jelentésképzést hangsúlyozza. A két felfogás közötti különbség a strukturalista, illetve a funkcionális kognitív szemlélet különbözőségéből ered. Persze azzal, hogy Pethő József is elismeri az „újfajta formai megoldások” jelentőségét az alakzatok megkülönböztetésében, végeredményben áthidaló megoldást ajánl a két megközelítési mód között.

Az I. rész 4. fejezete az alakzat és a nyelvi kép viszonyával foglalkozik. Quintilianus, mint ismeretes, különbséget tett a figurák (alakzatok) és a trópusok (szóképek) között (Quintilianus, Marcus Fabius: *Szónoklattan*. Szerk. Adamik Tamás, Pozsony, 2008, Kalligram, 547–62). Ez a szembeállítás azonban több ponton is vitatható, például a 14 trópusfajta közül legalább három (az onomatopoeia, a hyperbaton és az ironia) mai felfogásunk szerint aligha tekinthető szóképeknek. Részben ennek is tulajdonítható, hogy a neoretorikai irányzat több képviselője eltekint ettől a megkülönböztetéstől: Gérard Genette a *figure* (figura) gyűjtőfogalmat használja, és ebbe beleérti a hagyományos trópusokat, a metaforát, metonímiát stb. (l. *Figures* című tanulmánykötet-sorozatát 1966-tól); a *Rhétorique générale* a *metabolé* vagy *metabola* kategóriájában foglalja össze a különféle alakzatokat és nyelvi képeket. A magyar stilisztikában hosszú időn keresztül fennmaradt a trópusok és figurák quintilianusi megkülönböztetése, de az *Alakzatlexikon* megalkotói úgy döntöttek, hogy a metaforát és társait is felveszik lexikonuk címszavai közé. Ez gyakorlati szempontból csak üdvözölhető, hiszen ezáltal a kötet gazdagodott például Kocsány Piroskának a metaforáról, a metonímiáról és a szinekdochéről szóló tartalmas szócikkeivel, elméleti szempontból azonban nem dönti el a vitát. Szerintem közös csak annyi van a tulajdonképpeni alakzatok (ismétlés, halmozás, felkiáltás, szónoki kérdés stb.) és a nyelvi képek (szóképek, hasonlat, komplex és továbbcsőtött képek) között, hogy mindkettő a hatásos(abb) nyelvi kifejezés eszköze, de a köztük levő különbség nagyobb, mint ez a funkcionális azonosság: a tulajdonképpeni alakzatok **elsősorban** szintaktikai, a nyelvi képek **elsősorban** szemantikai jelenségek. Határesetek is vannak, például a hypallagé (l. Pethő könyvében a 43–4. oldalon), helyesebben ennalagé, de ennek is inkább csak az a válfaja, amelyben az a szó is jelen van, amelyre a jelző valójában vonatkozik, például „koromzöld nyugalmú *alkony*” (Kőbányai János). Ha ez a tulajdonképpeni jelzett szó nincs kitéve, mert valójában az elbeszélővel, illetve a közlési helyzettel azonos, például „melankolikus kocsiút” (Krúdy), akkor ez a *melankolikus* már inkább metaforikus jelző, vagyis tisztán nyelvi kép, nem pedig alakzat. Pethő József ebben a kényes kérdésben azt a rugalmas és gyakorlatias megoldást választja, hogy a nyelvi képet is alakzatnak minősíti ugyan, de különbséget tesz a tulajdonképpeni alakzatok és a nyelvi képek között. Ez utóbbiakat az alakzatok sajátos fajtájának tekinti, és könyvének egy külön részében, a III.-ban tárgyalja.

Az 5. fejezet az alakzatoknak a különféle szövegtípusokban játszott szerepét mutatja be, ebben a sorrendben: szónoklat, szépirodalom, sajtó, reklám, tudomány, hétköznapi társalgás (az utóbbit a könyv *diskurzus*nak nevezi, ez azonban a szónak mai tudományos nyelvi értelme és használatá miatt egy kissé zavaró). Mind a hat szövegtípust és benne az alakzatok használatát gondosan kiválasztott mai példák szemléltetik, és ez üdítő olvasmánnyá teszi a könyvnek ezt a részét (is). Ezután az alakzatok funkcióit tárgyalja különféle kommunikációs helyzetekben. Heinrich F. Plett nyomán (*Retorika és stilisztika*; magyarul 1988) e funkciókat takaros kis táblázatba is foglalja (56), ezt érdemesnek látszik itt is bemutatni:

Kommunikációs helyzet	Funkció
Hétköznapi kommunikáció	Tájékoztató
Retorikai kommunikáció	Meggyőzés
Poétikai (szépirodalmi)	Öncélú (autotelikus)

Az *öncélú* – negatív mellékértelme miatt – nem a legszerencsésebb megjelölés itt. A szépirodalmi szöveg alakzatainak, illetőleg bármely elemének, elemcsoportjának ugyanis nem öncélú, hanem önmagára irányuló, önmagára koncentrálódó funkciója van (ezt nevezte Roman Jakobson *poétikai funkciónak*). Egyébként ez a három funkció olykor nehezen választható el egymástól. Pethő József helyesen állapítja meg, hogy a tájékoztató, a meggyőző és az önmagára irányuló (poétikai) funkció a szöveg egészében általában egységként, összefonódva jelenik meg.

A II. rész (57–139) a tulajdonképpeni alakzatok szövegbeli funkcióit tárgyalja. Elsőként napjaink szónoki beszédeiben vizsgálja az alakzatok szerepét. Az elemzés anyagát a *Régi új retorika* könyvsorozatban „Az év beszéde” címmel közzétett beszédekből meríti. Az összesen tíz beszéd egyenkénti elemzése után az ezekből elvonható általános jellemzőket foglalja össze, a következőképpen: „[A] nagy közösségi, nemzeti ünnepi alkalmakból elmondott beszédekben viszonylag nagy számban, azaz tipikusan, hangsúlyosan és fontos funkcióban jelennek meg az alakzatok, viszont a többi beszédben [ti. a kisebb közönséghez szóló, bensőségebb jellegű beszédekben] már jóval kevesebb az alakzat, ezek szerepe a stílushatás, a szövegértelem szempontjából is jóval kisebb” (65).

A 2. fejezet az előreutalás alakzatait vizsgálja a szónoki beszédekben és a szépirodalomban. Az előreutalásnak két fajtáját különbözteti meg: az anticipációt és a devizát. Az utóbbi kapcsán a szerző hivatkozik 1993-as könyvemre, és ezt joggal teszi, minthogy Krúdy *Az útitárs* című kisregényének ott tárgyalt előreutalásai (mind a direkttek, mind az indirektek) tekinthetők devizának is.

A következő fejezet az alakzatoknak a szövegkoherencia megteremtésében játszott szerepét mutatja be Krúdy *N. N.*-jének példáján. A koherencia fogalmát a szövegösszetartó elemek egészét átfogó értelemben használja, beleértve tehát a stílushatást is (78). A koherenciateremtő alakzatok közül háromnak a működését kísérő nyomon Krúdy kisregényében: az ellentétnek, az ismétlésnek és az iróniának. Ellentétben itt nem szintagmatagok, mondategységek vagy mondatok közötti ellentétet kell értenünk, hanem a nagy formát meghatározó, a szöveg egészét átszövő, szövegszintű ellentéteket. Ezek a következők: elvágyódás ↔ hazavágyódás (visszavágyódás); nagyváros ↔ vidék (a Nyírőség); szeretethiány ↔ igazi szeretet, szerelem; színlelés, hazugság ↔ őszinteség. Az anaforikus ismétlések annak az örökös ismétlődésnek a megfelelői, amely Krúdy világában az évszakok ritmusában és az emberi nemzedékek körforgásában nyilvánul meg. Az úgynevezett színanimikus halmozások – például „Ez az álmos álmodozó, kódos, szeles, egyhangú vidék nagyon alkalmas arra, hogy magányos embereket neveljen, akik félig elvadulva, eldugaszolva, megecetesedve éledgelik napjaikat” – ennek az örök ismétlődésnek az ikonikus kifejezői. Az *N. N.* alakzatainak elemzése az iróniával, Krúdy életszemléletének, látás- és írásmódjának egyik lényegi mozzanatával zárul. Pethő József egyetértően idézi Máraitól: „[Krúdy] mindenről és mindenkiről örökké parodisztikusan beszélt”. A szerző szerint ezáltal „ide-oda játék” alakul ki az ironikus és a nem ironikus látásmód között (pl. a *Hét szilvafa* Somodjának vagy az *N. N.* Szomjas urának a megítélésében).

Ehhez a fejtegetéshez jól illeszkedik a következő fejezet, amely Krúdy életművének egészében méri fel az irónia jelentőségét. Az irónia fogalmának értelmezésében a könyv írója Tátrai Szilárdot követi (vö. Tátrai Szilárd: *Az irónia alkalmazásának stílustörténeti vonatkozásaihoz*. 2007, továbbá két kéziratos munkaanyag 2006-ból és 2010-ből). A fejezet három nyelvi eszköz használatát vizsgálja az ironikus jelleg és stílushatás szempontjából: a hasonlatét, a halmozásét és a névadásét.

Ezek szerint a hasonlat is „tulajdonképpeni alakzat”, nem pedig nyelvi kép? A recenzensnek az a véleménye, hogy a hasonlat sokkal inkább nyelvi kép, mint alakzat, következésképp ennek a fejtegetésnek a III. részben lenne a helye. A könyv szerzője viszont fontosabbnak tartotta, hogy az íróniával foglalkozó fejezetek egymás mellé kerüljenek. Ez a szempont is méltánylandó. Egyébként ez is mutatja, hogy ironikus hatást nemcsak a „tulajdonképpeni” alakzatok kelthetnek, hanem a nyelvi képek is. Például kakofemikus – és ezáltal ironizáló – hatása van ennek a Krúdy-körülírásnak: „[A]z öreg polgárokat a kövek alá dugták”, vagyis ‘a templom kőpadlója alá temették’ (*Az útitárs*). Mindezt persze Pethő József is pontosan tudja, itt csak „a rend kedvéért”, az olvasó tájékoztatására említettem meg.

A II. rész 5. fejezete Krúdy utolsó korszakában, az óbudai években veszi szemügyre az alakzatok használatát, és ennek nyomán stílustörténeti, korszakolási következtetéseket levonására vállalkozik. Krúdy életművének korszakolása, akár stílus-, akár irodalomtörténeti szempontból, embert próbáló feladat (magam is próbálkoztam vele). Csak egy példa: Fráter Zoltán új könyvének indíttatására (*Hagyomány, hatás, iszony*. Holnap Kiadó, Budapest, 2012, 114–21) nemrégiben elővettem *A budai bakter* című novellát, 1903-ból (a szakirodalom szerint Krúdy „mikszáthos” korszakának kellős közepéről), és csodálkozva láttam, hogy az elbeszélés milyen határozott előképe a tíz évvel későbbi *A vörös postakocsi* IX. fejezete elejének (emlékeztetőül: „Rezeda úr Budán lakott, a várban, és éjszakánként, midőn hazafelé járt, gyakran találkozott régi királyokkal, amint a kőfalból kiléptek”).

Pethő az állandóság és a változás tüneteit kutatja az utolsó korszak domináns stílusjellemzőiben. Elsőként a nyelvi képek kitüntetett szerepét, a hasonlatok, metaforák, visszatérő képek korrelációját vizsgálja. Ezután a halmozás mint meghatározó mondatépítő alakzat, majd a jelen idő – múlt idő váltások és (újból!) az ironia tárgyalása következik. Ezek a fejtegetések is kerülhettek volna máshová a könyvben (pl. a III. részbe vagy a II. rész 4. fejezetébe), de helyeslem, hogy a szerző nem bontotta meg a fejezet alapjául szolgáló tanulmány egységét (ez egyébként korábban a Magyar Nyelvőrben jelent meg: *Nyr*: 2007: 63–75).

A 6. fejezet József Attila költészetében követi nyomon az adjekciós (hozzáadó, hozzátoldó) alakzatok alkalmazását. Ezekre az alakzatokra hoz példákat: geminatio, reduplicatio, epiploké, reddició, anafora, epifora, figura etymologica, annominatio, kiazmus (egy kissé zavaró a latin és a magyaros-fonetikus írásmód váltogatása, de ez a szakirodalomban másutt is előfordul). A halmozásnak több válfaját is megtalálja József Attilánál: mondatrész- és szószerkezet-halmozás, paralelizmus. Végül az alakzattársulások és az úgynevezett diszparát halmozások következnek. Ez utóbbiak fontos stílusjegyei a szépirodalmi modernségnek: használatukra már Király István felfigyelt Ady lírájában.

A 7. fejezet merőben más tájakra repíti a kötet olvasóját: ebben a reklámszövegek alakzatairól kapunk áttekintést. A szerző alapos reklámelméleti tájékozódás alapján (pl. Sas István reklámfilmrendező könyvének ismeretében) tíz alakzatfajta reklámbeli alkalmazását tárgyalja a szójátéktól a hiperboláig (túlzással), mindegyiket remek példákkal szemléltetve.

A III. rész, „A nyelvi képek a szövegben” (141–77) már címével is jelzi, hogy Pethő József – a korszerű stilisztika szemléletének megfelelően – a képeket a szöveg összefüggésében, a szövegértelem létrehozásának eszközeiként szemléli. A nyelvi kép meghatározását tőlem idézi: „olyan kijelentés vagy arra visszavezethető szókapcsolat, amely különböző valóságsíkokhoz tartozó és emiatt egymáshoz képest szemantikailag inhomogén nyelvi elemeket hoz egymással többé-kevésbé szoros szintaktikai összeköttetésbe” (143), de ezt kiegészíti a következőkkel: „és ezzel együtt újfajta jelentésszintonyba”. Ez már a kognitív felfogás, a funkcionális kognitív megközelítés hozadéka. A kiegészítéssel egyetértek, bár számomra az eddigi meghatározás alapján is nyilvánvaló volt, hogy az egymással szemantikailag inkompatibilis nyelvi elemek szoros (vagy kevésbé szoros) szintaktikai összekapcsolása következtében ezeknek az elemeknek a jelentése is módosul, pontosabban az addigi jelentések szintézisével új jelentés (kontextuális vagy aktuális jelentés) alakul ki.

A továbbiakban a kötet szerzője tömören ismerteti az újabb mind népszerűbbé váló úgynevezett blindingelméletet (ez magyarul lehetne ötvözés- vagy vegyítéselmélet, olykor a szerző is ezen a néven említi). Szemben a Lakoff és Turner nevéhez köthető, Pethő József szavaival „stabil és szisztematikus” (én azt írtam volna, hogy statikus) fogalmi metaforaelmélettel (helyesebben: fogalmimetafora-elmélettel, de nem szeretnék a mozgószabály túlajtójának látszani) a blindingelmélet a közlés folyamán kialakuló mentális terek kölcsönhatásaként, tehát dinamikus jelenségként modellel a metaforát. A szövegelemzésben, Krúdy híres Nyírség-leírásának elemzésében Pethő József

remekül hasznosítja ennek az elméletnek az eszköztárát. A szövegrészletet korábban én magam is elemeztem (ezt a szerző a rá egyébként is jellemző maximális korrektséggel jelzi is), ebben három motívummal számoltam: alkony, elmúlás, nyírségi táj. Pethő ezt most TÁJ és EMBER kettősségére redukálja (a kiskapitális betűtípus a fogalmi metaforát jelzi). Ebben az értelmezésben a táj mint komplex entitás: emberként létező, cselekvő állatok, növények, illetőleg természetiként létező emberek együttese jelenik meg (ábrával is szemléltetve a 149. oldalon). A mentális terek hasonló integrációját más, szintén a Nyírséghez kötődő Krúdy-szövegrészleteken is bemutatja a szerző (*Napraforgó, Kánaán könyve*).

A következő fejezet Móricz Zsigmond stílusában folytatja a nyelvi képek funkciójának és jelentésképző szerepének vizsgálatát. Külön alfejezetet szentel a stílus jelentőségének Móricznál. Ez azért fontos és helyes, mert Móricz prózájának ezt a vonatkozását korábban, épp Móricznak – többek között Krúdy rovására történő – túlértékelése idején teljesen elhanyagolták (kivéve Herczeg Gyula könyve és több alapos tanulmánya Móricz stílusáról). Pethő ebben a fejezetben az úgynevezett referenciális (tartalomközpontú) olvasattal a nyelviségből kiinduló megközelítést állítja szembe. A metafora és a szövegértelem kapcsolatának kifejtése után az *Égi madár* című elbeszélés nyelvi képeit fogja vallatóra, elsősorban magát a címadó metaforát, több vonatkozásban is: mint a címbe foglalt szövegutasítást (ez Török Gábor „olvasási utasítás”-ának újabb elnevezése lehet; egyik sem tökéletes megjelölés, mivel hogy itt nem utasításról, hanem befolyásolásról, sugallásról, az olvasónak a címet követő szövegre való ráhangolásáról van szó), mint toposzt, mint anticipációt, mint az életműben rendszeresen visszatérő motívumot.

A 3. fejezet a német és a magyar gazdasági nyelv fogalmi metaforáinak elemzése alapján azt állapítja meg, hogy a metaforák a gazdasági élet nyelvében is gyakoriak. Ezek a nyelvi képek közvetlenül is befolyásolják életünket, például munkahelyválasztáskor vagy egy szolgáltatás megrendelésekor. A szerző idézte példák jól szemléltetik, milyenek kívánja látni és láttatni magát az üzleti szféra:

A VÁLLALKOZÁS (VÁLLALAT, CÉG) CSALÁD
 A VÁLLALKOZÁS (VÁLLALAT, CÉG) CSAPAT
 A VÁLLALKOZÁS (VÁLLALAT, CÉG) ÓRAMŰ
 A VÁLLALKOZÁS (VÁLLALAT, CÉG) ÉLŐ ORGANIZMUS
 vagy
 AZ ÜZLETI ÉLET VERSENY
 vagy
 A VÁLLALKOZÁS HÁLÓZAT
 A VÁLLALKOZÁS KASZÁRNYA
 A VÁLLALKOZÁS KATEDRÁLIS
 A VÁLLALKOZÁS ZENEKAR

(az utóbbi példasor német példák fordítása, mint ezt a kaszárnyára való asszociálásból is sejthetjük). A befejező rész 3. fejezete az idő metaforáival foglalkozik. Közismert jelenség, hogy az időbeli viszonyokat a nyelv (nemcsak a magyar nyelv, hanem általában az emberi nyelv) térbeli összefüggések által fejezi ki: *öt óra előtt, után, körül*, újabban *magasságában* is. A fejezet azt vázolja, hogyan írja le az idő konceptualizálódását a kognitív metaforakutatás, illetve hogyan jelenik meg ez a kérdés már a hagyományos stilisztikában (Zlinszky Aladár két munkájában) is. A tudománytörténeti áttekintést két magyar versnek, illetve versrészletnek az elemzése egészíti ki (Zrínyi Miklós: *Az idő szárnyon jár...*; Arany János: *Toldi*).

A kötetet rövid összegzés és kitekintés zárja (179). Pethő József ebben leszögezi, hogy a könyvében foglaltakat inkább problémafelvetésnek, mint megoldásnak szánja, és bízik abban, hogy munkája élenkítő hatást fog kifejteni a jelentés, az alakzat és a stílus összefüggéseivel foglalkozó diskurzusra.

A könyvet fogalomtár (180–3), bőséges irodalomjegyzék (184–96), a Krúdy-idézetek forrásainak jegyzéke (196) és tárgymutató (197–9) teszi teljessé.

Befejezésül még valamit a kötet külalakjáról, tipográfiájáról. A tördelésen, az anyag „tálalásán” látszik, hogy a szerző nemcsak kutató, hanem gyakorló (és gyakorlott) tanár is. Ezt mutatja a szöveg erős tagoltsága, a fejezetek viszonylagos rövidsége. Például az I. részben, amely aránylag a legnagyobb figyelmet követeli az olvasótól, átlagosan 1,6 oldal hosszúságú egy-egy fejezet. Szintén az

olvasói befogadás megkönnyítésére szolgál a kulcsmondatok és kulcsfogalmak kiemelése, az idézetek beszámozása, a hosszabb idézetek beljebb tördelése, a figyelemkeltő tipográfia (az álló, kurzív, félkövér, félkövér kurzív, kiskapitális betűtípusok váltogatása), a táblázatok és ábrák alkalmazása (részben a szakirodalomból átvéve, de önálló alkotásúak is). Látszik, hogy a szerző, mint említettük is, az elmúlt években több tankönyvet, jegyzetet, oktatási segédletet írt, és ez a gyakorlottsága lehetővé teszi, hogy ezt a kötetet ne csak a téma kutatói, szakértői forgathassák haszonnal, hanem a kérdéssel tanulmányi kötelezettségként foglalkozó egyetemisták, főiskolások, sőt – ha vannak még ilyenek – az érdeklődő laikusok is.

A mintaszerű nyomdai kivitelezésért dicséret illeti a HVG Press Kft.-t. És persze a szerzőt is, aki oly gondosan korrigált, hogy a majdnem 200 oldalnyi, sok idegen szót, nevet, szakkifejezést tartalmazó szövegben gyakorlatilag nem lehet sajtóhibára lelni. Egyet mégis megemlítek, pusztán azért, hogy a szerző láthassa, milyen figyelmesen olvastam a könyvét: a 70. oldalon a görög *πρόληψις* szóban *ψ* helyett sajtóhibaként *φ* olvasható.

Hét évvel ezelőtt ezzel a mondattal fejeztem be Pethő József első könyvéről, *A halmazalakzatáról* szóló recenziómat: „A szerzőtől további sikereket várhatunk, főként az alakzatkutatásban és a stilisztikai elemzésben” (*Nyir*: 2005: 254). A most ismertetett kötet arról tanúskodik, hogy ebben a várakozásomban nem kellett csalódnom.

Kemény Gábor

professzor

ME BTK

Magyar Nyelv-

és Irodalomtudományi Intézet

Winfried Probst: Manipulation und Überzeugungskunst. Wie Sie andere gewinnen und sich vor Fremdsteuerung schützen. Gabler GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden, 2009. 208 lap

Már a cím első szava is felveti a több ezer éves problémát a retorika és az etika kapcsolatáról. Hogyan lehet könyvet írni a manipulációról? A könyv előszavában a szerző leszögezi, hogy az emberek közötti kommunikációnak világosnak kell lennie, és az emberek közötti bizalomra kell épülnie; a könyv célja tehát nem az, hogy elvtelen manipulációs stratégiákra tanítsa az olvasóit, hanem az, hogy megmutassa, milyen lehetőségeket nyújt a nyelv a meggyőzésre. Ezzel a „szerszámosládával” a kezünkben könnyebben meg tudjuk szerezni az emberek bizalmát, de elháríthatjuk a külvilág befolyásolási kísérleteit is. A könyv minden fejezetében megtalálható ez a két alpont: hogyan lehet élni és visszaélni a nyelv által nyújtott lehetőségekkel.

A kötet nagy érdeme a világos, áttekinthető szerkezet: a fejezetekre osztás alapja a szerző által kialakított négypólusú kommunikációs modell. A kommunikációt a tudat (*Bewusstsein*), a valóság (*Realität*), az egyén (*Individuum*) és a társadalom (*Gesellschaft*) pólusai közé helyezve hat kapcsolati tengelyt vizsgál: tudat és valóság, tudat és társadalom, valóság és társadalom, valóság és egyén, egyén és tudat, valamint az egyén és a társadalom összefüggéseit. Minden tengelyen két funkciót mutat ki, így a nyelvnek összesen 12 kommunikációs funkciót tulajdonít.

Az első rész két fejezete a nyelvet mint a megismerés és a szemléltetés eszközt vizsgálja. Tudunk a valóságot nyelviileg interpretálható tényekkel, fogalmakkal képezni le. A szerző példaként a szél erősségének különböző fokozatait jelölő szavakat említi (a *szellőtől az orkánig*); ezeket a fokozatokat azonban csak az ember különíti el, mesterségesen, hogy saját megismerő folyamatát segítse. Így válik a nyelv a megismerés eszközzé (*Erkenntnismittel*). A valóság nyelvi leképezése lehetőséget nyújt a manipulációra is, mivel (mint a fenti példa is mutatja) értékel, világképet sugall. Ugyanazt a hadműveletet például „vesztes csataként”, de „stratégiai visszavonulásként” is lehet interpretálni. Ha tisztában vagyunk a szavak asszociációs profiljával és interpretációs keretével, felismerhetjük ezeket a trükköket. A nyelv emellett a szemléltetés eszköze is lehet (*Abbildungsmedium, Mittel zur Anschaulichkeit*), ezáltal fantáziánkra, tudatalattinkra hatva érzelmeket kelthet. Az adott terméket például a reklámok egyrészt a fantáziára ható, vonzó képek társításával, másrészt a szlogenek az ismétlődés, hangzás, ritmus eszközeivel teszik vonzóbbá. Ilyen esetekben fontos a beszélő érdekeinek, céljainak tudatosítása magunkban.

A tudat és a társadalom kapcsolata szempontjából diakrón megközelítésben a nyelv tradícióként (*Tradition*), szinkrón szempontból pedig a beszélőket összekötő kapocsként (*gemeinsames Band*) jelenik meg. A szállóigék, a közmondások, a beszédaktusok hagyományt közvetítenek, és mivel tekintélyük van, hitelt, bizalmat kölcsönöznek. (A klasszikus retorika a külső bizonyítékok között tartja számon ezeket.) A manipulációtól megvédhetjük magunkat, ha mindig megvizsgáljuk, illenek-e a használt elemek az adott helyzethez, vagy alkalmazásukkal csak az érveket akarják kiváltani. A nyelv nemcsak vertikálisan, hanem horizontálisan is összekapcsolja az embereket. A történelem során a hatalom sok eszközt talált ennek korlátozására (cenzúra). A saját vélemény kialakítása, az ahhoz való ragaszkodás megakadályozhatja, hogy a ködösítés, az indoktrináció, a közvetett befolyásolás vagy a reklám módosítsa, valamilyen érdek által meghatározott irányba terelje a tudatunkat.

A valóság és a társadalom tengelyének segítségével azt vizsgálja a szerző, hogyan határozzák meg a nyelv szabályai a világhoz való viszonyunkat. A nyelv használati útmutatót: sztereotípiákat, csoportfogalmakat, problémamegoldó stratégiákat nyújt a világhoz (*Gebrauchsanleitung für die Welt*). Ezekkel szintén vissza lehet élni, ezért fontosak a saját problémamegoldási javaslatok, alternatívák, a kritikus látásmód, a nyelvhasználati autonómia. Az egyéni és a csoportnyelvek pedig sajátos perspektívákat (*Sonderperspektiven*) nyújtanak a valóság leképezésére, hiszen az egyének világképe, érdeklődése kiderül gondolkodásukból, beszédmódjukból. A nyelv vertikális rétegződése alapján elkülöníthető életkor szerinti és szakmai csoportok így kulcsot nyújthatnak a személyiség megértéséhez is. Manipulációra akkor adnak okot, ha kényszerből használják (például, ha a tanár rákényszeríti a diákra bizonyos terminusok használatát), vagy ha a másik fél nem érti őket (például a reklámok idegen kifejezéseit). E két funkció kidolgozatlanabb a többenél, ezt az is mutatja, hogy míg a többi tengelyről átlagosan 30 oldalt ír, erre a két megközelítésmódra csak 13 oldalt szán.

A nyelv az egyén számára normarendszert közvetít (*System von Normen*), amellyel a valóságot értelmezheti. A szabályok, szerződések, tabuk, normák ismerete befolyásolhatja szóválasztásunkat (ha például egy muzulmánunk akarunk alkoholt eladni, érdemes azt gyógyszerként feltüntetni). A hatékony kommunikációhoz tudnunk kell azonban azt, hogy a nyelv az érzések közvetítője (*Medium der Gefühle*) is. A bizalom elnyeréséhez fontos, hogy tudjunk beszélni érzéseinkről, a manipuláció felismeréséhez pedig ismernünk kell azokat a szavakat, amelyek erős érzelmek kiváltására képesek, vagy a mi érzelmeinkre a többenél jobban hatnak.

Az egyén és a megismerő tudat közötti kommunikációban a nyelv az információ közvetítésének eszköze (*Informationsmedium*). Előzetes tudásunk, személyes érdeklődésünk, illetve az információk egyoldalú beállítása, értékelése, mennyisége módosíthatja ezt a folyamatot. A nyelv közvetítheti a tudathoz az egyén valós szükségleteit (*Stimulans von Bedürfnissen*), külső befolyással azonban olyan szükségletek is stimulálhatók, amelyeknek kielégítéséhez gazdasági érdek fűződik. Szükségleteink rendszerének ismerete (vö. Maslow) segíti, hogy felismerjük, mely szükségletek racionálisak.

A könyv utolsó két fejezete az egyén és a társadalom kapcsolatát vizsgálva arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi a sikeres kommunikáció és vezetés titka. A nyelv a kommunikáció eszközeként (*Kommunikationsmittel*) ideális esetben „lelki hidakat” épít az emberek között. A szerző külön pontokban foglalkozik a nem nyelvi jelek szerepével, a hallgatás, a kérdezés, a meggyőző beszéd, a felosztás, az érvelés titkaival. A nyelv a hatalomgyakorlás eszköze (*Herrschaftsmittel*) is lehet. A jó főnök ismeri a belső motiváció megteremtésének és a támadások hatástalanításának a titkait. Ez a két fejezet tippek gyűjteménye, ezek jobb rendezése, csoportosítása azonban hasznos lett volna, így óhatatlanul elveszik az olvasó a (vegyesen hasznos és triviális, néha ismétlődő) tanácsok között. A zárszóban a manipuláció és a meggyőzés határaitól szólva megismétli, hogy az *überzeugen* szó jelentése ’felvilágosítani, tudatosítani’; ha manipulációra használják a nyelvet, megszakad az emberek közötti bizalom. Ezért a legjobb, amit magunkért és másokért tehetünk, ha személyünk szavahihető, meggyőző, képesek vagyunk elköteleződni, szoros kapcsolatokat kötni; az ideális nyelvhasználó a „hídépítő” (pontifex).

Winfried Prost a frankfurti St Georgen Főiskolán tanult filozófiát, teológiát, dialektikát, modelljén érezhető a klasszikus és modern retorika (filozófia) nagy gondolkodóinak hatása, Arisztotelész (116), Kant (13), Wittgenstein (62) vagy az idősebb Cato (87) neve egy-egy idézet vagy anekdota kapcsán merül fel. Bibliográfia nem, csak tárgymutató tartozik a könyvhöz. Elméleti ismereteit és vezetőképző tanfolyamain szerzett 30 éves tapasztalatát összegezve Prost nem tudományos igényű munkát, inkább „sikerkalauzt” akart az olvasói kezébe adni, hogy segítse őket a határozott és kariz-

matikus fellépés, a munkahelyi és a magánéleti sikerek elérésében. Az fent említett egyenetlenségek ellenére a modell azonban a nyelvtudománnyal foglalkozók számára is érdekes összefüggéseket rejthet.

Major Hajnalka

PhD-hallgató

ELTE BTK

Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Iskola

Đuro Blažeka – Nyomárkay István – Rác Erika: Mura menti horvát tájszótár / Rječnik pomurskih Hrvata. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 95. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2009. 395 lap

A tájszótárak általánosan hangoztatott célja a szókincs lassan kivesző (vagy kiveszőnek gondolt) elemeinek a megmentése. Főként abban az esetben megokolt ez a cél, ha a szótározott nyelvjárás vagy kisebb helyi nyelv beszélői nem anyanyelvi területen élnek, legyen az anyanyelv területétől való távolság kisebb vagy nagyobb, új keletű vagy hosszabb időszakra visszamenő. Ez az eset áll fenn a nyugat-magyarországi, Mura menti horvát nyelvjárást tekintve. Ezt a nyelvjárást (horvát definícióval: *govor* 'beszéd') kb. nyolc-tíz községben beszélik, amelyek közül lélekszám tekintetében három: Murakeresztúr, Tótszerdahely és Molnári emelkedik ki. Az itt élő horvát nemzetiség tulajdonképpen évszázadok óta kétnyelvű, a magyar nyelv dominanciájával. Ezt nem csupán számos átvett magyar szó és kifejezés, de több magyaros grammatikai szerkezet is mutatja.

Az említett községek lakossága a kaj nyelvjárás egy helyi változatát használja, amely azonban több, kisebb-nagyobb eltérést mutat még a felsorolt helységek nyelvhasználatában is. A *kaj* 'mi, mit?' névmásról elnevezett nyelvjárást Zágráb környékén, a hajdani Zágráb, Varasd és Bjelovár-Kőrös vármegyék területén beszélték, és beszélik ma is. Ez a nyelvjárás (horvát definícióval: *narječje*) a három nagy horvát nyelvjárás egyike, amely a 16. századtól kezdve elsősorban jelentős lexikográfiai munkákkal dicsekedhet, amelyek fontos forrásai a magyar–horvát nyelvi kölcsönhatások történeti kutatásának is. A 19. század közepén bevezetett egységes irodalmi nyelv alapja azonban több ok folytán nem ez a nyelvjárás lett. Így megmaradt dialektusszinten, noha a legújabb korban is jelentős horvát írók művelték, igaz, inkább csak stíluscéllal. Szókincsét is csak igen-igen korlátozott mértékben vették fel a horvát akadémiai nagyszótárba (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*), a kaj nyelvjárás szótár napjainkban jelenik meg folyamatosan, füzetenként. Több neves horvát és szerb dialektológus foglalkozott a leírásával, a klasszikus iskola képviselőjétől, Stjepan Ivšićtól egészen a napjainkig alkotó Mijo Lončarićig, aki e nyelvjárást áttekintő monográfia szerzője is.

A tájszótár anyagát anyanyelvi beszélők, többségükben az említett községekben dolgozó tanárnők gyűjtötték, az egyik szerző, Rác Erika irányításával, aki nem sokkal a szótár megjelenése előtt védte meg *A Mura menti kaj-horvát nyelv* című PhD-értekezését. A gyűjtés szakszerűsége ilyen módon garantált volt. A verifikáció és a fonetikai leírás munkáját az ismert horvát nyelvjáráskutató, Đuro Blažeka végezte. Az összegyűjtött szó- és kifejezésanyag végső ellenőrzése Đuro Blažeka és Nyomárkay István munkája. A primér irodalmi horvát jelentések részben a gyűjtőtől származnak, ellenőrzésük és véglegesítésük közös munka eredménye. A magyar jelentések végső rögzítése és a német nyelvi jelentések megadása Nyomárkay István munkája.

A szótár mintegy 11 ezer címszót tartalmaz. Szerkesztése hagyományos: a nyelvjárás címszót a helyi kiejtésnek megfelelő fonetikai leírás követi; a szokásos grammatikai adatokat az irodalmi horvát jelentés, vagy ha ez egy lexémával nem oldható meg, akkor körülíró értelmezés követi, majd pedig a magyar és a német jelentés következik. A szócikket egy-egy, a címszó használatát illusztráló példamondat zárja. A magyar és a német jelentések megadása korántsem egyszerű feladat, például egyszerűen a *mlaćiti se* 'langyosodik; lauwarm werden' jelentésének megadása, de körülírást kell alkalmazni (sok más szó mellett) a *mišungerati* 'stavljati mješavinu cementa i vode' ('cementet és vizet összekever') esetében, mivel a standard horvátban az ige nincs meg. A magyar és a német jelentés ebben az esetben egyszerű: 'összekever, misungol; (ver)mischen'. Nehéz feladat azonban magyar és német nyelven a címszóként szereplő ige folyamatos és befejezett aspek-

tusú alakjai közötti különbséget érzékeltetni. Így például a *spuhati* 'kifűj; ausblasen' imperfektív alak (*veter se spuhal vun se lišće* 'a szél kifűjta az összes levelet/folyamatosan/'), a *spuhnuti* imperfektív (*najemput je spuhnul veter* 'egyszerre csak elkezdett fűjni a szél'); a magyarban és a németben csak körülírással lehetséges: 'fűjni kezd, elkezd fűjni; zu blasen beginnen' és lehetne folytatni a példák sorát.

A nyelvjárási vagy helyi nyelvi szókincs megőrzése mellett a nyelvjárási szótárak fontos forrásai a nyelvek közötti érintkezésnek is. A szótár nagymértékben hozzájárulhat a nyelvi kapcsolatok kutatásához is, ugyanis számos német, magyar és újlatin eredetű szót tartalmaz. A nyelvi kölcsönzések sokoldalúsága magától értetődik olyan nyelvi környezetben, amelyben kétnyelvűség áll fenn. A jelentős számú német szó jelenlétét a német nyelv évszázados hatása magyarázza, például: *cimerman* 'ács', *dunst* 'dunszt', *fertik* 'kész', *fraj* 'szabad', *francl* 'rojt', *gank* 'gang', *partviš* 'partvis'. A magyar hatás a magyar nyelvi környezet következménye, például: *akov* 'akó', *birov* 'bíró', *čonta* 'csont', *đileš* 'gyűlés', *fela* 'fэле', *gat* 'gát', *hajov* 'hajó', *mužikaš* 'muzsikás, zenész'. Újlatin eredetű szavak például: *baratati* (< velencei *baratar*) 'kezel, bánik valamivel', *fačol* (< olasz *fazzolo/fazuolo*) 'fátyol', *kalež* (< velencei *calese*) 'kehely', *kaštiga* (< olasz *castigo*) 'büntetés', *kaštigati* (< olasz *castigare*) 'büntet'.

A dialektológiai szótárak, azaz az egyes nyelvjárások vagy kisebb helyi nyelvek anyagának összegyűjtése túlmenően azon, hogy a szókincs egy bizonyos állapotának rögzítését jelenti, mint olyan nyelvi anyag is jelentős, amely általános következtetések levonására, esetleg újabb tendenciák megfigyelésére is alkalmat nyújt. Ebből a szempontból érdekesek azok a jelenségek, amelyek idegen (esetünkben többségi nyelvi) átvételek. Az átvett és a nyelvhasználatban elfogadott élő idegen szavak többségükben alkalmazkodnak az átvevő nyelv(járás) morfológiai rendszeréhez. A magyar *mafla* például nőnemű főnévként került át a Mura menti horvát nyelvjárásba, így a beszélők azonnal megalkották hímnemű párját is: *mafleš*.

Az átvételekben fokozott mértékben érvényesül a nyelvi ökonómia, amely „erősebb”, mint a rendszer kényszere. Hiába van például az 'óvoda' fogalmára megfelelő anyanyelvi szó (nemcsak a horvátban, de valamennyi szláv nyelvben), a magyar *óvoda* rövidebb, sőt még *óvodás* is képezhető belőle, amelyet a horvát csak körülírással tud kifejezni. A nyelvi ökonómia mellett az *óvoda* jól példázza azt is, hogy a kétnyelvűségben élő Mura menti beszélők nyelvi vilásképe is eltér a horvátországi beszélőekétől, ugyanis az átvett magyar szó szemléleti háttere, tudniillik az *örzés*, *óvás* képzete jobban fejezi ki az intézmény funkcióját, mint a német *Kindergarten* mintájára alkotott horvát *dječji vrtić* tükörszó. Ez a példa is mutatja, hogy a világ nyelvi képének vizsgálatával számos érdekes, eddig talán kevésbé kutatott nyelvi jelenség is előtérbe kerülhet.

A nyelv alkotóerejét mutatják azok a szavak, amelyeket olyan fogalmak, folyamatok vagy cselekvések megnevezésére vesznek át, amelyek az átvevő nyelvben (nyelvjárásban) nem léteztek. Nincs horvát szó a magyar *maszokol* által jelölt cselekvés vagy foglalatosság kifejezésére, de a nyelvjárás beszélői anyanyelvük szabályai szerint megalkották a *masekerati* igét. Az ilyen típusú szavak természetesen az átvevő nyelvjárás elemei maradnak, az anyaország számára a fogalom ismeretlen.

Összességében elmondható, hogy a tájszótár megjelenésével nemcsak a szláv nyelvjárások kutatását gazdagította, hanem a magyar dialektológia is meríthet belőle. A szótár szisztematikus és alapos gyűjtőmunka megbízható alapossággal feldolgozott eredménye, amely hasznos kézikönyv lehet mindazok számára, akik a magyarországi horvát nyelvjárások és általában a dialektológia iránt érdeklődnek.

Ki kell emelnünk, hogy a Mura menti horvát tájszótárt a Matica hrvatska iseljenika (A Horvátországon kívül élő horvátok tudományos társasága) a 2009-ben napvilágot látott legszínvonalasabb munkának értékelte. Az ünnepélyes bemutatón, a 2009 novemberében rendezett Zágrábi Könyvkiállítás- és Vásáron Nyomarkay István mutatta be. A kötet igényes kiállítása a Tinta Könyvkiadó munkáját dicséri. Érdekességképpen jegyezzük csupán meg, hogy a szótár jelentős példányszámban el is kelt. Már közvetlenül a megjelenés, illetve a bemutató után élénk sajtóvisszhangot váltott ki.

Dudás Előd

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

A Faludi Ferenc alkotói díjat 2012-ben Szathmári István, az MTA doktora, az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének professzor emeritusa kapta meg. A díjazottnak a szerkesztőség nevében is szeretettel gratulálunk.

Laudáció Szathmári Istvánról a Faludi Ferenc Alkotói Díj átadása alkalmából (2012. március 28.)

Tisztelt Kuratórium! Kedves Jelenlevők! Kedves Irodalmár- és Nyelvész kollégák!
Tisztelt Szathmári Tanár Úr!

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a Faludi Ferenc Akadémia 2004-ben, Faludi születésének 300. évfordulója alkalmából hozta létre a *Faludi Ferenc Alkotói Díjat* a 18. századi irodalommal kapcsolatos kutatások kiemelkedő eredményeinek az elismerésére.

A díjazottak között ezúttal – első alkalommal – nyelvészt, nyelvtudóst köszönhetünk, köszöntünk – szakmai nagybecsüléssel, munkatársi tisztelettel és szeretettel. Szathmári István professzor urat, az egyetem és a magyar nyelvtudomány, a stilsztika, a retorika művelőjét, a magyar irodalmi nyelv, a nyelvi norma történetének és elméletének komplex látásmódú, interdiszciplináris szemléletű kutatóját.

Szathmári Istvánt, aki 1955-től máig a pesti Mai Magyar Nyelvi Tanszék tanára, a Magyar Nyelvtudományi Társaság alelnöke, hazai és nemzetközi társaságok, akadémiai bizottságok, folyóiratok szerkesztőségének tagja. Akinek tudósi, tanári tevékenysége alatt megerősödött, visszanyerte szaktudományos és pedagógiai rangját nálunk is a stilsztika, a retorika, a babitsi értelemben vett nyelvi és irodalmi nevelés.

Most, amikor tisztelnél fogva méltatom Szathmári István professzor úrnak a Faludi-díjhoz vezető eredményeit – különös tekintettel a 18. századi irodalmi nyelv, stilsztika és retorika témaköreire –, előljáróban munkaszeretétét, nyitottságát, reális hagyományörzését emelem ki. Mindazt, amit családjából, iskoláiból hozott magával: a tekintetet a végtelennel, a transzcendenssel közvetlenül összekötő alföldi rónaságból, Kisújszállásról, Debrecenből. Szathmári tanár úr gépészmérnök vagy matematikus is lehetett volna, de a debreceni egyetem magyar–német–francia szakos hallgatójaként Bárczi Géza tanítványa, munkatársa lett. A bölcsészethez, a filológiához szegődött, közvetlenül is a nyelvközösség szolgálatára hivatottan.

Először is ennek köszönhető, hogy a Faludi Ferenc Alkotói Díjat Szathmári István az MTA doktora, az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének professzor emeritusa ma itt átveheti.

Szathmári István nyelvtudós. Pontosabban nyelv- és irodalomtudós. Ha írásait olvassuk, ha előadását hallgatjuk, ha vele beszélgetünk – tempós, képekben, szólásokban gazdag, tréfára is hajló beszéde már önmagában is élmény –, úgy érezzük, hogy megtapasztaljuk azt az egységet, egézséget, amely nyelv és irodalom, nyelv- és irodalomtudomány számunkra. Megérezzük a szaktudományos ismereteken túli tudást, szellemiséget, amely a maga teljességében – az Akadémiához is kapcsolódva – utoljára a költő, a nyelv- és irodalomtudós Arany János személyében testesült meg, még sokak számára érzékelhető módon. Azt, amely az I. osztály nevében máig megőrződött. Ennek is köszönhetjük mai együttlétünket.

Kedves Kollégák! Anélkül, hogy e fenti gondolatot részleteiben is kifejténém, elhiszik nekem, mert Önök is tudják, hogy az irodalom, az (anya)nyelv, a kultúra, a közösségi hagyomány és emlékezet szerepéről, továbbörökítéséről van szó, no meg az ezért felelősséget érző értelmiségi,

tudósi, tanári magatartásról. Arról, amelynek legfőbb funkciója mindenkor a nyelvközösség, a magyarság megmaradásának, fennmaradásának szolgálata. *Mért nem pusztult ki, ahogy kérték?* – Márai fogalmazta meg így a kérdést, tudjuk, 1956-ban. Hát – többek között – ezért nem. Mert az őrzők vigyáztak a strázsán, tudatosan cselekedtek, annak érdekében, hogy a magyar nyelv mindenkor alkalmas legyen a megújulásra.

Mindannyian tudjuk, hogy az irodalom szerepe kultúránkban, nyelvünk életében, megmaradásunkban sajátos, erőteljes. Hogy még az olyan látszólag nem közvetlenül irodalmi mozzanatok, mint a grammatikusi tevékenység vagy a nyelvújítás is egyrészt a szépírók legközvetlenebb közreműködésével, másrészt a szépirodalom érdekében történtek.

Tudjuk, hogy – bár a nemzeti irodalom és a nemzeti nyelv egymástól elválaszthatatlan érdekében kifejtett, egy személyben szépírói és nyelvészi-nyelvművelő tevékenység nem ismeretlen más nyelvek életében sem – kevés európai nyelv tud felmutatni e tekintetben olyan hosszú időbeliségű, olyan erőteljes és eredményes vonulatot, mint amely nálunk a 16. századtól máig egyházamban tart. *Sylvester, Szenci Molnár, Révai, Faludi, Versegly, Kazinczy, Csokonai, Vörösmarty, Czuczor, Arany, Ignótus, Ady, Kosztolányi, Illyés* nevét igazán csak példaképpen említhetjük e tudatosan vállalt és végzett kettős tevékenység megtestesítőiként. „A nagy cél az – ahogy Kazinczy írta Cserei Miklósnak –, hogy Nyelvünk alkalmas legyen arra, a' mire bírjuk, tudnillik a' gondolat és érzés festésére – még pedig 1. az Élet 2. a' Könyvek nyelvén, 3. mind prózában, mind 4. poezisben.” (Lev. XVII, 351).

Szathmári István, az irodalmi nyelv történetének kutatója a nyelvi változások, a helyesírás, a hangtan, a szókészlet, a mondat, a szöveg vizsgálatával ezt a folyamatot, ennek egy-egy állomását mutatja be könyveiben, tanulmányaiban. Úgy, hogy közben maga is folytatja, továbbviszi, továbbörökíti a nyelvre tudatosan reflektáló, tudósi, értelmiségi nyelvi hagyományt. Harmadrészt és legfőképpen ennek köszönhetjük e mai alkalmat.

Munkáiból történeti tablók rajzolódnak ki – térben és időben, találó címmel: *A szűkebb és tágabb haza nyelve* (Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2005). Publikációinak listája itt több mint 40 nyomtatott oldalt tesz ki.

Szathmári István stilisztikatörténetet teremt. Régi és újabb kötetei: *A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig* (2005); *A magyar stilisztika útja* (1961), majd 2008-ban újabb fejezetekkel kiegészített kiadása. Köztük a Révai Miklós-fejezettel, hiszen *A' magyar szép toll* (1805) az első összefüggő magyar nyelvű stilisztika. Tudjuk, *Verseglyvel* szemben a helyesírás, az egyes nyelvi jelenségek (pl. az ikes igealakok) nyelvhelyességi megítélését illetően Révai győzött, Kazinczy ömellé állt. A Kazinczy-annyal egyébként ugyancsak kibővült *A magyar stilisztika útja*.

Címeiket és témáikat idézek föl Szathmári István tanulmányaiból: *A magyar nyelv tudatosodásának útja a Halotti beszédtől a felvilágosodás kezdetéig* (1993); *A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása* (1990). Régi nyelvtanírók, grammatikusok bemutatása a 60-as, 70-es évektől folyamatosan: *Szenci Molnár Albert és az irodalmi nyelvünk* (1964), *Geleji Katona István, Kövesdi Pál, Komáromi Csipkés György és a többiek*.

A kézikönyvek: *A magyar stilisztika vázlata* (1958; társszerzők Fábrián Pál, Terestyéni Ferenc); *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* (1968). Azután a 70-es évektől szaporodó hangszimbolikai, szó-, mondat-, szófajtnai, szövegtani tanulmányok, stíluselmzések – magyar, francia, német, angol nyelvű kiadványok. A négy évtizeden át általa egyben tartott *Stiluskutató csoport* elméleti és gyakorlati kötetei, az *Alakzatlexikon* (2008). Vagy a legújabb, a *Hogyan elemezzünk verset?* (2011). Ezt a szálát most nem folytatom.

Térjünk vissza a nyelvi tudatosság történetének alakulásához. *A magyar irodalmi nyelv a XVII. század végén; Irodalmi nyelvünk a Rákóczi korban* – történet-, irodalom- és nyelvtudományi konferenciákon, évfordulókon felkérésre tartott előadások, tanulmányok.

Az előbbiben *Tótfalusi Kis Miklós és Isétsi János* nyelvállapotának vizsgálata alapján Szathmári István így összegez: „irodalmi nyelvünk a XVIII. század elejéig *alapjaiban* kialakult, de csak formai, azaz helyesírási, hangtani és alaktani tekintetben. A tartalmi – közelebbről: szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai jelenségeknek azonban nemcsak hogy a kialakult egységéről nem beszélhetünk (ezen a téren kezdeti lépések történtek!), hanem egyenesen meg kell állapítanunk: szó és kifejezőkészségünk rendkívül szegényes volt.” (Szathmári 2005b: 144). A másikban meg így: „Mindamellét – Rákóczi Alázatos imádsága, Gyömrői beszéde, a Szegénylegények éneke ma

is elhangozhatnék; Szakál Ferenc szép nyelvében, élvezetes stílusában meg mintha Mikes, Tamási, Sütő András elődjét sejténénk” (Szathmári 2005b: 151). Írja ezt azokról az időkről, amelyekben – Toldy szavaival – „a kedélyek általános levertsége mellett a magyar szó is féltéken visszavonult”. A nemesi nemzet latinul szónokló jogásznemzetté lesz, és majd csak Széchenyi fellépése után lesz „kénytelen a deák nyelv a nemzetivel a tért megosztani”. (i.h.).

A *Mikes és irodalmi nyelvünk* – Mikes születésének 300. évfordulóján hangzott el (Szathmári 1991). A székely nyelvjárásból kinövő Mikes négy évtizedes, változatos munkásságában az erdélyi regionális irodalmi nyelv és társalgási nyelv sztenderdjét kutatja. Szathmári István nemcsak arra mutat rá, hogy Mikes nyelve kiegyenlítettebb a Rákóczi-kor irodalmi nyelvéről kialakított képnél, vagy hogy Mikes a táji ízeket hazájától messze szakadva is irodalmi szintre emeli, hanem arra is, milyen további teendőket lát Mikes nyelvének, stílusának vizsgálatát illetően: „hiányzik egy teljes Mikes-szótár, amely [...] stíluszótár is lehetne egyben” (Szathmári 1991: 306). Tudjuk az új Mikes-kutatásokból, Tüskés Gábor beszámolójából Magyar Tudomány (2011), hogy ez a többek véleményével találkozó gondolat mára testet öltött, és folynak azok a textológiai, lexikológiai munkálatok, amelyek elvezetnek a Mikes-szótárhoz, a 18. századi magyar nyelv sajátosságainak, a helyesírási norma alakulásának jobb megismeréséhez. (További részleteket Kiss Margit – Tüskés Gábor kutatási beszámolójában olvashatunk, a Magyar Nyelvőr 2011. 3. számában.)

A *Faludi és a magyar irodalmi nyelv* is előadasként hangzott el 1979-ben Faludi halálának 200., születésének 275. évfordulóján, Kőszegen (Szathmári 1981), miként 25 évvel később, 2004-ben, Faludi születésének 300., Tarnai Andor halálának 10. évfordulóján a *Faludi, a stílusújító* (Szathmári 2006) is. Különösen fontos tanulmányok.

Hangtani, alaktani, helyesírási és stílári jelenségek elemzése alapján Szathmári rámutat, hogy Faludit „– a nyelvújítók nagy hányadával szemben – a nyelv egésze, ezen belül a nyelvnek elsősorban tartalmi, szókészleti-frazeológiai, mondatszerkesztési és stilisztikai jelenségei, továbbá műfaji, verselési, általában esztétikai lehetőségei érdekelték [...]. és legfőbb célja a kifejezésbeli eszközök gyarapítása volt” (Szathmári 2006: 14). Megállapítja, hogy Faludi, jóllehet nem a normatívnak nevezhető típusba tartozott, mint például Révai, viszont nagyon is tudatosan alakította stílusát, nagyon is tudatosan törődött nyelvünk stílusával. A nyelvalkítás és a stílusformálás szándéka gyűjti vele a kifejező népnyelvi fordulatokat, közmondásokat. Mintegy hatszáz közmondást, „szépen össze illő vezetek szókat”, esztétikai igénnyel összeválogatott jelzős szókapcsolatokat, továbbá „szép magyarázatokat” és „telyhes mondásokat” tartalmaz a páratlan Jegyző könyv – olvassuk a tanulmányban. Faludi a népi nyersanyagot nagy műgonddal az úri stílus megvalósítására használta fel saját írói gyakorlatában – ahogy erre Tarnai Andor is rámutatott. Olyan stílus-teremtő volt Faludi, fordítói tevékenységében is, akinek a nyelv munkaeszköz és játszótárs is volt. A játékos hangtani eszközök, a népi és az átvett, áthonosított képek, motívumok, a magyaros versmondattani jelenségek, valamint ezek egybeolvasztása stílus-teremtést, sőt stílus-teremtést eredményezett. Vagyis igazi stílusújító volt – fejtí ki mindezeket Szathmári István.

A felvilágosodás kori nyelvújítást, nyelvállapotot és irodalmi nyelvet vizsgálják a következő tanulmányok: *Bessenyei és a magyar irodalmi nyelv* (Szathmári 1972), *A nyelvi tudat(osság) alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában* (Göttingen, „Sprache und Volk im 18. Jahrhundert” szimpózium; Szathmári 1980).

Miként öregbedett a nyelv a tudománnyal együtt, mennyire „egybe vagyon kötve a kettő”. Bessenyei tudományfelfogásának megidézése ma is aktuális, hiszen újfent „nagyon megszűkülünk a magyarságba, melynek ugyan bőségében soha nem voltunk”. Nyelvünk kipallérozása folyamatosan aktuális – állapítja meg Szathmári István (Szathmári 1972: 390).

Az *irodalmi nyelv, a nyelvújítás és a nyelvtudomány a felvilágosodás első szakaszában* (Szathmári 1983) a korszak íróinak és költőinek – *Dugonics, Baróti Szabó, Barczafalvi Szabó, Csokonai, Kazinczy, Szemere Pál, Verseghy Ferenc* – szervezett, tudatos nyelvalkító, szókincsfejlesztő tevékenységét mint a magyar nyelvi tudatosság és reflektáltság legnagyobb és legeredményesebb szakaszát látatja. Mint az *írói nyelvművelés* legnagyobb teljesítményét – tehetjük hozzá. Azt a társadalmi-művelődési mozgalmat, amely legintenzívebben 1790 és 1820 között több ezerrel gyarapította nyelvünk szó- és kifejezőkészségét, a tudományos és szaknyelveket, a publicisztikai és hivatalos stílust, a magyar szépirodalmi stílust. Kazinczy és a nyelvújítók minden eszközt megragadtak erre – mutatja be Szathmári István: felújították a már kiavult szavakat, nagyszámú tájszót honosítottak

meg, felhasználták az elavult és élő képzőket, újakat alkottak, például úgy, hogy több szóban meg-lévő szöveget elvontak, és képzőként alkalmaztak.

De a szókincsbővítésnél Kazinczy szeme előtt több lebegett: „Mit nyere általam a’ Nyelv, mint nemesedett általam az Ízlés, ezt kérdi korunk, ezt kérdi egykor a’ maradék” (Szathmári 1969: 55). – Azaz a különböző közlésterületeken érvényesülő stílusnak a megújítása, árnyalttá, színessé, változatosná, gazdaggá tétele – mutatja be a *Kazinczy és irodalmi nyelvünk* című tanulmány (Néprajz és Nyelvtudomány 1969: 55–61).

A nyelvvel való tudatos és a lehetőségekhez képest tudományos foglalkozást ekkoriban is írók, stílusművészek, grammatikusok, szótárírók irányították. Kazinczy, Révai meg a szótárírásban kimagasló Verseghy Ferenc, akinek munkái később jelentek ugyan meg, de 1793-ban megfogalmazza már nyelvészeti, szótári programját: etimológiai szótár, 12 szakszótár, rímszótár is szerepelt benne.

És itt, kérem, engedjenek meg nekem egy személyes kitérőt. A *Tiszta magyarság* (1805), a *Magyar Ortográfia* (1816) szerzőjének nagy, latin nyelvű műve, annak is III. része, az *Usus Aestheticus Linguae Hungaricae* különösen emlékezetes számomra.

Az 1970-es évek elején, Szathmári tanár úr kari vezetői teendői közepette is megtartotta prosezemináriumát Eötvös-kollégista golyóknak, majd szakszemináriumát hozzá szegődött hallgatóinak. Másodévesen, még nem sokat sejtve a tudományok súlyából, lelkesen, de mégis állandó készenlétben ültem ott én is. Szathmári tanár úr ugyanis bármikor bármelyikünknek kérdést tett föl, abban a témában, amelyben akkoriban „foglalatos” volt. Ez idő tájt pedig éppen Verseghyben. *Mi vitte Verseghyt a stilisztikához?* – szolt a kérdés nekem, máig emlékezetesen. Valamit válaszolni kellett – legalább a megadott olvasmányok alapján –, csak hogy tanár úr kérem, én akkor véletlenül éppen nem készültem. *Hát leginkább kíváncsisága meg a nyelv szépsége* – feleltem tétován. *Mondja csak bátran, nagyon fontos!* – hangzott a biztatás. *Mit jelent a szépség a nyelvben, mit a kíváncsiság a tudományban?* Ez lett a beszélgetés további fonala. Nem lehetett a műhelymunka tagjaként csak hallgatni, csak szemlélődni. Gondolkodni, beszélni kellett, és főként olvasni, készülni. Közben pedig tudást, módszert, szemléletet, erkölcsi tartást és emberi törődést kaptunk.

Kedves Hallgatóim! Tisztelt Tanár Úr!

A retorikatörténetből tudom magam is: a szónoknak nemcsak az a nehézsége, hogy szavakat találjon, hanem hogy tudja, mikor mondott eleget. Az idő múlását tekintve már eleget mondtam, a téma tartalmát tekintve pedig – azt remélem, sikerült megokolttá tennem, hogy a Faludi Ferenc Alkotói Díjat 2012-ben miért kapta a nyelvész Szathmári István: az irodalmi nyelv történetének kutatásában elért eredményeiért, különösképpen a 18. századi irodalmi nyelv, stilisztika és retorika témaköreire; a szaktudományosságon messze túlmutató tudományközi látásmódjáért, nyitottságáért, filológiai gondosságáért. Hát ez a legfőbb oka jelen együttlétünknek.

Szathmári tanár úr beszédére már utaltam. Írásmódja, stílusa is mindig világos, fegyelmezett, *megértő és megértető*. Tudjuk: „aki megért s megértet, egy népet megéltet”. Kányádival szólva komolyan, avagy *Játszva magyarul*, ez is lehet adekvát válaszunk közös, bevezetőmben a Márai-sorral megfogalmazott kérdésünkre.

Kívánom Szathmári tanár úrnak, végezze ezt a *megértést és megértetést* továbbra is, ugyanúgy, amint eddig. Jó egészségben, a maga és mások örömeire, a magyar tudomány és a magyar nyelv-közösség hasznára!

Heltainé Nagy Erzsébet

egyetemi docens

KRE–BTK

Magyar Nyelvtudományi Tanszék

SAKIRODALOM

Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2005. *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kazinczy Ferenc levelezése I–XXIII. Váczy János, Harsányi István, Berlász Jenő és mások s. a. r. 1890–1960. Budapest, MTA.

- Kiss Margit – Tüskés Gábor 2011. Mikes-szótár. Kutatási beszámoló. *Magyar Nyelvőr* 135: 313–23.
- Szathmári István 1983. Az irodalmi nyelv, a nyelvújítás és a nyelvtudomány a felvilágosodás első szakaszában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 87: 399–408.
- Szathmári István 1958. *A magyar stilisztika vázlatja*. Társszerzők Fábíán Pál – Terestyéni Ferenc. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek, Budapest.
- Szathmári István 1961/2008. *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest / Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest. Javított és jelentős mértékben kibővített kiadás.
- Szathmári István 1964. Senczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk. In: Benkő Loránd (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 40. Akadémiai Kiadó, Budapest, 345–54.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Nyelvészeti Tanulmányok 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 1969. Kazinczy és irodalmi nyelvünk. *Néprajz és Nyelvstudomány* XIII: 55–61.
- Szathmári István 1972. Bessenyei és a magyar irodalmi nyelv. *Magyar Nyelv* LXVIII: 385–93.
- Szathmári István 1981. Faludi és a magyar irodalmi nyelv. *Magyar Nyelv* LXXVII: 136–41.
- Szathmári István 1980. A nyelvi tudatosság alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában. *Magyar Nyelv* LXXXVI: 157–65.
- Szathmári István 1990. A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása. In: Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Magyarországi Református Egyház, Budapest, 184–202.
- Szathmári István 1991. Mikes és irodalmi nyelvünk. *Magyar Nyelv* LXXXVII: 298–306.
- Szathmári István 1993. A magyar nyelv tudatosodásának útja a Halotti beszédtől a felvilágosodás kezdetéig. *Magyar Nyelv* LXXXIX: 136–44.
- Szathmári István 2005a. *A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 2005b. A magyar irodalmi nyelv a XVII. század végén. In: *A szűkebb és tágabb haza nyelve*. Szathmári István írásaiból. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 133–44.
- Szathmári István 2006. Faludi, a stílusújító. *Magyar Nyelvőr* 135: 14–22.
- Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 2011. *Hogyan elemezzünk verset?* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2005. *A szűkebb és tágabb haza nyelve*. Szathmári István írásaiból. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- Tüskés Gábor 2011. Az új Mikes-kutatásokról. *Magyar Tudomány*: 298–304.

A nyolcvanéves Grétsy László köszöntése

Mintha tegnap lett volna, hogy 70. születésnapján népes közönség köszöntötte Grétsy tanár urat a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Megjelent egy emlékkötet (*Éltető anyanyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, é. n. [2002]) 106 nyelvész és közéleti személyiség írásával. Alcíme ez volt: *Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata*.

A 80. születésnapra is készült egy ajándék az ünnepelt őszinte meglepetésére. Egy új, de a szerző által mégsem ismert Grétsy-könyv, ki tudja, hogy hányadik is. Összefogott az Édes Anyanyelvünk szerkesztősége az Anyanyelvapolók Szövetségével és az Alapítvány a Közjóért vezetőségével, és *Grétsy 80. Köszöntő könyv Grétsy László születésnapjára* címmel egy híján húsz tanulmányát egybefűzve kiadták (válogatott tanulmányait összegyűjtötték barátai, szerzőtársai: Balázs Géza, Kemény Gábor, Kovács Gyula, Maróti István, Anyanyelvapolók Szövetsége, Budapest, 2012. 192 oldal).

A szerkesztők ezt írják a kötetről az előszóban: „Grétsy Lászlót ugyanis leginkább gyakorlati, mindenkit segítő nyelvművelőként ismerik az emberek, de mi, nyelvészek tudjuk, hogy számos elméleti írása is van, amelyek megalapozzák a gyakorlati nyelvművelést. És ezeknek az írásoknak egy része már több évtizeddel ezelőtt jelent meg, másik része pedig gyakorlatilag hozzáférhetetlen kiadványokban. [...]

Kötetünkben Grétsy László 1959 és 2005 között született tanulmányaiból válogattunk. Ezek között helyet kapnak magyar nyelvi jelenségek első tudományos leírásai, a nyelvművelést megalapozó, illetve a nyelvművelésből elméleti következtetéseket levonó tanulmányok, valamint a magyar nyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos állásfoglalások. Grétsy tanár úr kutatói pályájának kiemelkedő mozzanata az általa alkotott szóval szóhasadásnak nevezett párhuzamos alak- és jelen-

tésmegoszlás történeti és leíró szempontú elemzése (A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról). A hézagpótló tanulmány kötetben is megjelent, a példatár azonban nem (sőt, a Nyelvtudományi Intézet költözései során el is veszett). Munkásságának másik fontos területe a nyelvváltozatok: az irodalmi és különösen a szakmai nyelv vizsgálata (pl. A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban, Köznyelvi és szaknyelvi szókincsünk fejlődése). Nyelvművelésünk kérdéseinek elméleti (grammatikai, filológiai, szociolingvisztikai, szociálpszichológiai) megközelítése található meg tanulmányainak újabb csoportjában (A szótévesztés lélektanáról, Nyelvi hibáztatások és ami mögöttük van, Van-e eredménye a nyelvművelésnek?, Egy figyelemre méltó kommunikációs zavartípus: a téves vonatkoztatás, Természetes, hogy nyelvi változás – de milyen?). Nyelvművelői gyakorlatának eredményeiből is születtek elméleti tanulmányok (pl. A legutóbbi másfél évtized szómagyarító pályázati nyelvészszemmel). A tanulmányok újabb csoportját a nyelvpolitikai (nyelvstratégiai) írások jelentik, amelyek a magyar nyelv jelenkori és jövőbeli helyzetével, a nyelvi cselekvés elméletével foglalkoznak (Nemzetközpontú nyelvművelés, Nyelvhasználat és nemzeti tudat, Nyelvünk esélyei a harmadik évezredben)."

Grétsy László munkásságát több helyen méltatták már, legutóbb és legteljesebben talán a 70. születésnapján. Az azóta eltelt évtized – bár ünnepeltünk igazából csöndes visszavonulásra, pihenésre szánta – továbbra is bővelkedett eseményekben. Elsősorban az anyanyelvi mozgalom irányításában fáradhatatlan: az Anyanyelvápolók Szövetségének ügyvezető elnökéként (2008-tól tényleges elnökként), a kulturális kormányzat országos anyanyelvi pályázatok fáradhatatlan kiírójaként, bírálójaként.

Ünnepeltünknek az utóbbi években főleg kisebb írásai láttak napvilágot különféle gyűjteményekben, például *Anyanyelvi Őrjárat* I., II. (1999, 2002), *A szavak ösvényein* (2011), illetve egy hatalmas szöveggyűjteménye a magyar nyelvről (*A mi nyelvünk*, 2000). Az elmúlt tíz évben szerkesztője (társszerkesztője) volt a kulturális kormányzat anyanyelvi pályázataiból készült kiadványoknak (*Anyanyelvünkről – anyanyelvünkért*, eddig 13 kötetben). Nyomdában van, és 2012 karácsonyára meg is jelenik évtizedek óta dédelgetett nagy álma: a *Nagy nyelvijáték-könyv*.

Grétsy tanár úr az évtized első részében a TIT választmányi tagja is volt, részt vállalt a Nemzeti Kulturális Alap ismeretterjesztő kuratóriumának a tevékenységében is. Nyelvművelő rovatait folyamatosan gondozza az Élet és Tudományban, a Szabad Földben, a Tanítás – Tanulásban. 2000-től 2004-ig vezette Balázs Gézával közösen a Magyar Televízióban a *Szószóló* (később *Anyanyelvi szószóló*) című, mostanáig az utolsó élő anyanyelvi műsort. A Magyar Rádió *Esti beszélgetés – a szavakról* című műsorában ugyancsak folyamatosan szerepelt. Folyamatosan figyelemmel kíséri a magyar nyelv hete rendezvényeit, hiszen e fölött az eseménysorozat fölött már indulásakor is ott bábáskodott. Egyesületi vezetőként nagyban segítette a magyar nyelv napja (november 13.) megvalósulását – az ötletadó, ne feledjük, a nemrég elhunyt Graf Rezső volt.

Az elmúlt évtizedben több kitüntetést is kapott: Prima díjat, Magyar Örökség díjat (2007). 2009-ben az ELTE professor emeritusszá nevezte ki a Mai Magyar Nyelvi Tanszékre.

Bár a közéleti szerepléstől és a rádiós, televíziós, személyes előadásra szóló felkérésektől már tartózkodik, továbbra is minden anyanyelvi, nyelvi-kulturális eseményről tájékozódik, és támogatja is azokat. Így például adott szakmai tanácsokat A Magyar Nyelv Múzeuma (Széphalom) számára, és nagy vágya, hogy személyesen is megtekinthesse a megvalósult múzeumot. Még nem járt ott, de szinte mindent tud elbeszélésekből, leírásokból erről az intézményről.

Magáról visszafogottan beszél. Ám élete egyik legnagyobb barátjának, a sokban „párhuzamos életrajzú” Török Gábornak a 80. születésnapján tartott szegedi megemlékezésen nagyon személyes hurokat pendített meg, és ezek meg is jelenetek az *Egy autonóm ember* (Török Gábor emlékének, szerk.: Nagy L. János, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2011) című kötetben. Így hát saját sorait idézzük: „Gábor, mint a jelenlévők közül sokan tudják, 1996-ban halt meg, s hagyta egyedül 46 évi házasság után azt a tündéri ifjú asszonyt, akit én 1955-ben mint ifjú feleségét megismertem. Az én párom, aki tehát már fél évszázaddal ezelőtt jól ismerte Gábort is, asszonykáját is, engem szintén 46 évi házasság után hagyott magamra néhány éve, amikor elvitte egy hirtelen támadt súlyos betegség. Igaz, nem nyom nélkül ment el, hiszen négy gyermekkel ajándékozott meg, s immár 12 unokám is van, mind csupa egyéniség. Mégis, szinte sorsszerű volt ez a párhuzam, s az is, hogy a két hajdani ifjú házaspár megmaradt két tagja fél évszázad után egymásra talált. Ha Gábor feleségével, Irmuskával, aki itt hallgatja, amit mondok róla, nem ismertük

volna egymást már több mint ötven éve, egészen biztosan mindketten magányosan morzsolgatnánk napjainkat, mivel 60 vagy 70 éves korban egy addig nem ismert és szintén 60-70 éves személlyel összekötni az életünket – gondolják csak meg! – kész öngyilkosság. De így, fél évszázados meghitt ismeretség után? Csak annyit mondok, a sors különös kegyelme” (uo. 53).

Grétsy tanár úr nagycsaládjá továbbra is évente megtartja a legendás nagycsaládi találkozótak – legutóbb a királyréti kisvasút egyik szerelvényét bérelték ki, ott ünnepeltek. Sajnos, 2011 ősze óta a nagyon tehetséges, kiváló nyelvészeti dolgozatokat felmutató Zsombor fia nélkül találkozhatnak csak.

Én nem voltam Grétsy tanár úr tanítványa, bár jó néhány előadását meghallgattam az egyetemen és konferenciákon, ám az elmúlt két évtizedben sokat dolgoztam vele együtt. Így akaratlanul is tanárommá vált, egyfajta szellemi közvetítővé az általa is ismert és szeretett édesapám és én-közöttem.

Az egyik legfontosabb, amit tőle tanultam: a derű. Nemrégiben beleástam magam a magyar szótörténetbe, és újra fölfedeztem Grétsy László *A szóhasadás* (1962) című könyvét. Meggyőződésem, hogy ez a könyv, a benne foglalt gondolatok messze túlmutatnak a szóhasadás jelenségén, és a magyar nyelv egyik legizgalmasabb történeti jelenségét tükrözik. Amikor ezt elmondtam Grétsy tanár úrnak, kicsit mosolygott, valamit ő is sejt, de nem mondja ki. Kértem, hogy ha van egy elfekvő példánya a beszerezhetetlen könyvből, adjon egyet. Adott, és – nem hiszik el, hogy milyen dedikációval: „Szeretettel ajánlom ezt a könyvet a hároméves Gézukának, akiben a távolabbi jövő egyik jeles nyelvészét sejtem! Grétsy Laci bácsi, 1962. okt. 31.”

Köszönöm, Tanár úr! További derűs és eredményes alkotó éveket, minden napra jutó örömeiket kívánok.

Balázs Géza

professzor
ELTE BTK

Magyar Nyelvtudományi
és Finnugor Intézet

Hogyan végezzünk szintaktikai terepmunkát az uráli nyelveken? Kísérleti szeminárium a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen

2012. május 18–19-én került sor egy új, formabontó kísérleti szemináriumra a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának szervezésében.⁴ A *How to do Uralic syntactic fieldwork (The basic structure of Udmurt)* elnevezésű szeminárium célja az volt, hogy a résztvevők az udmurt nyelv mondattani jelenségeinek vizsgálatán keresztül képet kapjanak arról, hogyan érdeemes elindulni egy mondattanilag kevésbé elemzett nyelv szintaktikai leírásában.

A kétnapos szemináriumot Michael Reissler, a Freiburgi Egyetem nyelvészének előadása nyitotta meg a nyelvészet egy viszonylag új ágának, a dokumentációs nyelvészetnek a bemutatásával. Előadásában a szeminárium résztvevői megismerkedhettek a kola számi nyelv dokumentálását célul kitűző projektum (KSDP projekt) munkálataival, és a projekt ismertetésében olyan fontos részletekkel, mint a felvett adatok archiválásának szükségessége vagy a források nyilvánossá tételének módja és indokoltsága. A dokumentációs nyelvészet mint alkalmazott nyelvészet a veszélyeztetett nyelvek – köztük a legtöbb uráli nyelv – megmentésében, leírásában és kutathatóságában játszik fontos szerepet. A dokumentálás során az a cél, hogy a lehető legtöbb és legkülönbözőbb szövegeket rögzítsék, amelyek aztán egy korpuszba kerülnek. A korpuszban a szövegek az annotálási folyamatnak köszönhetően elérhetővé válnak a nyelvi szinteknek megfelelően (fonológia, morfológia, szintaxis) glosszázva, fordításokkal ellátva. Az írott szövegek mellett lehetőség van a felvételek megnézésre, meghallgatásra is. A dokumentációs nyelvészetnek köszönhetően így az eddig távolinak tűnő, le nem jegyzett nyelvek is bekerülhetnek a nyelvészet minden kutatási területébe. (A do-

⁴ A workshop a TÁMOP-4.2.2./B-10/1-2010-0014 –es „Tehetségtámogatás a Pázmány Péter Katolikus Egyetem kilenc tudományágában” projekt keretében valósult meg.

kumentációs nyelvészetről, a munka folyamatairól, az eredményekről a *Language Documentation & Conservation* című online folyóirat ad tájékoztatást.)

A szeminárium munkamódszere az előadás után átalakult valódi műhelymunkává. A két napban a szintaxis öt szűkebb területét járták körül a résztvevők. Minden egyes blokkban az adott téma egy jeles képviselője moderálta a közös munkát. A blokkok 90 percig tartottak, amelyek egy 20–30 perces előadással kezdődtek. A bevezető előadásoknak az volt a célja, hogy a nyelvészet különböző területeiről érkező kutatók (finnugristák, elméleti nyelvészek, valamint MA- és PhD-hallgatók) a közös munka során ugyanazt a jelenséget értsék az adott terminusok alatt, elkerülve az esetleges félreértéseket. Az elméleti ismertetés után kezdődött a munka az anyanyelvi beszélőkkel.

Az egyes blokkok témái a következők voltak:

Topik/alany. Az udmurt nyelv információszerkezetére irányuló kutatás a topik-alany vizsgálatának kérdésével kezdődött. A moderátor szerepét a neves svéd nyelvész, Anders Holmberg (Newcastle) vállalta el. A témakör középpontjában az a kérdés állt, hogy az udmurt nyelv a topik-vagy az alanyprominens nyelvek közé tartozik-e, vagyis hogy a rokon nyelvek közül a magyarhoz – amely köztudottan topikprominens nyelv –, avagy a finnhez – amely viszont az alanyprominens nyelvekhez tartozik – áll-e közelebb. A munka során az anyanyelvi beszélők segítségével megvizsgálták olyan problémákat, mint az alany helye az egyszerű mondatokban, a kötőszót és segédigét tartalmazó beágyazott mondatokban, és szó esett arról, hogy milyen típusú alanyok (specifikus, nem specifikus, névmási, kvantoros stb.) jelenhetnek meg meghatározott mondatpozíciókban. A vizsgáldóságok – bár még kezdeti stádiumban vannak – arra mutatnak, hogy az udmurt nyelv inkább a magyar nyelv topikjelenségeivel mutat hasonlóságot, mint a finnével.

Fókusz. A második blokkban Surányi Balázs (Piliscsaba) vezetésével az udmurt fókusz problematikájára keresték a választ a résztvevők. A bevezetőben bemutatott általános fókuszjelenségek (szintaktikailag jelölt fókuszpozíciók, kimerítő, kontrasztív, új információs fókusztipusok stb.) megismerése után a munka az első blokkban kialakított módon zajlott. A moderátor segítségével a résztvevők kérdéseket intéztek az anyanyelvi beszélőkhöz. Ezek általában egy kontextus leírásával kezdődtek, ezután egy fókuszt előhívó kérdés hangzott el. A 90 perc, ahogy az első blokk esetében is, természetesen most is csak részeredményeket hozott, de a szörendi sokféleség mögött azért mégis csak kirajzolódni látszik valamiféle rendszer. (Az anyanyelvi beszélők véleménye a különböző szórendi variációk, szerkezetek megítélésében a tesztelesek során nagyon eltérő volt.) A vizsgáldóság eredményei egybevágnak az udmurt fókusszal és szörendi variációival eddig foglalkozó kutatások (Olsvay Csaba, Surányi Balázs, Tánzos Orsolya) eredményeivel: 1. a kimerítő fókusz leginkább egy szintaktikailag jelölt pozícióban – közvetlenül az ige előtt – helyezkedik el; 2. az explicit kontrasztba állított fókusz szintaktikailag nem jelölt.

Kérdés/válasz. A harmadik blokkban, az első nap végén az eldöntendő kérdések felépítése és a rájuk adható lehetséges választípusok kerültek górcső alá Anders Holmberg (Newcastle) vezetésével. A vizsgált kérdések a következők voltak: 1. van-e speciális jelölője az eldöntendő kérdéseknek; 2. ha igen, hol helyezkedik el ez a partikula; 3. használható-e ez a partikula kiegészítendő kérdések esetén is; 4. az eldöntendő kérdésre adott igenlő válasz tartalmaz-e valamilyen sajátos igenlő szöcskát, vagy csak a kérdésben elhangzott ige ismétlődik meg; 5. milyen (igen vagy nem) választ használ a nyelv, ha az ige-lő választ szeretne adni egy negatív tartalmú kérdésre (pl. *Ő nem jön?*).

DP-szerkezetek (determinált főnévi kifejezések). A szeminárium második napjának első felét a főnévi csoportnak szentelték a szerzők. A DP-kről általánosságban Anne Tammi (Budapest), majd az udmurt DP-k birtokos jelöltségéről Svetlana Edygarova-Mantel (Helsinki) tartott előadást, akik közösen moderálták a DP-ket vizsgáló szekciót. A munka során olyan problémákra próbáltak a résztvevők és a moderátorok közösen megoldást találni, mint hogy mikor fejez ki valóban birtoklást a DP-csoporton megjelenő *-ez/-jez* szuffixum, vagy hogy miért változik át a tárgyi funkcióba kerülő birtokos szerkezet *-len* genitívuszi esete *-les* ablatívuszi végződésre a birtokon. Ezeknek a komplex kérdéseknek a megválaszolása is túlmutatott a szeminárium keretein, ám annyit talán eredményként fel lehet mutatni, hogy az *-ez/-jez* szuffixum sok esetben valószínűleg topikjelölő a mondatban, és nem birtokos személyjel.

Alárendelt mondatok. A szeminárium záró témája az alárendelt mondatok és a különböző igeneves szerkezetek voltak az udmurt nyelvben. Ezt a szekciót É. Kiss Katalin (Piliscsaba) vezette. A bevezető előadás első felében az infinitívuszi szerkezetekkel ismerkedtek meg a résztvevők, majd

az udmurt nyelv gazdag participium-rendszerét mutatta be a moderátor. Az alárendelésnek szánt blokk legfőbb kérdése az volt, hogy mikor kerül birtokos személyjel a különböző igenévi alakokra, és amikor megjelenik rajtuk, akkor mi a pontos funkciója – az ágenst képviseli, vagy inkább az ágenssel egyezik. A másik fontos probléma, amelyet igyekezett a szekció körüljárni, az volt, hogy mennyire gyakoriak az igeneves szerkezetek, és mennyire helyettesíthetők alárendelt mondatokkal. Ez utóbbi kérdés megválaszolása könnyebbnek mutatkozott, mert az anyanyelvi beszélők egyöntetűen az igeneves szerkezeteket preferálták, és tartották „udmurtos szerkezeteknek”. Az alárendelt mondatok az udmurt nyelvben orosz interferenciának tekinthetők.

A szeminárium végén a résztvevők és a moderátorok együtt próbálták meg összegezni a két nap eredményeit, többször visszatérve a topik és a fókusz kérdéskörére, valamint az egyes szórendi variációk jelentésbeli különbözőségeire. A szeminárium eredményei remélhetőleg hamarosan tudományos cikkek formájában is olvashatók lesznek.

Annyit talán elfogultság nélkül elmondhatunk, hogy a szeminárium összességében – kísérleti jellege ellenére – sikeresnek bizonyult, erre bizonyítékként szolgálhat az érdeklődő résztvevők nagy száma is. Remélhetőleg a közeljövőben több hasonló szeminárium megrendezése is megvalósul, és így az eddig mondattani szempontból elhanyagolt nyelvek sajtóságai is bekerülhetnek a nyelvészeti köztudatba.

Tánczos Orsolya

Helyreigazítások

A Magyar Nyelvőr 136/1. számának hátsó belső borítójára a nyomda hibájából a Magyar Nyelv *Ovasóinkhoz!* című tájékoztatása került. Elnézést kérünk ezért a hibáért.

Ugyanebben a számban *Deme László (1921–2011)* című megemlékezés első mondata helyesen: Nagy veszteség érte a magyar nyelvésztársadalmat, a nyelv- és beszédművelő mozgalom tagjait, az egész magyarlakta, magyar nyelvű, magyar iskolájú Kárpát-medencei magyartanárt és magyar tanárt: meghalt az egyik legsokoldalúbb magyar nyelvész: Deme László, aki már 20 éves korában tudta, hogy nyelvész lesz.